

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

The Turkish Yearbook Of Çanakkale Studies

- Rıza ÖZBÖLÜK** Esaret ve Utanç: Birinci Dünya Savaşı'nda Esir Düşen Türk Askerlerinin Anı ve Günlükleri Üzerine Bir Değerlendirme
- Emin KURT** Yenilgiyi Gözlerden Saklamak: Gelibolu'nun Tahliyesinde İngiliz Hava Gücü Faaliyetleri
- İbrahim ERDAL** İzmir İktisat Kongresi Sonrasında Kurulan Anonim Şirketlerin Finans Sorunları ve Kamu İktisadi Teşekkülünün Kuruluş Süreci: Sümerbank Örneği
- Burcu MALKADI ÇİÇEK** 1835 Yılında Karaferye Kazasının Nüfus ve Demografik Yapısı
- Fatih PARLAKYILDIZ** Atatürk Dönemi Cumhuriyet Halk Partisi'nin Türkiye'de Sporun Teşkilatlanması İçin Yaptığı Bazı Düzenlemeler ve Destekler
- Muhammet ERAT**
- Mithat ATABAY** Kumkale'de Yunanlıların Yaptığı Sahte Bir Fransız Anıtı
- Nesrin HANGÜL** Adana Halkevleri ve Faaliyetleri (1963-1973)
- Doğa Filiz SUBAŞI** David Fresko'nun Le Sionisme Adlı Eserindeki Siyonizm Karşıtı Söylemi
- Hilal AKTUR** Doğu ile Batı Arasında: Mimar Kemaleddin ve 'Ahmed Ratib Paşa Köşkü'

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK VE ÇANAKKALE SAVAŞLARINI ARAŞTIRMA MERKEZİ

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Yıl / Year 22

Sayı 35

Güz / Autumn 2023

ISSN: 2148-0877

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

ATATÜRK VE ÇANAKKALE SAVAŞLARINI ARAŞTIRMA MERKEZİ

Yayın İsmi: Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

Publication Name: *The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies*

Yayın Türü: Süreli Hakemli Yayın

Publication Type: *Periodical Peer-Reviewed Publication*

Yayın Şekli: Yılda iki kez, Türkçe ve İngilizce

Publication Form: *Twice a Year, in Turkish and English*

ISSN: 2148-0877

Sahibi: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi adına Rektör Prof. Dr. R. Cüneyt ERENOĞLU

Owner: *On behalf of the Çanakkale Onsekiz Mart University, Prof. R. Cüneyt ERENOĞLU*

Dergi Hakkında: Dergi Hakkında: Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, yılda iki kez yayınlanan hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar yayın kurulunda incelendikten sonra konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve yayın kurulunun onayıyla yayınlanır. Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı'nda yayınlanan yazılarda savunulan fikirler yazarlarına aittir. Derginin tüm hakları saklıdır. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar dışında önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden basılamaz.

About The Journal: *The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies is a peer-reviewed journal published twice a year. After the evaluation of the editorial board, the submitted papers are delivered to two, or three if need be, referees specialized in the related issue. Upon the approval of the editorial board, the paper is published. Ideas defended in the papers published in The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies belong to the authors. All Rights Reserved. No part of this publication may be reproduced, stored or introduced into a retrieval system, or transmitted in any form, or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior written permission of the editors.*

Tarayan İndeksler/Indexing:

Modern Language Association (MLA)
International Institute of Organized Research (I2OR)
Eurasian Scientific Journal Index (ESJI)
Scientific Indexing Services (SIS)
Index Islamicus Arastirmax

Türk Eğitim İndeksi
Sosyal Bilimler Atf Dizini (SOBIAD)
Akademik Türk Dergileri İndeksi
Akademik Araştırmalar İndeksi
Bilimsel Yayın İndeksi

Kapak Tasarımı: Emre ÜNAL

Mizanpaj: Gülcan KUŞ

İletişim/Contact:

Adres: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Terzioğlu Yerleşkesi Fen Edebiyat Fakültesi 17100 **Merkez/ÇANAKKALE**

Tel: (+90) (286) 2180018 - 22102 | **Faks:** (+90) (286) 2180533

Erişim: www.canakkalearastirmalari.comu.edu.tr

E-posta: canakkalearastirmalari@comu.edu.tr

Yazı İşleri Müdürü/Editors

Öğr. Gör. İsmail SABAH

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. Ali SÖNMEZ

Prof. Dr. Alptekin YAVAŞ

Prof. Dr. Aşkın KOYUNCU

Prof. Dr. Cumhur ARSLAN

Prof. Dr. Mehmet Ali YOLCU

Prof. Dr. Mehmet Fatih YAVUZ

Prof. Dr. Reyhan KÖRPE

Prof. Dr. Şeref ULUOCAK

Prof. Dr. Şerif KORKMAZ

Doç. Dr. Azer Banu KEMALOĞLU

Doç. Dr. Bilgin GÜNGÖR

Doç. Dr. Dilek KANTAR

Doç. Dr. H. İhsan ERKOÇ

Doç. Dr. Özkan KESKİN

Doç. Dr. Semiha ALTIER

Doç. Dr. Sercan Hamza BAĞLAMA

Doç. Dr. Taner GÖK

Dr. Öğr. Üyesi Aytun YAZGI

Dr. Öğr. Üyesi Cengiz PARLAK

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin KAYHAN

Dr. Öğr. Üyesi Onur USTA

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı
35. Sayı (Ekim 2023) Hakemleri

Prof. Dr. Ali CENGİZKAN
Prof. Dr. Burhan SAYILIR
Prof. Dr. Funda Selçuk ŞİRİN
Prof. Dr. Necdet AYSAL
Prof. Dr. Ulvi KESER
Doç. Dr. Emre SARAL
Doç. Dr. F. Rezzan ÜNALP
Doç. Dr. Ferhat BERBER
Doç. Dr. Güneş ŞAHİN
Doç. Dr. Mahmut AKKOR
Doç. Dr. Mustafa Mesut ÖZEKMEKÇİ
Doç. Dr. V. Gül CEPHANECİGİL
Dr. Öğr. Üyesi Erhan ACAR
Dr. Öğr. Üyesi Mensure Kızıl ÖZTÜRK
Dr. Öğr. Üyesi Serkan POLAT
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN

ÇANAKKALE ARAŞTIRMALARI TÜRK YILLIĞI

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Yıl / Year 22

Sayı 35

Güz / Autumn 2023

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

Arş. Gör. Dr. Rıza ÖZBÖLÜK

Esaret ve Utanç: Birinci Dünya Savaşı'nda Esir Düşen Türk Askerlerinin Anı ve Günlükleri Üzerine Bir Değerlendirme
Captivity and Shame: An Evaluation on Memories and Diaries of Turkish Prisoners of War in World War One..... 1-21

Dr. (E) Hv. Alb. Öğr. Emin KURT

Yenilgiyi Gözlerden Saklamak: Gelibolu'nun Tahliyesinde İngiliz Hava Gücü Faaliyetleri
Hiding Defeat From Eyes: British Air Force Activities in the Evacuation of Gallipoli..... 22-46

Prof. Dr. İbrahim ERDAL

İzmir İktisat Kongresi Sonrasında Kurulan Anonim Şirketlerin Finans Sorunları ve Kamu İktisadi Teşekkülünün Kuruluş Süreci: Sümerbank Örneği
Financial Problems of Joint Stock Companies in the Established After the İzmir Economic Congree and the Establishment Formation Process of State-Owned Enterprises: The Case of Sümerbank..... 47-65

Burcu MALKADI ÇİÇEK

1835 Yılında Karaferye Kazasının Nüfus ve Demografik Yapısı
Population and Demographic Structure of the Karaferye District in 1835..... 66-86

Fatih PARLAKYILDIZ / Prof. Dr. Muhammet ERAT

Atatürk Dönemi Cumhuriyet Halk Partisi'nin Türkiye'de Sporun Teşkilatlanması İçin Yaptığı Bazı Düzenlemeler ve Destekler
Some Arrangements and Supports of the Atatürk Era Republican People's Party for the Organization of Sports in Turkey..... 87-110

Dr. Öğr. Üyesi Mithat ATABAY

Kumkale'de Yunanlıların Yaptığı Sahte Bir Fransız Anıtı
A Fake French Monument Built by Greeks in Kumkale Village..... 111-119

Dr. Öğr. Üyesi Nesrin HANGÜL

Adana Halkevleri ve Faaliyetleri (1963-1973)
Adana Community Centres and Their Activities..... 120-132

Dr. Öğr. Üyesi Doğa Filiz SUBAŞI

The anti-Zionist discourse of David Fresko in his work Le Sionisme
David Fresko'nun Le Sionisme Adlı Eserindeki Siyonizm Karşıtı Söylemi..... 133-146

Dr. Hilal AKTUR

Between East and West: Mimar Kemaleddin and 'Ahmed Ratib Paşa Mansion'..... 147-169

Esaret ve Utanç: Birinci Dünya Savaşı'nda Esir Düşen Türk Askerlerinin Anı ve Günlükleri Üzerine Bir Değerlendirme

Rıza ÖZBÖLÜK*

Öz

Birinci Dünya Savaşı'nda on binlerce Türk askeri esir düşmüştür. Mısır'dan Malta'ya, Rusya'dan Birmanya'ya kadar çok geniş bir coğrafyada yer alan kamplarda uzun yıllar esir olarak tutulan Türk askerlerinin vatanlarına dönüşleri, 1922 yılına kadar devam etmiştir. Esirler içerisinde kayda değer bir çoğunluk bu sıra dışı hayat tecrübesini aktarmayı değil sessizliği tercih etmiştir. Dolayısıyla esir düşen asker sayısına nispetle onlardan geriye kalan günlük ve hatıra gibi metinlerin sayısı şaşırtıcı derecede azdır. Esaret, binlerce askerin hayat çizgisinde olağanüstü bir tecrübe dönemiymiş fakat birbirinin aynısı olan günler bu tecrübeyi kayda geçirme ihtiyacını törpülemişti. Zira dar alanlarda, yıllar boyunca devam eden monoton kamp hayatı, kayda geçirmeye degecek olayların azlığı, not tutmayı gereksiz hale getirmişti. Dolayısıyla bu durum savaştan yıllar sonra anıları yazma işini de olumsuz anlamda etkilemiştir. Kamplarda bulunduğu dönemde günlük ya da not tutma konusunda ısrarlı davranan az sayıdaki esir ise yıllar sonra anılarını kaleme aldığında geçmişte tutulan notlar üzerinde bazı değişiklikler yapma ihtiyacı hissetmiştir. Savaş esirleri, doğrudan ifade etmeseler de esir düşmekten dolayı utanç duydukları izlenimi veriler ve kasten esir düşmediklerini ispatlama çabası içindedirler. Hem Osmanlı İmparatorluğu hem de Türkiye Cumhuriyeti kamuoyunun savaşta esir düşen askerlere yönelik pek de müspet olmayan bakışı, esir anılarını sadece geçmişe dair bir tecrübe aktarımı olmaktan çıkarmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk savaş esirleri, günlük, anı, hatıra, otobiyografik metin.

* Arş. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, rozboluk@selcuk.edu.tr

Captivity and Shame: An Evaluation on Memories and Diaries of Turkish Prisoners of War in World War One

Abstract

In the World War I, tens of thousands of Turkish soldiers were taken prisoners. Turkish soldiers, who were held captive for many years in camps located in a wide geography from Egypt to Malta, from Russia to Burma, continued returning their homelands until 1922. A significant majority of prisoners of war preferred silence rather than conveying this extraordinary experience. Therefore, the number of autobiographical texts such as diaries and memoirs left behind is surprisingly low considering the number of captured soldiers. Captivity was an extreme period of experience for thousands of Turkish soldiers but they did not feel the need to record this experience due to the days being identical. Because the monotonous camp life that continued for years in narrow spaces, the scarcity of events worth recording made it unnecessary to take notes. Therefore, this situation negatively affected writing down the memories years after the war. However, the few prisoners, who insisted on keeping diaries or notes while they were in the camps, felt the need to make some changes on the notes kept in the past when they wrote their memoirs years later. Although they do not express it directly, prisoners of war give the impression that they feel ashamed of being captured and they endeavor to prove that they were not deliberately captured. Both the Ottoman Empire and the Republic of Turkey's public opinion towards the soldiers who were captured in the war, which was not very positive, made the memories of the prisoners not merely a narration of past experiences.

Keywords: Turkish prisoners of war, diary, memoir, memory, autobiographical text.

Giriş

Türkçe literatürde günlük, hatıra gibi otobiyografik metinlerin sayısal bakımdan azımsanmayacak bir yekûna ulaştığı ve her geçen gün sayılarının arttığı bilinmektedir. Ayrıca bu tip metinlerin nasıl tetkik edilmesi gerektiğine dair önemli metodolojik yaklaşımlar ortaya konmaktadır.¹ Öte yandan bu kayıtlar, belirli alt kategorilere ayrıldığında, örneğin savaş esirlerine ait kişisel kayıtlar söz konusu olduğunda, daha önce bazı çalışmalarda değinildiği üzere² sayısal açıdan az oluşları göze çarpmaktadır. Buna bağlı olarak bahsi geçen metinler üzerine odaklanan yeterli analiz bulunmadığı da görülmektedir. Eğer Birinci Dünya Savaşı boyunca İngilizler tarafından Hindistan ve Burma'ya gönderilen yaklaşık 30.000 Türk askerinden³ geriye sadece altı adet⁴ anı ve günlük kaldığı göz önünde bulundurulursa durum daha iyi anlaşılacaktır. Öte yandan Osmanlı askerlerinin bu bağlamda bir istisna teşkil etmediği, aynı savaşa katılan diğer muharip ordulara mensup askerlerin de benzer tavrı benimsemelerinden, yani esarete dair tecrübelerini kâğıda dökmekten imtina etmiş olmalarından anlaşılacaktır.⁵ Samuel Hynes'in Birinci Dünya Savaşı boyunca esir düşen yaklaşık 190.000 İngiliz askerinden geriye kalan anıların azlığını açıklamak adına dikkat çektiği hususlar önemli bir perspektif sağlamaktadır. Hynes'e göre; askerler esir düşmeyi utanç verici bulmuş olabilirlerdi. Ayrıca, esaret sürecinin bazen bir hikâye oluşturmaya izin verecek kadar uzun olmayışı ve siperlerde cereyan eden savaşa nazaran üzerine bir şeyler yazacak kadar şiddetli olmayışı da bu durum üzerinde etkili olabilir.⁶ Bu tespitlerin Türk esirlerin sessizliğini açıklama bağlamında uygun olup olmadığı değerlendirilmiş ve bir dereceye kadar utanç tezine ama daha çok savaş sonrası Türkiye kamuoyuna özgü şartlara ayrıcalıklı bir yer tanınmıştır.⁷ Ülkelerine döndüklerinde savaşın yükü altında ezilen ve kendilerine esarete rahat bir hayat geçirmiş kimse nazarıyla bakan bir toplumla karşılaşan esirler, hikâyelerini anlatmaktan çekinmiş olabilirlerdi; ayrıca hatırlanması gereken dönem artık mağlubiyetle sonuçlanan Birinci Dünya Savaşı değil zaferle sonuçlanan Millî Mücadele olacaktır.⁸

Bu çalışmada Türk askerlerinin esareti, utanç verici bir suçmuş gibi algıladıkları savı kabul edilmekte fakat utanç tezinin askerlerin sessizliğini anlamaya yardım-

- 1 Bu bağlamda Ali Birinci'nin çok sayıda çalışması bulunmakla beraber konu hakkında çeşitli makalelerini topladığı iki kitabı için bk. *Tarihin Hududunda: Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 37-110, 265-285; Ali Birinci, *Tarihin Kara Kitabı*, Kopernik Kitap, İstanbul 2018, s. 69-78; 274-299; Birinci Dünya Savaşı'na katılan Osmanlı askerlerinin hatıraları üzerine derinlikli bir metodolojik tahlil için bk. Mehmet Beşikçi, *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2019; Geniş katılımlı bir hatırat sempozyumunu da bu bağlamda zikretmek gerekir. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hatırat Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı C.1-4*, Ed. Musa Gümüş, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2022.
- 2 Yücel Yanıkdağ, *Ill-Fated Sons of the 'Nation': Ottoman Prisoners of War in Russia and Egypt, 1914-1922*, (The Ohio State Üniversitesi, Doktora Tezi), 2002, s. 20.
- 3 Rıza Özbölük, *Birinci Dünya Savaşı'nda Hindistan'da Türk Esirleri*, (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Konya 2020, s. 4
- 4 Yoğun olarak Hindistan ve Burma'daki esaret sürecinden bahsedilen hatıralar şunlardır: Hüseyin Fehmi Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a, Esareten Kurtuluş Savaşı'na Cephe Sekiz Yıl Sekiz Ay (1914-1923)*, Yay. Haz. Mustafa Yeni, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014; Taşköprülü Mehmed Efendi, *Irak Cephesi'nden Burma'ya Savaşın ve Esaretin Günlüğü*, Yay. Haz. Mesut Uyar, Ahmet Özcan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015; İshak Jeller, "Bir Türk Subayın Birmanya Hatıraları" *Vakit*, 1942 [muhtelif sayılar]; Muhiddin Erev, "I. Dünya Savaşında Bir Yedek Subayın Hatıraları", *Hayat Tarih Mecmuası*, (1967), C. 1-2, S. 4-8; Mustafa Tütüncü, *Hatıra Defterimdir*, Yay. Haz. Abdulkadir Ozulu, Lider Matbaacılık, Çorum 2006; Tahsin İybar, *Sibiryadan Serendibe*, C.H.P Halkevleri Bürosu Yayınları, Ulus Basımevi, Ankara 1950.
- 5 Samuel Hynes, *The Soldiers' Tale Bearing Witness to Modern War*, The Penguin Press, New York, (Elektronik basım) 2003, s. 234; Yanıkdağ, *Ill-Fated Sons*, s. 20.
- 6 Hynes, *The Soldiers' Tale*, s. 234-235.
- 7 Yanıkdağ, *Ill-Fated Sons*, s. 22-60.
- 8 Yanıkdağ, *Ill-Fated Sons*, s. 40-60.

cı olmayacağı ileri sürülmektedir. Öte yandan utancın esir anılarını ciddi anlamda şekillendirmiş olduğu öne sürülmektedir. Çalışmada öncelikle esir anı ve günlüklerinin neden bu kadar az olduğuna dair tespitte bulunulacak, daha sonra esaret sırasında günlük şeklinde tutulan bir kaydın yıllar sonra kamuya açılışına kadar geçen sürede nasıl değişiklikler geçirmiş olabileceği değerlendirilecektir. Son bölümde ise esirlere ait otobiyografik metinlerin içerik bakımından şekillenmesinde utanç meselesinin ne denli etkili olduğu üzerinde durulacaktır.

Esirlerin içinde buldukları koşullara dair kısa bir tahlil, onlardan geriye neden bu kadar az sayıda kişisel kayıt kaldığını açıklamaya yardımcı olabilir. Bu minval üzere söylenebilecek en önemli husus, tabii oldukları kimseler tarafından kendilerine dayatılan monoton yaşam biçiminin geçip giden günlerin aynışmasına sebep olduğudur. Dikkat çekici ya da hayatlarında harekete sebep olacak olayların azlığı savaş esirleri için yazma eylemini de gereksiz bir uğraş haline getirmiş olmalıdır. Bugün elimizde günlüğü olan esirlerin kamp sürecine denk gelen günlerde sürekli hava durumundan bahsetmeleri, kamplara getirilen gazete haberlerinden bir kısmını günlüklerine eklemeleri ve gördükleri rüyaları anlatmaları, o günlerde yazmaya geçecek somut bir şey bulamadıklarının örtülü ifadesidir. Bu durumu bazen açıkça belirtirler. Örneğin, günlüğünün 16 Mart 1916 tarihine, “*Hava gayet güzeldir. Havadis yoktur*”, 18 Mart 1916 tarihine “*Hava iyidir, Havadis yoktur*” gibi ifadeleri not düşen Hasan Basri Efendi, 8 Temmuz 1916 gününe denk gelen kısmına ise “*Yazacak vukuat yoktur. Her günümüz bir siyâk [tekdüze] üzere geçiyor. Dünyadan haberimiz yok. Ne yazayım*” ifadelerini eklemiştir, iki gün sonra da benzer cümleleri tekrar etmiştir.⁹ Irak’ta İngilizler tarafından esir alınarak Basra, Hindistan ve daha sonra Burma’da bulunan Rangoon’a götürülen Taşköprülü Mehmed de Basra kampında olduğu sıralarda; “*12 ve 13 Mayıs ile 14 Mayıs’ta anlatmaya değer bir şey olmadı*”, “*18,19,20,21 Mayıs 1916. Anlatmaya değer bir vaka olmadı*”, “*25 Mayıs’ta bir şey olmadı*”¹⁰ gibi cümleleri günlüğüne eklemiştir. Halil Ataman da, yıllar sonra anılarını kaleme aldığı yukarıda bahsedilen esirler gibi kampta bulunduğu sıralarda çoğu zaman yazacak bir şey bulamadığını şu cümlelerle ifade eder: “*Bu geçip giden günlerde, birçok hadiseler olmakta ve yok olup gitmektedir. Bu nevi hayata ya alıştık, ya da tessüre [sic] neden olur diye not etmekten vazgeçtim... geçer gibi oldum.*”¹¹ Bu durum diğer binlerce esirin günlük tutmayı anlamsız bir uğraşmış gibi görmelerinin sebebi olabilir. Bir Osmanlı askerinin esaret serüvenini bizzat onun kaleminden okumak isteyen meraklı bir okuyucu, Ahmet Altınay’ın günlüğünün büyük kısmında sürekli tekrar eden şu cümleleri gördüğünde hayal kırıklığına uğrayabilir ve o günlükte esaret ile ilgili çoğu zaman kayda değer bir şey olmadığını düşünebilir: “*4 Şubat 1920 Çarşamba: Hava soğuk ve yağmur. Teessürlerim, Düşüncelerim*”, “*6 Şubat 1920 Cuma Teessürat... Düşüncelerim... Meraklarım*”, “*14 Şubat 1920: Müthiş soğuk, teessürat.*”¹² Aslında Altınay’ın bu cümleleri esaret hayatının tam bir tasviridir. Bir savaş esirine ait günlük formunda bir metinden daha fazlasını beklemek iyimserlik olacaktır.

9 Hasan Basri Efendi, *Bir Gemi Kâtabinin Esaret Hatıraları*, Yay. Haz. Bedrettin Görgün, Çev. Ziver Öktem, Cemile Kesim Moraloğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 238, 239.

10 Taşköprülü, *Savaşın ve Esaretin Günlüğü*, s. 77,78. Taşköprülü Mehmed her ne kadar kişisel kayıtlarını gözden geçirdikten sonra tekrar kayda almış olsa da bu faaliyeti kampta bulunduğu sırada yapmıştır. Bk. aynı eser içinde, Uyar, Özcan, “kusa not”, s. xi, dolayısıyla bu metin günlük olarak kabul edilmiştir.

11 Halil Ataman, *Esaret Yılları, Bir Yedek Subayın I. Dünya Savaşı Şark Cephesi Hatıraları*, Yay. Haz. Ferhat Ecer, Kardeşler Matbaası, İstanbul 1990, s. 139.

12 Ahmet Altınay, *Katran Kazanında Sterilize, Bir Türk Subayının İngiliz Esir Kampında Üç Yılı*, Yay. Haz. Ahmet Uçar, A. Talat Duru, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul 2004, s. 106, 107.

Kamplarda dikkat çekici somut olayların azlığı esirleri soyut olguları düşünmeye ve kaleme almaya yöneltmiş olmalıdır. Örneğin Hindistan'da Bellary esir kampında tutulan ve yazma konusunda en istekli esirlerden biri olan Rifat Rami'nin [Arıncı] günlük tutmak ya da anılarını kaleme almak yerine, bulunduğu kampta bir şiir defteri tutmayı tercih etmesi ve esarete karşı hislerini şiir türünde bir edebî eser vasıtasıyla dile getirmesi dikkate değer.¹³ Irak Cephesi'nde görevlendirilen ve cephede bulunduğu sıralarda günlük tutan ama esir düşüp, Hindistan'a gönderilince günlük yerine şiir defteri tutmayı tercih eden Ali Vehbi [Aykota] bir başka önemli örnektir.¹⁴ Gerek Rifat Rami'nin gerekse Ali Vehbi'nin tavrı aslında savaş esirlerinin kişisel anlatılarına nasıl yaklaşılması gerektiği hususunda önemli bir perspektif sağlamaktadır. Kamp hayatı esirleri, kendilerini farklı türden yazılı kayıtlar vasıtasıyla ifade etmeye zorlar. Bu iddiaya kanıt niteliğinde gösterilebilecek en önemli belge grubu, kamplarda çıkarılan esir gazeteleridir. Savaş boyunca Malta'dan Rusya'ya, Mısır'dan Hindistan ve Burma'ya kadar birçok bölgede tutulan Türk esirler onlarca gazete çıkarmıştır. Bu gazeteler, yer yer haber verme amacı taşısa da aslında esirlerin bilim, felsefe, din, sosyoloji, edebiyat, mizah, tarih gibi alanlarda fikirlerini kaleme aldıkları, tercüme yaptıkları, yazarak vakit geçirme ihtiyaçlarını giderdikleri en değerli araçlardı. Yüzlerce esir; *Badiye, Esaret, Kızıl Elma, İravadi, Ne Münasebet, Sabun Köpüğü, Tülü, Vaveyla, Yarin, Kafes, Türk Varlığı, Nilüfer, Işık* ve daha birçok gazetede hemen her konuda fikirlerini kâğıda dökme fırsatını yakalamışlardı.¹⁵ Üstelik gazete çıkarmak kolektif bir uğraş olduğundan ve kamp otoriteleri tarafından denetlendiğinden el konulma, toplanma, imha edilme ihtimali de yoktu. Kamp hayatının tekdüzeliğinin yanı sıra, kendilerini esir alanların bu gazeteleri kontrol etmesi esirleri, gündeliğin dışına çıkmaya, olgusal değil düşünsel aktivitelere yönelmeye, dolayısıyla içinde farklı türden yazıların bulunduğu kayıtlar oluşturmaya zorlamaktaydı. Bugün anı ya da günlüğü mevcut olmayan ama edebî ve felsefî yönü çok güçlü olan - ya da olmayan- çoğu savaş esirinin kendilerini bu gazeteler vasıtasıyla ifade ettikleri, bu araçları esarete dair günlük ya da not tutma faaliyetinin yerine ikame ettikleri söylenebilir. Bugün elimizde anıları bulunan Naci Kâşif'in [Kıcımın] tüm esaret hayatına anılarında aşağı yukarı iki sayfa ayırması¹⁶ ama kamplarda çıkarılan gazetelerde çok sayıda yazısının bulunması¹⁷ buraya kadar anlatılanlar için iyi bir örnektir.

Herhangi bir sebeple monotonluk ortadan kalkar ya da kamp dışına çıkmak mümkün olursa esirlerin günlük ve anıları da zenginleşmeye, renklenmeye başlar ki anılarının tamamında ya da büyük kısmında esaret dönemine yer veren askerler bu monotonluktan kurtulanlardır. Bu bağlamda İshak Jeller'in hatıraları önemli bir örnektir.

13 Rifat Rami Arıncı'nın esaret dönemi şiirleri için bk. *Ülküç*, Vilayet Basımevi, Çorum 1934; Rifat Rami ve şiirleri hakkında ayrıntılı bir tahlil için bk. Mustafa Arıkan, "Rifat Rami (Arıncı) ve Esaret Dönemi Şiirleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2016; (39), s. 101-145.

14 Hasan Babacan, Servet Aşar, "Giriş", Ali Vehbi [Aykota], *Tarihçe-i Harb: Üçüncü Alay, Irak Cephesi Harbi, Irak Kanalı Silsile-i Muharebatı, Eski Türklere Nazaran Yeni Türklerin Cengâverliği*, Yay. Haz. Hasan Babacan, Servet Aşar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, içinde, s. xiii, xv; İngilizler tarafından Kıbrıs'a götürülen Türk esirlerinden bir grubun tutmuş olduğu defter ilginç bir başka örnek olarak zikredilebilir. Ali Kemal adlı bir esir başta olmak üzere birkaç esirin birlikte kullandıkları defterin büyük oranda şiirlerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Nuri Çevikel, "Çanakkale Muharebelerine Dair Gayriresmî Yeni Bir Belge: Hâtîrât-ı Esâret", *History Studies*, 2/3, (2010), s. 85-123; Ayrıca, İngilizler tarafından Kıbrıs'ta esir tutulan Türk askerleri hakkında bilgi için bk. Ulvi Keser, Turgay Akkuş, *Kıbrıs'ta Çanakkale Esirleri (1916-1923)*, Tulpars Yayınları, Ankara 2016.

15 Transkript edilerek yayımlanmış bazı esir gazeteleri için bk. Genç Osman Geçer, *Türk Esaret Edebiyatı -Vâveylâ- (Krasnoyarsk-Sibirya)*, Bengü Yayıncılık, Ankara 2022; Ahmet Tetik, Gülcan Işık, *Mısır'daki İngiliz Osmanlı Esir Kampından Maziye, Bugüne, Yarına Işık (1919-1920)*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2018.

16 Nâci Kâşif Kıcımın, *Medine Müdafası Yahud Hicaz Bizden Nasıl Ayrıldı?*, Sebil Yayımevi, İstanbul 1994, s. 428-432.

17 Bazı yazılar için bk. Nâci Kâşif, "Ne Yaptık Ne Yapmalıyız" *Yarın*, 06.01.1336, S.2, s. 2; "Devrilmiş Tahtlar", *Yarın*, 13.01.1336, S.4, s. 3-4; "Türk An'anâtı ve Osmanlı Kanun-ı Esasisi", *Yarın*, 20.01.1336, S.6, s. 2; "İktisadiyat ve Türkler, İlk Türkler ve Teşkil Ettikleri Saltanatlar", *Yarın*, 25.01.1336, S.7, s. 3-4; "İlk Türkler ve Teşkil Ettikleri Saltanatlar", *Yarın*, 6 Şubat 1336, S. 10, s. 2.

Jeller, Osmanlı ordusunda eczacı olması münasebetiyle esir düştükten sonra İngilizler tarafından da eczacı olarak görevlendirilmiştir.¹⁸ Kendisi Burma'daki Türk esir kampları arasında mekik dokumuş ama çoğu zaman diğerleri gibi sıkıcı ve yeknesak kamp hayatına katlanmak zorunda kalmamıştı. Yıllar sonra, 1942'de, anılarını *Vakit Gazetesi*'nde tefrika etmeye başladığında hayatının bu safhasını "*bir nevi seyahatler devresi*" olarak anımsayacaktı.¹⁹ Daha açık örnekler için Rusya'da tutulan esirlerin hatıra ve günlükleri zikredilebilir. Rusya, Birinci Dünya Savaşı sırasında düşman devletlerin ordularından milyonlarca askeri esir almıştı. Bu kadar büyük miktarda esiri kamplarda barındırmanın zorluğunu gören idareciler *dom* yani ev sistemi ile iskân yöntemini uygulamaya başladılar.²⁰ Bu sistem başlangıçta esirleri kamplara göre daha sıkı bir disiplin altına soksa da Bolşevik Devrimi ile birlikte bu evlerde yaşayan Türk esirler de ortaya çıkan otorite boşluğundan faydalanmış ve oldukça serbest bir hayata kavuşmuşlardı. Mehmet Arif'in [Ölçen] "Özgür Tutsaklarız"²¹ şeklindeki tanımı, içinde buldukları durumu en iyi özetleyen kelimelerdir. Bu durum Rusya'daki Türk esirlerinin günlüklerini ve dolayısıyla sonradan o günlüklere bakarak kaleme aldıkları anılarını etkilemiş, artık kamp dışına çıkmış olan esirler, kişisel kayıtlarına ilginç bilgiler ekleyebilmişler ve renkli anıların ortaya çıkmasını sağlamışlardır.

A. Günlüğün Hatıratına Dönüşümü

Savaşın yıllar sonra anılarını kaleme almayı deneyen eski bir esir, eğer elinde esaret sırasında tuttuğu notlar yoksa birçok ayrıntıyı, hiç olmazsa olayların aktörlerini, gerçekleştiği tarihleri vs. unutacaktır. Anılarını bizzat yayımlayan esirlerin, savaş ve esaret sırasında tuttıkları notlara bakma ihtiyacı hissetmeleri ve bazen bu notlar olmazsa yazamayacaklarını ifade etmeleri bu bağlamda önemlidir. Örneğin, Tahsin İybar yurda dönüşünün üzerinden 35 yıl geçtikten sonra hatıralarını yazıp yazmama konusunda tereddüt etmesinin sebebini şu şekilde açıklar; "...*hâtıralarımı not defterime dayanarak yazmağa karar verdim. O, not defterim ki düşmandan, dosttan, islankattan, küflenmekten saklaya saklaya artık kendimin bile zorlukla okuyabileceğim bir hale gelmiştir. Eğer şimdi yazmazsam hiçbir zaman yazamıyacağım.*"²² Benzer şekilde Faik Tonguç²³, Hüseyin Aydın²⁴ gibi savaşın yıllar sonra anılarını bizzat yayımlayan esirler, savaş ve esaret sırasında tuttıkları notlarına baktıklarını ifade etmektedir. Dolayısıyla uzun süre sonra anıları yazma işini hayli kolaylaştıracağı için esaret sırasında günlük tutmanın hafızanın ya da hatırlama eyleminin dostu olduğunu, aksi takdirde anıları kaleme almanın çok zor olacağını ifade etmek gerekir.

Öte yandan Philippe Lejeune'nun günlük tutmanın "*hafızanın düşmanı*" olduğuna yönelik ifadeleri de göz önünde bulundurulmalı. Çünkü bu eylem aynı zamanda sabit ve değişmez bir geçmiş yaratma faaliyetidir.²⁵ Yıllar sonra anılarını yazacak kişinin geçmişte oluşturduğu kendi kişisel-tarihsel belgesine sadakat problemi vardır. Yazarlar bu belgelere sadık kalmadıkları takdirde, inandırıcılıklarını yitireceklerini düşünmektedirler. Savaşın yıllar sonra anılarını kaleme alan esirlerin esaret sırasın-

18 Özbölük, *Türk Esirleri*, s. 12.

19 Jeller, "Bir Türk Subayının Birmanya Hatıraları I" *Vakit*, 12 Haziran 1942, S. 8756, s. 3.

20 Cemil Kutlu, *I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri*, (Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi), Erzurum 1997, s. 92-96.

21 Mehmet Arif Ölçen, *Vetluga Irmağı: Çarlık Rusyasında Bir Türk Subayının Tutsaklık Anıları*, Yay. Haz. Ali Nejat Ölçen, Ümit Yayınevi, Ankara 2006, s. 148.

22 İybar, *Sibiryadan Serendibe*, s. 5.

23 Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*, İstanbul 1999, s. vii-viii.

24 Hüseyin Aydın, *Acı Hatıralar*, Sinan Matbaası, İstanbul 1965, s. 3.

25 Philippe Lejeune, *On Diary*, Ed. Jeremy D. Popkin, Julie Rak, University of Hawaii Press, 2009, s. 169.

da tuttukları notlara sıkı sıkıya sadık kaldıklarını ifade etmelerinin bir sebebi de bu inandırıcılık arayışı olmalıdır. Halil Ataman hatıralarının önsözünde “*bu kitaptaki hatıraları elimde kalan notlardan, hiç bir değişikliğe tabi tutmadan buraya aktarmağa çalıştım*” demektedir.²⁶ Faik Tonguç da kendi hatıralarının büyük devlet adamlarınıninki gibi siyasi bir yönü olmadığını “*günü gününe tutulmuş bir adamın hatıraları*” olduğunu ve sadece eski harften yeni harflere çevirdiğini,²⁷ Hüseyin Aydın ise hatıralarının “*zamanında tutulan notlara dayanılarak*” hazırlandığını ifade etmektedir.²⁸ Geçmişte tutulan notlara sadakat vurgusu yazarların kendi kişiliklerinin zaman içerisinde bir değişime uğramadığını ve hatırayı kaleme aldıkları dönemin siyasi-toplumsal şartlarının geçmişe dair tasavvurlarını etkilemediğini ima etme gayretinin bir sonucu olup bunu kendi kişisel kayıtlarının güvenilirliğine dair bir ölçüt olarak sunmaktadırlar.

Esirler, savaş sırasında tuttukları günlükleri uzun süre sonra bizzat yayımlıyorlarsa, her ne kadar aksini iddia etseler de o günlükleri yeniden yorumlama, üzerinde değişiklik yapma ihtiyacı hissetmektedirler. Gerek hafıza ya da hatırlama eyleminin kendine özgü karmaşık doğası, gerekse geçmiş zaman ile içinde bulunulan zamanın anlayışı, kültürü, siyasi farklılığı²⁹ geçmişte tutulan notların değiştirilmesine sebep olmuştur ki ileride ayrıntıları görülecektir. Bu bağlamda hem savaş esirlerinin sessizliğini anlamak hem de bir günlüğün hatıratı dönüşüm sürecine etki eden faktörlerden birini değerlendirmek bakımından hatırat yazarlarının aileleri ile ilgili bir hususu dile getirmekte fayda görülmektedir. Çoğu savaş esirinin günlük veya hatıraları kendisi hayatını kaybettikten sonra ailesi tarafından ya da ailesinin aracılığıyla yayımlanmıştır. Aileler, esir düşmüş olan babalarının ya da dedelerinin kişisel kayıtlarını onların vefatından sonra tesadüfen öğrenmişlerdir. Yani savaş esirleri tutmuş oldukları kişisel kayıtları ailelerinden bile saklamışlardır.³⁰ Çok ilginç gibi görünen bu durum aslında son derece doğaldır. Esasında günlük tutmanın, doğası gereği önemli ölçüde kişinin özel hayatı ile ilgili olduğu ve genellikle bu eylemin gizli yapıldığı³¹ ifade edilmelidir. Dolayısıyla günlük yazarları, kişisel notlarını başkalarına ve daha ötesi, kamusal alana açmakta isteksiz olabilirler. Hatta günlük yazarlarının önemli bir özelliği de yazdıkları metinleri bizzat kendilerinin yok etmesidir.³² İngiliz yazar ve siyasetçi Arthur Ponsonby, bu eylemin gizli yapılmasının sebeplerine dair analizinde, düzenli ve ciddiyle günlük tuttuğu bilinen bir kişiye çevresindekilerin ihtiyatlı yaklaşacağını, ona karşı ketum ve sessiz olacağını belirtir.³³

Aileler, artık hayatta olmayan babalarının, dedelerinin esaret sırasında tuttuğu günlükler ya da esaretten sonra anı yazısına dönüştürdükleri kayıtlar ellerine geçtiğinde, onların aziz hatıralarına olan saygılarının bir ifadesi olarak, hiçbir müdahalede bulunmayıp hatıra ya da günlük metni ellerine nasıl geçti ise o şekilde yayımladıklarının altını çizmişlerdir. Ailelerin temel kaygısı, çekilen zorlukların yeni nesiller tarafından öğrenilmesi ve karanlıkta kaldığı düşünülen bir dönemin aydınlanmasıdır. Örneğin Irak Cephesi'nde esir alınarak Hindistan'a götürülen Mustafa Tütüncü'nün hatıra-

26 Ataman, *Esaret Yılları*, s. 9.

27 Tonguç, *Bir Yedek Subayın Anıları*, s. vii.

28 Aydın, *Acı Hatıralar*, s. 3.

29 Beşikçi, *Cihan Harbi'ni Yaşamak*, s. 47-48.

30 Yanıkdağ, *Ill-Fated Sons*, s. 27.

31 Joe Moran, “Private Lives, Public Histories: The Diary in Twentieth-Century Britain”, *Journal of British Studies*, 54/1, (2015), s. 139.

32 Lejeune, *On Diary*, s. 135; Günlük tutma faaliyetinin nasıl sona ereceği ile ilgili bk. Philippe Lejeune, Victoria Lodewick, “How Do Diaries End?”, *Biography*, 24/1, (2001), s. 99-112.

33 Arthur Ponsonby, *English Diaries*, London, 1923, s. 3.

ları torununun isteği üzerine yayımlanmıştır. Tütüncü'nün anılarında Birinci Dünya Savaşı sırasında kendi ordusundan firar etme çabalarına da yer vermiş olması³⁴ aile tarafından bu notlara sansür uygulanmadığı izlenimini güçlendirmektedir. Benzer şekilde Hüseyin Fehmi Genişol'un esaretten dönüşte Millî Mücadeleye katıldığı ama bir ara kendi ordusundan firar ettiği, yine ailenin orijinal metne olan sadakati sayesinde öğrenilmektedir.³⁵ Dolayısıyla günlük ya da anı metinleri aileler tarafından ya da onların aracılığıyla yayımlandıysa yazarın metne verdiği son şeklin korunmasına önem verildiği ifade edilebilir.

B. Esaret: “Utanç Verici Bir Suç”

Türk askerleri, esareti silahlı çatışmanın doğal sonuçlarından biri değil de utanç verici bir suçmuş gibi algıladıkları izlenimi vermekte, bu durumun kendilerinin suçu olmadığını kanıtlamaya çalışmaktadırlar. Ne var ki çoğu zaman bu gayret, doğrudan değil, dolaylı ifadelerle kendini belli etmektedir.³⁶ Ayrıntılarına girmeden önce esaretin de tıpkı hastalık, yaralanma, firar, ölüm gibi silahlı çatışma ortamlarının doğal sonuçlarından olmasına rağmen niçin utanç verici bir suçmuş gibi algılandığına dair birkaç husus üzerinde durmak faydalı olacaktır.

Birinci Dünya Savaşı'nda düşmana gönüllü teslim olma vakaları tüm muharip ordularda olduğu gibi Osmanlı orduları için de önemli bir sorun haline gelmişti.³⁷ Kasten esir düşme olayları, cephe gerisine firar etme vakalarına kıyasla azdı ama özellikle düşmana bilgi verme, mensup olunan ordunun imajını zedeleme ve düşman propagandasına alet olma bakımından, cephe gerisine yapılan firarlardan daha rahatsız edici olabilmekteydi. Üstelik bu gibi askerlerin bir daha kendi ordularının savaş çabalarına dâhil edilebilme ihtimalleri tamamen ortadan kalkardı. Öte yandan savaş boyunca hem Ruslar hem de İngilizler, Osmanlı ordusuna mensup askerlerin en çok mustarip oldukları konuları kullanarak onları kendi taraflarına çekmeye, gönüllü teslim olmaya teşvik etmişlerdi.³⁸ Savaşın başından beri devam eden bu propagandanın zaman zaman etkili olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Nureddin Paşa, 15 Haziran 1915'te Kut'tan Başkomutanlığa gönderdiği bir şifrede bazı subayların bile isteye düşmana esir olmayı tercih ettiklerinden ve hâlâ böyle planları olan subayların varlığından yakınmış ve durumu incelediğini söylemişti.³⁹ Savaşın son yıllarında ise propagandanın etkisinin hissedilir derecede artmış olduğu, İngilizlerin uyguladıkları psikolojik harbin sonuçlarından hayli memnun olmalarından anlaşılmaktadır.⁴⁰ İngilizlere esir düşen Hüseyin Aydın'ın ifadeleri ise çarpıcıdır. Aydın, düşmanları tarafından uçaklardan atılan propaganda beyannamelerini ele geçiren askerlerin okur-yazar birine rastlayınca kadar üzerlerinde taşıdığını ifade etmektedir.⁴¹

Takati tükeninceye değin birliğinin savaş çabasına katkı sunan fakat hiçbir çaresi kalmadığı için esir düşen binlerce Türk askeri için sorun bu noktada başlamaktaydı. Gönüllü teslim olanlar, diğerlerini de zan altında bırakıyordu. Sıcak çatışma ortamının

34 Tütüncü, *Hatıra Defterimdir*, s. 44-47.

35 Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a*, s. 180-185.

36 Yanıkdağ, *Ill-fated Sons*, s. 30.

37 Özellikle Arap ve Türk olmayan diğer askerlerin düşmana teslim olma temayülünde olduğu düşünülmektedir. Bk. Yanıkdağ, *Ill-fated Sons*, s. 34. Bununla beraber düşmana gönüllü teslim olma temayülü Türk askerler için de geçerli olabilmekteydi. Bk. Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 304-308.

38 Beşikçi, *Osmanlı Seferberliği*, s. 304-308; Sadık Sarısan, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cephelelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999, s. 80-90; Servet Avşar, *Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası*, Kim Yayınları, Ankara 2004, s. 32-125.

39 *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2004, S. 118, s. 98-99.

40 Beşikçi, *Osmanlı Seferberliği*, s. 307.

41 Aydın, *Acı Hatıralar*, s. 25.

yarattığı keşmekeş içerisinde çoğu zaman kime ne olduğunun tespit edilememesi, düşman tarafına firar etme temayüllerinin farkında olan komuta kademesinin gözünde esir düşen tüm askerleri şüpheli hale getirebiliyordu.⁴² Üstelik bazı askerlerin bir çatışma bölgesinden geri çekilen birliklerinin gerisinde kalmış gibi yapıp o mevki ele geçiren düşmanın içerisinde kalmak gibi esaretlerini meşru bir kisveye zekice büründürüyor olmaları,⁴³ mazur görülebilecek esir düşme hadiselerinin meşruiyetini şüpheli hale getiriyordu. Irak'taki Türk ordusuna bağlı Musul grubunun İran'da Ruslara karşı cereyan eden Pesova/Pesve muharebesinde ağır bir mağlubiyet alması ve baskına uğrayıp teslim olmak zorunda kalan 11. Alay hakkında Enver Paşa'nın daha sonra, "Kuruluştta bu numara altında bir birlik görmek istemiyorum"⁴⁴ şeklindeki sözleri şüpheli tavrı gösteren önemli örneklerdendir. Düşmana esir düşen askerlere kuşku ile bakıldığının en önemli göstergelerinden biri de esaretten dönenlerin sorgu tutanaklarıdır. Özellikle zabıtlere yöneltilen sorular dikkat çekicidir: "Nerede, hangi mevkiye ne suretle esir oldunuz." "Yanınızda kimler var idi." "Kaç kişi idi." "Yaralı mı yararsız mı esir oldunuz yoksa mecalsiz hasta olarak mı esir düştünüz, hastalığınızı bilen ve görenler kimlerdir." "Düşman süngü hücumuyla siperlere girdikten sonra mücadele ne kadar devam etti". "Hücumu müteakip siperdeki muharebede maiyetinizde bulunan efraddan ne kadarı şehid ne kadarı mecruh ve ne kadarı esir ve ne kadarı esaretten kurtulmağa muvaffak oldu."⁴⁵ Sorgu sırasında esir düşme şekline dair bir kroki çizilmesi bile istenmekteydi.⁴⁶

Hangi sebeple esir düşerse düşün düşman elinde bulunan bir askerinin Osmanlı ordularının şerefini muhafaza etme yükümlülüğünü zımnen üstlenmiş olduğu değinilmesi gereken önemli bir başka husustur. Çoğu askerinin bu yükümlülüğü içselleştirdiği anlaşılıyorsa da⁴⁷ bazılarının göre tam aksi istikamette hareket edenler de yok değildi. Bolşevik İhtilali'nden sonra Türk esirlerinin durumunu yakından görmek üzere Rusya'ya gönderilen Osmanlı heyetinin başkanı Yusuf Akçura, "Osmanlı ordusunun şerefini hakkıyla muhafaza edemeyen"⁴⁸ esirlerle karşılaşmıştı. Vermiş olduğu örneklerden Akçura'nın tavrının abartılı olduğu anlaşılabilir, savaş esirlerine esarete dahi yükümlülük getirme beklentisini göstermesi bakımından önemlidir. Benzer fakat daha haklı bir tavır, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadrosu tarafından benimsenmişti. Cumhuriyetin kurucuları bu yeni devletin kimlik tasavvurunu her ne kadar mağlup

42 Fevzi Çakmak'ın, 1935'te Harp Akademisi'nde verdiği konferans dizisinde, uzun geri çekilmelerde dağılan birliklerdeki perakende asker ile firarilerin birbirine karıştırıldığını söylemesi dikkat çekicidir. Bu ifadeler muharebe sırasında kime ne olduğunun her zaman kolaylıkla anlaşılmadığını göstermektedir. bk. Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi Harekâtı-1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar*, Yay. Haz. Ahmet Tetik, Sema Kiper, Ayşe Seven, Y. Serdar Demirtaş, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, s. 223; ayrıca Cemil Kutlu'nun aktarmış olduğu bir belgede, Osmanlı askerî yetkililerinin ellerinde bulunan istatistik cetvellerindeki *esirler* başlığı altında aslında firari, kayıp ve şehitlerin de kaydedildiğinin farkında oldukları anlaşılmaktadır. Bk. Kutlu, *Türk Savaş Esirleri*, s.12-13, dipnot 41.

43 Bazı örnekler için bk. BOA. BEO. 4418 / 331321; BOA. BEO. 4469 / 335140; BOA. BEO. 4600 / 344987; BOA. BEO. 4510 / 338236.

44 Enver Paşa'nın bu sözleri onun üzüntüsüne atfedilmiş olsa da öfkesini yansıtır olma ihtimali yüksektir. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi İran-İrak Cephesi, 1914-1918*, Cilt 3, Kısım 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002, s. 267.

45 Esaretten dönen askerleri sorgulayan görevliler, Harbiye Nezareti tarafından hazırlanan standart soruları sormaktadır. Hangi cephede esir düşerse düşsün esirlerle yöneltilen sorular aynıdır ve yukarıda alıntılananlardan çok daha ayrıntılıdır. Sarıkamış ya da Galiçya cephesinde esir düşüp geri dönen askerlerin sorguları için bk. Kutlu, *Türk Savaş Esirleri*, s.19, dipnot 63; Tonguç, *Bir Yedek Subayın Anıları*, s. 300-302; diğer cephelerde esir düşen bazı askerlerin sorgu tutanakları için bk. ATASE, BDH. K. 4609 D. 11, 002/1-2; Özbölük, *Türk Esirleri*, s. 50.

46 Tonguç, *Bir Yedek Subayın Anıları*, s. 302.

47 Bu bağlamda Rus ve İngiliz kamplarındaki esirlerin tavrılarının karşılaştırmalı bir değerlendirmesi için bk. Yanıkdağ, *Milliye Deva Olmak, Osmanlı Savaş Esirleri, Tıp ve Milliyetçilik, 1914-1939*, çev. Nurettin El Hüseyini, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 79-92.

48 *Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu*, Matbaa-i Orhaniye, Dersaadet 1335, s. 41-42; Bu raporun yayımlanmış hali için bk. Yusuf Akçura, *Birinci Dünya Savaşı Sonrası Rusya'da Esaret Hayatı*, Yay. Haz. Mehmet Karataş, Kahramanmaraş 2003, s. 81.

olunan Birinci Dünya Savaşı değil, zaferle sonuçlanan Milli Mücadele temelinde⁴⁹ inşa etmeye çalışsalar da geçmişte olup bitenlerin üzerine kalın örtüler örtmemişlerdi. Bilhassa ordu, cesaretle özdeşleşen tarihsel mirasın tek taşıyıcısı olarak görülmekteydi ve geriye dönüp bakıldığında gurur duyulabilecek tek kurumdu.⁵⁰ Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı sırasında düşmana firar edenler,⁵¹ esaret sırasında; yabancı bir kadınla evlenerek tabiiyet değiştirmeye çalışanlar,⁵² yabancı devletin hizmetine girmiş olanlar,⁵³ ülkeye dönüşünü kasten geciktiren ya da milli sınırlar dışında kalmak⁵⁴ gibi faaliyetlerde bulunanlar, Cumhuriyet döneminde ordudan ihraç ya da vatandaşlıktan çıkarılmakla cezalandırılacaklar ve affedilecekleri döneme kadar uzunca bir süre gün yüzü göremeyeceklerdi.⁵⁵ Milli Mücadele'nin devam ettiği günlerde, Rusya'daki Türk esirlerinin Bolşevik ordusuna kaydoldukları şayialarının ayyuka çıkması da⁵⁶ ülkeye geç dönmeyi tehlikeli hale getiriyordu. Netice itibarıyla düşmana esir düşmek her ne şekilde olursa olsun tehlikeliydi ve esirleri, kasten esir düşmediklerini ve esarete onurlu duruş sergilediklerini ispatlamaya zorluyordu. Bu bağlamda esir hatıralarını birer savunma yazısı olarak da değerlendirmek mümkündür ve bu savunmanın en göze çarpan kısımlarına aşağıda yer verilmiştir.

1. İntihar ve Ölüm İsteği

Askerler nasıl esir düştüklerini çoğu zaman en ince ayrıntısına kadar tasvir eder ve bu suretle esaretin bütün kurtuluş seçenekleri tüketildikten ve başka hiçbir çare kalmadıktan sonra gerçekleştiğini vurgulamış olurlar. Bazen de tam aksine her şeyin bir anda olup bittiğini, ne olduğunu anlamadıklarını ifade ederek⁵⁷ hiçbir ayrıntı vermezler. Bununla beraber hemen her asker, esir olmakla ölümü eş değer tutmakta ve çoğu zaman ölümün daha iyi bir seçenek olduğunu ifade etmektedir.⁵⁸ Örneğin Ruslara esir düşen Faik Tonguç, “*İlk yakalandığım zaman o uğursuz Ermeni'nin süngüsü saplansaydı şimdi hiç isturabım kalmayacak, bu sefil hayata son verilmiş olacaktı*”⁵⁹ diyerek ölmediğine hayıflanmaktadır. Ruslara esir düşen Ürgüplü Mustafa Fevzi [Taşer] ve arkadaşları “*serseri bir merminin*” beyinlerine saplanmasını engelleyen kade-re lanet okumuşlardı.⁶⁰ Mülazım Hilmi de esir düşecekleri sırada emrindeki askerin “*Kumandanım seni öldürecekler silahını yere at*” şeklindeki ısrarına rağmen ölmekten bile beter olan böyle bir şeyi yapmayı reddettiğini ama o askerin yumruğuyla silahını istemeden elinden düşürdüğünü, dolayısıyla “*ölmek lazımken*” esir düşmüş olduğunu söyler.⁶¹ Bu cümleden olmak üzere, Nurettin Peker'in, İstiklal Savaşı anılarının baş-

49 Beşikçi, *Cihan Harbi'ni Yaşamak*, s. 112.

50 William Hale, *Turkish Politics and the Military*, London and New York 1994, s. 2.

51 Düşman tarafına firar ettiği için ihraç edilen bir asker hakkında bk. BCA. 84-5-1 (22.02.1934).

52 Sarıkamış'ta esir düşüp yabancı bir kadınla evlenerek Türk vatandaşlığından çıkmaya çalışan ve ülkeye geç dönen bir askerin ordudan ihracı için bk. BCA. 90-33-13 (26.09.1934).

53 Firar edip yabancı devletin hizmetine giren bir askerin ihracı hakkında bk. BCA. 19-37-5 (30.5.1926).

54 Esareti sona ermesine rağmen vatana geç dönen ve milli sınırlar dışında kalan bazı askerlerin ihracı hakkında bk. BCA. 91-38-8 (07.11.1934); BCA. 101-1-17 (10.01.1936); BCA. 107-32-8 (05.09.1936); BCA. 97-23-7 (14.08.1935).

55 Askeri ve sivil bürokraside yaşanan tasfiye hareketleri ile tasfiye edilenlere yönelik uzun ve sancılı af süreçlerinin de yer aldığı ayrıntılı bir çalışma için bk. Asaf Özkan, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Askeri ve Mülki Bürokraside Tasfiyeler, Askeri ve Mülki Heyet-i Mahsusalar*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014; Heyet-i Mahsusalar hakkında Cemil Koçak tarafından kaleme alınan ve ayrıca farklı yazarların makalelerinin de bir araya toplandığı bir çalışma için bk. *Belgelerle Heyet-i Mahsusalar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

56 Arif Cemil, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, Haz. Yücel Demirel, Arma Yayınları, İstanbul 1992, s. 77-78; Türk esirlere yönelik Bolşevik propagandası hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kutlu, *Türk Savaş Esirleri*, s. 214-233.

57 Yanıkdağ, *Ill-Fated Sons*, s. 17; Ataman, *Esaret Yılları*, s. 96; Başkâtipzâde Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım, Tahsil-Harp-Esaret-Kurtuluş Anıları*, Der. Ahmet Emin Güven, Yay. Haz. M. Bülent Varlık, Kebikeç Yayınları, Ankara 1996, s. 80.

58 Cemil Kutlu, hatıralardaki bu ölüm vurgusunun sebebini Türk askerlerin esareti kabullenmeşiğine bağlamaktadır. Bk. Kutlu, *Türk Savaş Esirleri*, s. 21-22.

59 Tonguç, *Bir Yedek Subayın Anıları*, s. 148.

60 Mustafa Fevzi Taşer, *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete* (Ürgüplü Mustafa Fevzi Taşer'in Hatıraları) Yay. Haz. Eftal Şükrü Batmaz, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 33.

61 Merih Baran Erbuğ, ed., *Kaybolan Yıllar, Mülazım Ahmet Hilmi'nin Sarıkamış-Sibirya-Afganistan Hatıraları ve Hayatı*, Vadi Yayınları, Ankara 2007, s. 40.

lığını daha önceki esaretine atıfla *Öl, Esir Olma*, şeklinde seçmesi şaşırtıcı değildir.⁶² Diğer birçok asker ise benzer şekilde esir olmaksızın ölmeyi tercih ettiğini, biraz daha ileri giderek bunun için çaba gösterdiğini fakat bir türlü yapamadığını ifade eder. Halil Ataman, tam esir düştüğü sırada kafasına bir kurşun sıkmak üzereyken “*derinlerden gelen bir ses*”in kendini bundan alıkoyduğunu ifade etmektedir.⁶³ Hüsamettin Tuğaç en az üç kez intihara teşebbüs ettiğini,⁶⁴ Irak'ta İngilizlere esir düşen Taşköprülü Mehmed intihar etmek için bir vasıta aradığını fakat bulamadığını,⁶⁵ Mehmet Tahir ise ani bir kararla elini tabancasının kabzasına attığını ama bu şekilde ölmenin vatana bir şey kazandırmayacağını düşünerek vazgeçtiğini ifade etmiştir.⁶⁶

Hatıralardaki intihar vurgusunun askerlerin ilk esir düştükleri ya da geçici toplanma merkezlerinde buldukları zaman dilimine ait olduğu dikkati çekmektedir. Aslında her iki zaman diliminde zihinlerinden geçen son şey intihar olmalı. Nitekim esir düştükleri sırada askerler sakin ve uyusuk bir durumda olurlar. Yegâne korkularını gelecekte kendilerini neyin beklediğidir. Birileri tarafından yönlendirilme ihtiyacı hissederler çünkü bilinçli düşünme eylemi sona ermiştir.⁶⁷ Çoğu asker esir düştüğü anda bilincinin kaybolduğunu, düşünemediğini, aklının başında olmadığını ifade eder. Örneğin Başkâtipzâde Ragıp Bey, Ruslara esir düştüğü andaki ruh halini şöyle tanımlamaktadır: “*İdrak namına bir şey kalmamış, sınırlarım gevşemiş, vücudum pelte halindeydi. Düşünebildiğim yegâne şey, ufacık bir ters harekette kalbime bir süngü veya kılıç ucunun saplanacağı...*”⁶⁸ Faik Tonguç, düşman tarafından kendisine bir miktar yemek verildikten sonra aklının başına geldiğinden,⁶⁹ Ürgüplü Mustafa Fevzi ise esir düştükleri sırada kimsede “*irade ve emir kuvveti*” kalmadığından bahseder.⁷⁰ Esir düşülen andan bir sonraki aşama olan geçici toplanma merkezlerinde ise hemen her asker bir an önce kalıcı kamplara sevk edilmek istemektedir.⁷¹ Dolayısıyla ilk esir düşme sürecinde ve sonraki aşama olan geçici toplanma merkezlerinde askerlerin ölümden ziyade hayatta kalma çabası içinde olduğu söylenebilir.

İntihar ve ölüm isteğine yönelik vurgu, esir düşülen andaki duygu durumunun değil, iki sebepten dolayı, günlüklerin hatıratına dönüştüğü sonraki dönemlerde inşa edilmiş olmalı. İlk sebep savaş esirlerinin bir bütün halinde esarete karşı duydukları derin nefreti hatırlıyor olmalarıdır. İkinci ve daha geçerli sebep ise bile isteye esir düşmediklerine dair okuyucularını ikna etme çabası olarak değerlendirilebilir. Kendisi de bir savaş esiri olan Miralay Arif Baytın, hatıralarını yazdığı 1920 yılında esaretten dönen birçok kişinin sürekli intihar vurgusunda bulunmasını “*alelade sarf olunan sözler*” olarak nitelemektedir.⁷² Baytın; şahadet, gazilik ve hastalık gibi esaretin de harbin doğal sonuçlarından olduğunu, bazen bir askerin bütün fedakârlıklarına rağmen esir

62 Nurettin Peker, *Öl, Esir Olma*, Ankara 2011; Eyüb Sabri'nin [Akgöl] hatıralarında da benzer ifadeleri bulmak mümkündür: “Bir Türk için esir olmayıp, ölmek şanıdır. Ey Türk, sana bu şekilde yaşamak, senin için esâret hayatı zillettir. Öl de esir olma!...”, bk. Eyüb Sabri Akgöl, *Esaret Hatıraları*, Yay. Haz. Nejat Sefercioğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1978, s. 72.

63 Ataman, *Esaret Yılları*, s. 96.

64 Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1975, s. 34-38.

65 Taşköprülü, *Esaretin Günlüğü*, s. 57.

66 Kadir Yurdakul Baykal, ed., *Darende'den Sibirya'ya: Mehmet Tahir Baykal'ın Esaret Anıları*, Tutkun Matbaacılık, Ankara 2011, s. 41.

67 Walter A. Lunden, “Captivity Psychoses among Prisoners of War”, *Journal of Criminal Law and Criminology*, 39/6, (1949), s. 726.

68 Başkâtipzâde, *Tarih-i Hayatım*, s. 80.

69 Tonguç, *Bir Yedek Subayın Anıları*, s. 149.

70 Taşer, *Esaretten Esarete*, s. 28.

71 M. Fuad Tokad, *Kıbrıt Kutusundaki Sarıkamış-Sibirya Günlükleri (1915-1918)*, Yay. Haz. Jack Snowden, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 82; Mehmed Âsaf, *Volga Kıyılarında ve Muhtıra: Esâret Hâtıra ve Mâcerâları*, Yay. Haz. Murat Cebecioğlu, Akademi Kitabevi, İzmir 1994, s. 20; Başkâtipzâde, *Tarih-i Hayatım*, s. 90; Taşer, *Esaretten Esarete*, s. 42.

72 Yanıkdağ, *Ill-Fated Sons*, s. 35; A. Süleyman [Arif Baytın], “Esaret Hatıraları”, *Vakit*, 21 Eylül 1920, s. 2; Arif Baytın'ın hatıratının yayımlanmış hali için bk. Miralay Arif, *Sarıkamış'tan Krasnoyarsk'a Esaret Hatıralarım*, Yay. Haz. Serkan Erdal, Hasan Demirci, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019, s. 1.

olmak mecburiyetinde kalabileceğini ifade etmektedir. Bununla beraber Baytın'ın hatıralarındaki en dikkate değer husus, kaderin bir cilvesi neticesinde esarete düşen askerler hakkında “*şedid bir hüküm*” vermekten kaçınılması gerektiğini ifade etmesidir.⁷³ Baytın'ın ifadeleri esaretten dönen askerlere ön yargılı davranıldığını göstermektedir. Öte yandan ölüm isteğine yönelik vurgunun sadece Türk askerlerinin zihinlerinde filizlenmediğini de belirtmek gerekir. Savaşa katılan diğer ülkelerdeki esir düşen askerlere ait anıları inceleyen ve benzer vurgulara rastlayan araştırmacılar, bu durum için iki açıklama öne sürmüşlerdir. İlki, askerlerin savaşı vazifesini yerine getirememiş olmaktan dolayı zihinlerinde oluşan utanç duygusuyken, diğer açıklama ülkelere iade edildikten sonra esir düşmelerini açıklayabilmek için resmi bir format oluşturma gayesidir.⁷⁴

2. Düşmanı Şahit Göstermek

Türk askerlerinin kendilerini esir alanlar ile diyalogları da ilginçtir. Düşmanları tarafından kimi zaman gönüllü esir düşüp düşmedikleri sorgulanmış, esaretleri meşrulaştırılmış, bazen de sonuna kadar mücadele ettikleri teyit edilmiştir. Mesela Mehmet Arif, kendisine en az iki farklı düşman askeri tarafından yöneltilen esir düşmekten mutlu olup olmadığı sorusuna “*hayır*” yanıtını verdiğini ifade eder.⁷⁵ Hüsamettin Tuğaç ise ikna edici bir olay örgüsü içerisinde gönüllü esir düşmediğini düşmana tasdik ettirir. Tuğaç, Ruslara esir düştükten sonra, “*Petrograd'dan özel olarak gönderilen bir gizli polis sorgu hâkimi*” tarafından sorgulanır. Sorgu hâkimi kendisine, esir olduktan sonra nerelerde kaldığını, kimlerle, hangi konuları görüşüğünü, kimleri tanıdığını sorar; ama asıl sorular bunlar değildir. Muhatabının soruları karşısında şaşırarak Tuğaç anılarına, “[güya] *Ben kasten esir olmuşum. Rusya'da kendime yardımcı bularak İslâm halk arasında Rusya devleti aleyhinde propaganda ve isyana teşvik ile görevlimişim...*” diye devam eder. Sorgucuya kasten esir düştüğünün bir iftira olduğu anlatılır ve onu ikna eder.⁷⁶ Tuğaç ve onun gibi düşmanlarına gönüllü teslim olmadıklarını söyleyen askerler böylelikle rahat bir esaret hayatını ellerinin tersi ile ittiklerini ifade etmiş olurlar. Mustafa Fevzi ise kendisini sorgulayan Rus komutanın “*Alayımızın biri yok oldu. Diğeri bozguna uğradı. Elimizden nerede kurtulacaksınız bakalım*” şeklindeki çıkışına “*Bozguna uğrayan alayımız vazifesini yapmıştır*” cevabını vermiş, daha sonra Rus komutanın esareti meşrulaştırıcı sözlerini hatıralarına eklemiştir: “*Askerlikte üç geçit vardır; Ya ölür gidersiniz, ya kurtulur gidersiniz veya esir olur gidersiniz... vazife icabıdır bunlar.*”⁷⁷ Mehmet Tahir'in ifadeleri de Mustafa Fevzi'nin aktardıklarına çok benzemektedir. Bu kez esirlere hitap eden Grandük Nikolayeviç'tir. “*Ben Türk askerleri kadar cesur, yurtsever ve fedakâr, örnek bir asker görmedim... müteessir olmayın talih-i harptir bu, her zaman ve herkesin başına gelebilir.*”⁷⁸

3. Suçluyu Tespit Etmek

Mağlup olunan bir cephe muhtelif rütbelerden askerlerin birbirlerine yönelik suçlayıcı tavırlar almaları son derece doğaldır. Osmanlı orduları bağlamında bu temayülün özellikle Kafkas Cephesi'nde görev yapan askerlere ait kişisel anlatıların en baskın özelliklerinden biri olduğu tespit edilmiştir.⁷⁹ Genellikle her rütbeden asker

73 Yanıkdağ, *Ill-Fated Sons*, s. 35; A Süleyman, *aynı yer*; Miralay Arif, *aynı yer*.

74 Alon Rachamimov, “The Disruptive Comforts of Drag: (Trans)Gender Performances among Prisoners of War in Russia, 1914-1920”, *The American Historical Review*, 111/2, (2006), s. 366.

75 Ölçen, *Vetluga Irmağı*, s. 48, 51.

76 Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, s. 65-66

77 Taşer, *Esaretten Esarete*, s. 31.

78 Baykal, *Darende'den Sibiryaya*, s. 50.

79 Beşikçi, *Cihan Harbi'ni Yaşamak*, s. 264-266.

komutanını suçlama sebebi, yaşanan sıkıntılar ve ortaya çıkan başarısızlık karşısında sorumluluğu üzerinden atma telaşdır.⁸⁰ Esir düşen askerlerin hatıralarının da en başkının özelliklerinden birisi esaretin sorumluluğunu emir-komuta kademesinin omuzlarına yüklenme eğilimidir. Komutanlara yönelik suçlamaları tetikleyen husus, öfke ve esir düşmenin sebebini açıklama kaygısıdır.

Genellikle kibirli, rahatına düşkün, kimseyi umursamayan, beceriksiz, ihmalkâr komutan imgesinin bu esirlerin zihinlerinde yer etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Silahlı çatışmanın herhangi bir safhasında kumandanının yapmış olduğu hata sebebiyle esir düştüğüne inanan bir asker, kumandanını sadece o hata bakımından değil diğer askerlik meziyetleri bakımından da sorgulamaktadır. Dolayısıyla komutanlara yönelik suçlamaların İhtiyat Zabiti talimgâhlarında buldukları andan itibaren başlaması şaşırtıcı değildir. Mesela talimgâhta yüksek rütbeli subaylardan “*eğer bu escadron şu plato'yu vaktiyle tutmuş olsaydı, bu malentendu'ye mahal kalmazdı!..*” gibi sözleri arkadaşlarıyla beraber “*kaval dinler gibi*” dinleyen İhtiyat Zabiti Muhittin Erev, gerçek bir savaşın nasıl olacağını merak etmişti.⁸¹ Başkatipzâde Ragıp Bey'e göre ise; talimgâhlarda “*dinsiz, ahlaksız, zahirperest Alman aşığı mektepli zabitlerin*” terbiyesine terk edilen “*milletin pek nezih evladı*” sürekli; “*boru çaldı yat, boru çaldı kalk, boru çaldı yemekhaneye, boru çaldı derse, boru çaldı talime, silah başına, saff-ı harp nizamına... Sağdan say: Bir-ki üç... Soldan say: Bir-ki-üç... Tek çift say: Tek, çif, tek, çif... Tabur, bölük, kıt'a marş, bir ki, bir ki, hop ha, hop ha...*”, gibi sözleri dinlerlerdi.⁸² Faik Tonguç ise savaş sırasında komutanların hal ve hareketlerinden derin rahatsızlık duymuştu. O kadar “*tantana ve debdebeyle*” yaşamaya alışmışlardı ki mesela; “*alayla bir yere gidildiği zaman, her şeyden önce kumandanın rahatı düşünülür... çadırı, karyolası kurulur, yemeği hazırlanır*”dı. Hal böyleyken Rus ordusundan “*bir tümen komutanının sap ve saman üzerinde yatması, yaşlıca bir alay kumandanının yamçasına sarılarak çayır üstünde oturması*” hayret verici şeyler olurdu.⁸³

Komutanlar kimi zaman tutmaları gereken bir geçidi tutmamış, kimi zaman ise askerlerin konuşlanacağı mevziyi doğru tayin edememişlerdi. Taşköprülü Mehmed ve arkadaşları Irak Cephesi'nde, düşmana karşı konuşlanılacak yeri doğru tayin edemeyen, dolayısıyla askerlerin iyi ateş etmesini engelleyen komutanlarının yüzünden esir düşmüşlerdi.⁸⁴ Düşmanın taarruz edebileceği bir geçidin tutulmaması yüzünden esir olan Halil Ataman ve arkadaşlarının bu hale düşmelerine ise “*müteselsilen*” ordudaki bütün komutanlar sebep olmuştu. Hepsi tarih önünde teşhir edilmeden konu kapatılmamalıydı.⁸⁵ “*Bir sabit fikir hastalığına*” tutulan grup komutanları ise bu kez Irak'ta Mehmet Sinan ve arkadaşlarının esaretine sebep olmuştu. Çünkü o gün grup komutanları bir yarma harekâtı icra ettirmek yerine, “*zurvalamış*” ve “*herkes yerine*” emri vermişti.⁸⁶

Türk askerlerin komutanlarına yönelik üsluplarının aşırı derecede sertleştiği dönem kamp hayatına denk gelen günlerdir. İhtiyat zabitlerinin üst rütbelilere karşı söylemleri bir suçlamayı aşip hakarete evrilebilirdi. İhtiyat zabitlerini kışkırtan husus üstlerinin kendileri ile alakadar olmadığını düşünmeleriydi. Muhiddin Erev; Miralay

80 Beşikçi, *Cihan Harbi'ni Yaşamak*, s. 266.

81 Erev, “Bir Yedek Subayın Hâtıraları”, C1, S.4, s. 26.

82 Başkatipzâde, *Tarih-i Hayatım*, s. 49, 50.

83 Tonguç, *Bir Yedek Subayın Anıları*, s. 150-151.

84 Taşköprülü, *Esaretin Günlüğü*, s. 58.

85 Ataman, *Esaret Yılları*, s. 96.

86 Mehmet Sinan Özgen, *Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları*, Yay. Haz. Servet Avşar, Hasan Babacan, Muharrem Bayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. 120.

Ahmed, Hüseyin Yetimi ve Gani Beyleri zabitanın herhangi bir ihtiyacı ile ilgilenmemekle, sıkıntılarını ortak olmamakla suçlamaktadır.⁸⁷ Kamptaki orta-üst rütbeli komutanlarını, dini ve milli günlerin kutlanması bağlamında, yeteri kadar ilgili olmakla itham eden ve onları, “*ihtiyar kodamanlar*”, “*kansız istibdada, zulme, baskıya alışmış kumandanlarımız*”, “*ilgisiz ve hissiz ihtiyarlar*”, şeklinde tanımlayan Mülazım Ahmet Hilmi ise Miralay Arif’e [Baytın] “*kansız*”, “*ruhsuz*” kelimeleriyle hakaret ediyordu.⁸⁸

Suçlamalar nihai anlamda Enver Paşa’ya kadar ulaşmaktadır. Enver Paşa hakkında sürekli farklı kelimelerle aynı şeyleri söyleyen esirler onu; yok yere Osmanlı Devleti’ni harbe sokan,⁸⁹ çılgınca planlar yapan,⁹⁰ uyarılara kulak asmayan,⁹¹ Almanya’nın emri ve onayıyla Kafkaslarda Ruslara saldıran, “*200.000’i aşan askeri mahv ü perişan eden*”⁹², Almanya’nın yükünü hafifletmek için 3. Orduyu Allahuekber dağlarına süren⁹³ kişi olarak tanımlamaktadır. Esirlerin ifadeleri, Birinci Dünya Savaşı’nda alınan mağlubiyet temelinde inşa edilen Enver Paşa imgesinden epeyce etkilendiklerini ve bu imgenin yaygınlaşmasına katkı sağladıklarını açıkça göstermektedir. Bu temayülün daha çok Ruslara esir düşen askerlerin hatıralarında görüldüğü ifade edilmeli. Hatta Sarıkamış’ta olan bitenlerin tüm yükünü Enver Paşa’nın omuzlarına ilk kez yükleyen de Ruslara esir düşen bir Türk askeri olduğu bilinmektedir.⁹⁴ Ocak 1915’te Sarıkamış’ta esir edilen ve Sibirya’da üç yıl esarete kalan Kaymakam (Yarbay) Köprülü Şerif [İlden], hatıralarında Enver Paşa’ya karşı çok ağır ithamlarda bulunmuş, zaman zaman hakaret etmekten de geri durmamıştır.⁹⁵ İlden’in ağır ifadeleri, Ankara’daki Milli hareketin önderleri ile Anadolu’ya gelmeye çalışan Enver Paşa arasındaki zıtlasma ve nihayetinde bağların kopması ile ilişkilendirilmiştir.⁹⁶ Bu fikir elbette tartışılabilir ancak orta-üst düzey bir komutan için esir düşmenin, en azından zihinsel açıdan, diğerlerine nazaran çok daha ıstırap verici olduğu kesindir. Az önce Baytın örneğinde gösterildiği üzere bu komutanlar, tüm esaret yaşamlarını başlarına gelen her şeyden kendilerini sorumlu tutan esirlerle birlikte geçirmekteydiler. İlden, esir düşmüş olmanın intikamını almaya çalışıyor gibidir.

Sonuç

Savaş esirlerinin kişisel kayıtları üzerine daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulduğunu ve bu çalışmanın söz konusu kayıtları sadece utanç meselesi bağlamında ele aldığını ifade etmek gerekir. Öte yandan esirlerin hatıralarını kaleme almama temayülünün arkasında yatan sebebin utanç değil, esir kamplarında kendilerine dayatılan tekdüze yaşam olabileceği akıldan tutulmalıdır. Esaret başlı başına sıra dışı bir hayat

87 Erev, “Bir Yedek Subayın Hatıraları”, C.2, S.8, s. 56.

88 Erbuğ, *Kaybolan Yıllar*, s. 66-71; Savaş esirlerinin bayram kutlama pratikleri ve bayramların esirler üzerinde yarattığı duygusal tesirler hakkında bk. Mustafa Arıkan, “Birinci Dünya Savaşı Türk Esirlerinin Kaleminden Esarete Bayram”, *Tarihin Peşinde*, (2019), S. 22, s. 309-336.

89 Ahmet Göze, yüksek rütbeli bir subayın sözlerini aktarmaktadır. Bk. Ahmet Göze, *Rusya’da Üç Esaret Yılı*, Yay. Haz. Ergun Göze, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989, s. 38-40.

90 Baykal, *Darende’den Sibirya’ya*, s. 42.

91 M. Rıza Serhadoğlu, ed., *Savaşçı Doktorun İzinde Kırım, Sarıkamış, Esaret Yılları ve Kurtuluş Savaşı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005, s. 107.

92 Tonguç, *Bir Yedek Subayın Anıları*, s. 20, 25.

93 Ataman, *Esaret Yılları*, s. 34.

94 Murat Bardakçı, “Yayınlayanın Önsözü”, *Hafız Hakkı Paşa’nın Günlüğü*, Yay. Haz. Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, içinde s. 7-8.

95 Orijinal metin için bk. Köprülü Şerif, *Harb-i Umumi Bidayetinde Üçüncü Ordu: Sarıkamış İhata Manevrası ve Meydan Muharebesi*, Necmi İstikbal Matbaası, İstanbul 1338; Metnin sadeleştirilmiş hali için bk. Köprülü Şerif [İlden], *Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında 3. Ordu Sarıkamış Kuşatma Manevrası ve Meydan Savaşı*, Yay. Haz. Sami Önal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1998.

96 Bardakçı, “Yayınlayanın Önsözü”, s. 8; Beşikçi, *Cihan Harbi’ni Yaşamak*, s. 266.

tecrübesiydi ama bir asker, esir kampına girdikten sonra uzun yıllar boyunca birbirinin aynısı olan günlere katlanmak mecburiyetinde kalıyor yani esaret sıradanlaşıyor. Bu durum bir süre sonra günlük tutma eylemini gereksiz hale getiriyor, dolayısıyla yıllar sonra anıları yazma işini de güçleştiriyordu.

Utanç tezini kullanışlı hale getiren husus, mevcut esir anılarını anlama bakımından fayda sağlamasıdır. Neredeyse tüm esirlerde görülen ve esir düşmektense ölmeyi isteme ya da intihara meyil vurgusu, komutanların suçlanması, vazifesini liyakatle yerine getirdiğine ve çaresizlikten dolayı esir düştüğüne dair düşmanlarını şahit gösterme çabaları ilginçtir. Tüm bu hususlar gerek üst düzey Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti idarecilerinin gerekse Türk kamuoyunun esarete yüklemiş oldukları menfi anlamların esareti utanç verici hale getirmesinden kaynaklanmaktadır. Ülkesine dönen bir esir, kasten esir düşmediğini, düşman devletin uyruğuna geçmeye teşebbüs etmediğini, serbest kaldıktan sonra ülkesine makul bir süre içinde döndüğünü ve nihayet esaret sırasında Türklüğe yaraşır bir vakar sergilediğini ispatlama mecburiyeti hissetmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. BEO. 4418/331321; 4469 / 335140; 4600 / 344987; 4510 / 338236

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA. 19-37-5; 84-5-1; 90-33-13; 91-38-8; 97-23-7; 101-1-17; 107-32-8

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi (ATASE)

BDH. K. 4609 D. 11, 002/1-2

Sürelî Yayın

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2004, S. 118

Rapor

Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu, Matbaa-i Orhaniye, Der-saadet 1335

Esir Gazeteleri

Nâci Kâşif, “Ne Yaptık Ne Yapmalıyız” *Yarın*, 06.01.1336, S.2, s. 2; “Devrilmiş Tahtlar”, *Yarın*, 13.01.1336, S.4, s. 3-4; “Türk An’anâtı ve Osmanlı Kanun-ı Esasisi”, *Yarın*, 20.01.1336, S.6, s. 2; “İktisadiyat ve Türkler, İlk Türkler ve Teşkil Ettikleri Saltanatlar”, *Yarın*, 25.01.1336, S.7, s. 3-4; “İlk Türkler ve Teşkil Ettikleri Saltanatlar”, *Yarın*, 6 Şubat 1336, S. 10, s. 2.

Günlükler ve Hatıralar

A. Süleyman, “Esaret Hatıraları”, *Vakit*, 21 Eylül 1920, s. 2

AKÇURA, Yusuf, *Birinci Dünya Savaşı Sonrası Rusya'da Esaret Hayatı*, Yay. Haz. Mehmet Karataş, Kahramanmaraş 2003

AKGÖL, Eyüb Sabri, *Esaret Hâtıraları*, Yay. Haz. Nejat Sefercioğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1978

ALTINAY, Ahmet, *Katran Kazanında Sterilize, Bir Türk Subayının İngiliz Esir Kampında Üç Yılı*, Yay. Haz. Ahmet Uçar, A. Talat Duru, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul 2004

Arif Cemil, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, Haz. Yücel Demirel, Arma Yayınları, İstanbul 1992

ATAMAN, Halil, *Esaret Yılları, Bir Yedek Subayın I. Dünya Savaşı Şark Cephesi Hatıraları*, Yay. Haz. Ferhat Ecer, Kardeşler Matbaası, İstanbul 1990

AYDIN, Hüseyin, *Acı Hatıralar*, Sinan Matbaası, İstanbul 1965

AYKOTA, Ali Vehbi, *Tarihçe-i Harb: Üçüncü Alay, Irak Cephesi Harbi, Irak Kanalı Silsile-i Muharebâti, Eski Türklere Nazaran Yeni Türklerin Cengâverliği*, Yay. Haz. Hasan Babacan, Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011

BAŞKÂTİPZÂDE Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım, Tahsil-Harp-Esaret-Kurtuluş Anıları*, Der. Ahmet Emin Güven, Yay. Haz. M. Bülent Varlık, Kebikeç Yayınları, Ankara 1996

BAYKAL, Kadir Yurdakul, ed., *Darende'den Sibiryaya: Mehmet Tahir Baykal'ın Esaret Anıları*, Tutkun Matbaacılık, Ankara 2011

ERBUĞ, Merih Baran, ed., *Kaybolan Yıllar, Mülazım Ahmet Hilmi'nin Sarıkamış-Sibiryaya-Afganistan Hatıraları ve Hayatı*, Vadi Yayınları, Ankara 2007

EREV, Muhiddin, "I. Dünya Savaşında Bir Yedek Subayın Hâtıraları", *Hayat Tarih Mecmuası*, C1, S.4, (1967), s. 21-28; C2, S.8, (1967), s.54-57

GENİŞOL, Hüseyin Fehmi, *Çanakkale'den Bağdat'a Esaretten Kurtuluş Savaşı'na Cephede Sekiz Yıl Sekiz Ay (1914-1923)*, Yay. Haz. Mustafa Yeni, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014

GÖZE, Ahmet, *Rusya'da Üç Esaret Yılı*, Yay. Haz. Ergun Göze, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989

Hafız Hakkı Paşa'nın Günlüğü, Yay. Haz. Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014

Hasan Basri Efendi, *Bir Gemi Kâtibinin Esaret Hatıraları*, Yay. Haz. Bedrettin Görgün, Çeviriyazı, Ziver Öktem, Cemile Kesim Moraloğlu, Yapı Kredi Yayınları,

İstanbul 2009

İLDEN, Şerif, *Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında 3. Ordu Sarıkamış Kuşatma Manevrası ve Meydan Savaşı*, Yay. Haz. Sami Önal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1998

İYBAR, Tahsin, *Sibiryadan Serendibe*, C.H.P Halkevleri Bürosu Yayınları, Ulus Basımevi, Ankara 1950

JELLER, İshak, “Bir Türk Subayının Birmanya Hatıraları I” *Vakit*, 12 Haziran 1942, S. 8756

KICIMAN, Nâci Kâşif, *Medine Müdafası Yahud Hicaz Bizden Nasıl Ayrıldı?* Sebil Yayınevi, İstanbul 1994

Köprülü Şerif, *Harb-i Umumi Bidayetinde Üçüncü Ordu: Sarıkamış İhata Manevrası ve Meydan Muharebesi*, Necmi İstikbal Matbaası, İstanbul 1338

Mehmed Âsaf, *Volga Kıyılarında ve Muhtıra: Esâret Hâtıra ve Mâcerâları*, Yay. Haz. Murat Cebecioğlu, Akademi Kitabevi, İzmir 1994

Miralay Arif, *Sarıkamış'tan Krasnoyarsk'a Esaret Hatıralarım*, Haz. Serkan Erdal, Hasan Demirci, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019

ÖLÇEN, Mehmet Arif, *Vetluga Irmağı: Çarlık Rusyasında Bir Türk Subayının Tutsaklık Anıları*, Yay. Haz. Ali Nejat Ölçen, Ümit Yayınevi, Ankara 2006

ÖZGEN, Mehmet Sinan, *Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları*, Yay. Haz. Servet Aşar, Hasan Babacan, Muharrem Bayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006

PEKER, Nurettin, *Öl, Esir Olma*, Ankara 2011

Savaşçı Doktorun İzinde: Kırım, Sarıkamış, Esaret Yılları ve Kurtuluş Savaşı, Yay. Haz. M. Rıza Serhadoğlu, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005

TAŞER, Mustafa Fevzi, *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete* (Ürgüplü Mustafa Fevzi Taşer'in Hatıraları) Yay. Haz. Eftal Şükrü Batmaz, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000

TAŞKÖPRÜLÜ Mehmed Efendi, *Irak Cephesi'nden Burma'ya Savaşın ve Esaretin Günlüğü*, Yay. Haz. Mesut Uyar, Ahmet Özcan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015

TOKAD, M. Fuad, *Kibrit Kutusundaki Sarıkamış-Sibiryâ Günlükleri (1915-1918)*, Yay. Haz. Jack Snowden, Timaş Yayınları, İstanbul 2010

TONGUÇ, Faik, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999

TUĞAÇ, Hüsamettin, *Bir Neslin Dramı*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1975

TÜTÜNCÜ, Mustafa, *Hatıra Defterimdir*, Yay. Haz. Abdulkadir Ozulu, Lider Matbaacılık, Çorum 2006

Telif-Tetkik Eserler

ARIKAN, Mustafa, “Birinci Dünya Savaşı Türk Esirlerinin Kaleminden Esarete Bayram”, *Tarihin Peşinde*, 2019, S. 22, s. 309-336

_____, “Rifat Rami (Arıncı) ve Esaret Dönemi Şiirleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (2016), 39, s. 101-145

ARINCI, Rifat Rami, *Ülküç*, Vilayet Basımevi, Çorum 1934

AVŞAR, Servet, *Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası*, Kim Yayınları, Ankara 2004

BEŞİKÇİ, Mehmet, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015

_____, *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2019

BİRİNCİ ALİ, *Tarihin Hududunda: Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012

_____, *Tarihin Kara Kitabı*, Kopernik Kitap, İstanbul 2018

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi İran-İrak Cephesi, 1914-1918, Cilt 3, Kısım 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002

ÇAKMAK, Fevzi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi Harekâtı- 1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar*, Yay. Haz. Ahmet Tetik, Sema Kiper, Ayşe Seven, Y. Serdar Demirtaş, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005

ÇEVİKEL, Nuri, “Çanakkale Muharebelerine Dair Gayriresmi Yeni Bir Belge: Hâtrât-ı Esâret”, *History Studies*, 2/3, (2010), s. 85-123

GEÇER, Genç Osman, *Türk Esaret Edebiyatı –Vâveylâ- (Krasnoyarsk-Sibirya)*, Bengü Yayıncılık, Ankara 2022

- HALE, William, *Turkish Politics and the Military*, London and New York 1994
- HYNES, Samuel, *The Soldiers' Tale Bearing Witness to Modern War*, The Penguin Press, New York, (Elektronik basım), 2003
- KESER, Ulvi; Turgay Akkuş, *Kıbrıs'ta Çanakkale Esirleri (1916-1923)*, Tulpars Yayınları, Ankara 2016
- KOÇAK, Cemil, *Belgelerle Heyet-i Mahsusalar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005
- KUTLU, Cemil, *I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri*, (Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi), Erzurum 1997
- LEJEUNE, Philippe, *On Diary*, Ed. Jeremy D. Popkin, Julie Rak, University of Hawaii Press, Hawaii 2009
- LEJEUNE, Philippe, Victoria Lodewick, "How Do Diaries End?", *Biography*, 24/1 (2001) s. 99-112
- LUNDEN, Walter A., "Captivity Psychoses among Prisoners of War", *Journal of Criminal Law and Criminology*, 39/ 6, (1949), s. 721-733
- MORAN, Joe, "Private Lives, Public Histories: The Diary in Twentieth-Century Britain", *Journal of British Studies*, 54/1 (2015), s. 138-162
- Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hatırat Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı* C.1-4, Ed. Musa Gümüş, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2022
- ÖZBÖLÜK, Rıza, *Birinci Dünya Savaşı'nda Hindistan'da Türk Esirleri*, (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Konya 2020
- ÖZKAN, Asaf, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Askerî ve Mülkî Bürokraside Tasfiyeler, Askerî ve Mülkî Heyet-i Mahsusalar*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014
- PONSONBY, Arthur, *English Diaries*, London 1923
- RACHAMIMOV, Alon, "The Disruptive Comforts of Drag: (Trans)Gender Performances among Prisoners of War in Russia, 1914-1920", *The American Historical Review*, 111/2, (2006), s. 362-382
- SARISAMAN, Sadık, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cephelerinde Beyannamelelerle Psikolojik Harp*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999
- TETİK, Ahmet; Gülcan Işık, *Mısır'daki İngiliz Osmanlı Esir Kampından Maziye, Bugüne, Yarına Işık (1919-1920)*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2018

YANIKDAĞ, Yücel, *Ill-Fated Sons of the 'Nation': Ottoman Prisoners of War in Russia and Egypt, 1914-1922*, (The Ohio State Üniversitesi, Doktora Tezi), 2002

_____, *Millete Deva Olmak, Osmanlı Savaş Esirleri, Tıp ve Milliyetçilik, 1914-1939*, Çev. Nurettin El Hüseyini, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014

Yenilgiyi Gözlerden Saklamak: Gelibolu'nun Tahliyesinde İngiliz Hava Gücü Faaliyetleri

Emin KURT*

Özet

Çanakkale Muharebeleri, Türk askeri ve siyasi tarihi için olduğu kadar dünya tarihi için de bir dönüm noktasıdır. Savaşın Türkler lehine sonuçlanması, Birinci Dünya Savaşı'nın akışını ve dünya tarihini iletet değıştirmiştir. Bu özelliği nedeniyle Çanakkale Savaşı, Birinci Dünya Savaşı içindeki herhangi bir savaştan daha çok incelenmiş, hakkında çok fazla araştırma yapılmıştır. Bazı yabancı yazarlar, Çanakkale Savaşı hakkında ormanları bitirecek kadar kâğıt ve denizleri kurutacak kadar mürekkep harcadığından bahsetmektedir. Bu iddianın gerçeklik payı çok yüksektir.

Çanakkale Savaşı, hemen hemen savaşan tüm ülke araştırmaları içinde geniş bir literatüre sahiptir. Savaşın incelenmesi o dereceye varmıştır ki, deniz ve kara muharebelerini inceleyen çalışmaların yanında, savaş içinde gerçekleşen muharebeleri ve hatta bölgeleri inceleyen eserler ortaya konulmuştur.

Çanakkale deniz ve kara muharebelerindeki kaynak bolluğunun aksine, hava harekâtı hakkında çok az kaynak mevcuttur. Bu pencereden bakıldığında; hava harekâtının Çanakkale Muharebelerinin unutulmuş cephesi olduğunu söylemek mümkündür. Karada ve denizdeki savaşın yoğunluğunun, gözleri ve dikkatleri, gökyüzüne ve yükseklerdeki savaşa yöneltmekten alıkoyduğu söylenebilir. Çanakkale Savaşı'nı konu alan birçok eserde, havacılık konusu; "Çanakkale'de uçaklar da kullanıldı" algısını yaratmaktan öteye gidememektedir. Bu eserlerde havacılık, kara ve deniz savaşlarının anlatımı renklendiren, anlatım zenginliği yaratan, değinilmiş olmak için anlatılan bir konudan ileriye gidememiştir.

Bu çalışmada, Gelibolu'nun Tahliyesi öncesinde Müttefik, özellikle İngiliz hava gücünün tahliyenin Türk uçaklarından gizlenmesi yönündeki faaliyetleri, Türk ve yabancı arşiv belgeleri, Çanakkale hava faaliyetleri konusunda yazılmış birincil kaynak kitaplardan incelenecek, tahliyeye yönelik İngiliz hava gücü faaliyetinin boyutu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale Muharebeleri, Tayyare, Uçak, Hava Gücü, RNAS.

* Dr.(E)Hv.Alb., Milli Savunma Üniversitesi misafir öğretim görevlisi, tayyaretarihi@gmail.com

Hiding Defeat From Eyes: British Air Force Activities in the Evacuation of Gallipoli

Abstract

The Battle of Çanakkale is a turning point not only for Turkish military and political history, but also for world history. The outcome of the war in favor of the Turks changed the course of the First World War and the history of the world forever. Due to this feature, the Battle of Gallipoli has been studied more than any other battle in the First World War, and a lot of research has been done about it. Some foreign writers talk about the Dardanelles War, that enough paper was spent to finish the forests and enough ink to dry the seas. The truth of this claim is very high.

The Dardanelles War has a large literature in almost all warring country studies. The study of the war has reached such a degree that besides the studies examining the naval and land battles, works that examine the battles and even the regions that took place in the war have been revealed.

Contrary to the abundance of resources in the naval and land battles of Çanakkale, very few resources are available about the air campaign. When viewed from this window; It is possible to say that the air campaign is the forgotten front of the Battle of Çanakkale. It can be said that the intensity of the war on land and sea keeps eyes and attention from turning to the sky and the war on high. In many works on the Battle of Çanakkale, the subject of aviation; It cannot go beyond creating the perception that "planes were also used in Çanakkale". In these works, aviation, land and naval wars could not go further than a subject that colored the narrative, created a richness of expression, and was told in order to be mentioned.

In this study, the activities of the Allied, especially the British air power to conceal the evacuation from Turkish planes before the evacuation of Gallipoli, Turkish and foreign archival documents, primary source books written on Çanakkale air activities will be examined, and the extent of British air power activity for the evacuation will be tried to be revealed.

Keywords: Gallipoli Campaign, Aircraft, Airplane, Air Power, RNAS,

Giriş

Osmanlı Devleti, Avrupa’da savaş başladıktan sonra seferberlik ilan etti¹ ve Çanakkale’ye bir uçak gönderdi. 17 Ağustos 1914 tarihinde Pilot Üsteğmen Fazıl Bey tarafından uçarak Çanakkale’ye getirilen Nieuport VI tipi deniz uçağı,² ilk keşif uçuşunu 5 Eylül 1914 tarihinde yapabildi.³ 19 Ekim tarihine kadar ancak beş keşif uçuşu yapabilen ve artık hizmet göremez durumda olan bu uçağın yerine⁴ iki kişilik Nieuport VII deniz uçağı, Deniz Pilot Yüzbaşı Savmi (Uçan) idaresinde Çanakkale’ye gönderildi.⁵ Bu uçak 5 Kasım tarihinde yaptığı ilk uçuş sırasında kullanılmaz hale geldi.⁶ Çanakkale’ye yeni bir Türk uçağı, 12 Ocak 1915 tarihinde Pilot Teğmen Mehmet Cemal (Durusoy) ile birlikte gönderildi.⁷ Dolayısıyla 5 Kasım 1914 ile 12 Ocak 1915 tarihleri arasında Çanakkale’de hiç Türk uçağı görev yapmadı.⁸

17 Mart günü Almanya’dan yakın zamanda gelen bir diğer uçak Çanakkale’ye ulaştı ve 18 Mart Deniz Savaşı’nın sabahında ilk keşif uçuşunu yaparak Birleşik Donanmanın harekete geçtiği keşfini yaptı.⁹

Almanya’dan sağlanan uçakların Türkiye’ye getirilmesine başlanması sonrasında Çanakkale’deki uçak sayısı arttırıldı ve oluşturulan bu birliğe 1. Tayyare Bölüğü ismi verildi.¹⁰ 1. Tayyare Bölüğü Temmuz 1915 tarihinde 5. Ordu Komutanlığı emrine ve-

- 1 Avusturya tahtının veliahtı Arşidük Franz Ferdinand’ın 28 Haziran 1914’te Saraybosna’da öldürülmesi ile başlayan olaylar, uzun yılların getirdiği devletlerarası kutuplaşmaların da katkısıyla çığ gibi büyüdü. 28 Temmuz’da çatışmalar Avusturya-Macaristan’ın Sırbistan’ı işgal etmesi ile başladı ve hızla Avrupa kıtasına yayıldı. Olayların devamında 1 Ağustos’ta, Almanya, Fransa, Belçika’nın seferberlik ilân etmesi ve Avrupa’da savaşın başlaması üzerine Osmanlı Devleti 2 Ağustos 1914 pazar günü saat 09.00’den itibaren genel seferberlik ilân etti ve 3 Ağustos 1914 pazartesi seferberliğin birinci günü olarak kabul edildi.
- 2 ATASE, BDH; K: 4669, D: H-1, F: 1-49. Emin Kurt, “Seferberlikten Deniz Zaferine Çanakkale’de Uzakları Görme Çabası: Osmanlı’nın Havadan Keşif Gözetleme Harekâtı”, Barış Borlat (Ed.), *105. Yılında Çanakkale Muharebelerine Bakış*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2020, s.78.
- 3 Yavuz Kansu, Sermet Şenöz, Yılmaz Öztuna, Havaçılık Tarihinde Türkler, C. I, Hv.K.K.İği Basımevi ve Neşriyat Müdürlüğü, Etimesgut 2006, s.172; Kurt, “Seferberlikten Deniz Zaferine”, s. 79.
- 4 Kurt, “Seferberlikten Deniz Zaferine”, s. 79-81;
- 5 Uçak uçarak Çanakkale’ye ulaşamamıştır, Şarköy de denize zorunlu iniş yapmış, istimbotta Bolayır’a çekilmiştir Genelkurmay Başkanlığı, *Çanakkale Muharebelerinde Müstahkem Mevki Cerideleri*, (02.08.1914-02.11.1914), c. I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2019, s. 226.
- 6 ATASE, BDH; K: 4669, D: H-3, F:1-85; Genelkurmay Başkanlığı (2019), *Çanakkale Muharebelerinde Müstahkem Mevki Cerideleri*, (02.11.1914 – 25.02.1915), c.II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2019, s.11. Bundan sonraki atıflarda “Müstahkem Mevki Cerideleri, c.2” kısaltması ile kullanılacaktır. Kurt, “Seferberlikten Deniz Zaferine”, s. 81.
- 7 Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH); K: 4669, D: H-12, F: 1-17. 12 Ocak tarihinde Çanakkale’ye iki uçak gönderildiği, ikinci uçağın uçuş yeteneğinden uzak eğitim uçağı olduğu, daha sonra İstanbul’a geri gönderildiği anlaşılmaktadır. *Müstahkem Mevki Cerideleri*, c.II, s.133 ve 154.
- 8 Bu gerçeğe rağmen Türkiye’de yapılan doktora seviyesi bir akademik çalışmada ve Hava Kuvvetleri tarafından yayınlanan kitaplarda, 25 Kasım 1914 tarihinden Şubat 1916 tarihine kadar, hemen her gün sabah ve akşam olmak üzere günde iki keşif uçuşu yapıldığına dair bilgi bulunmaktadır. İşin ilginç tarafı bu bilgilerin askeri arşiv belgelerine dayandırılmasıdır. Arşivde yer alan Sahil Gözetleme postalarına ait raporlar uçak keşif raporu olarak kabul edilerek büyük bir hataya sebep olunmuştur. Davud Kapucu, *Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Harbi’nde Hava Harp Gücü Ve Faaliyetleri* (1914-1918), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2019, s.71-111. Aynı hata Hava Kuvvetleri Komutanlığı tarafından yapılan resmi yayınlarda da tekrarlanmıştır. Deniz Kurt, Erdal Korkmaz, *Kuruluşundan Günümüze Türk Hava Kuvvetleri* (Harekât ve Teşkilatlanma Tarihi 1911-1922), c.I, Hava Basımevi ve Neşriyat Komutanlığı, Ankara, 2020, s.216-222. Bundan sonraki atıflarda, “Türk Hava Kuvvetleri” kısaltması ile kullanılacaktır.
- 9 Binbaşı Erich Serno’nun Görev Raporu, *Bundesarchiv-Militärarchiv (BA/MA)*, MSG2/10876: Ausbau, Organisation und Tätigkeit der türkischen Luftstreitkräfte im 1. Weltkrieg: Bericht Sernos an den Türkischen Generalstab, s.1. Belgenin Almancadan tercümesi için Emir Öngüner’e çok teşekkür ederim. Kurt, “Seferberlikten Deniz Zaferine”, s. 91-93.
- 10 Sterling Michael Pavelec, *Airpower Over Gallipoli 1915-1916*, Naval Institute Press, Annapolis, Maryland 2020, s.58 ve 62.

rilip, Gelibolu Yarımadasındaki Galata meydanına taşınıncaya kadar Çanakkale şehrinde Hastane Bayırındaki meydanı kullandı.¹¹ 1915 yılının Aralık ayında Fokker av uçaklarının Çanakkale'ye ulaşması ile 1. Tayyare Bölüğü bünyesinde "Av Müfrezesi" kuruldu.¹²

Çanakkale Cephesi'nde görev yapan Alman Deniz Tayyare birliği Nara Burnunda Temmuz 1915 tarihinde göreve başladı.¹³

Çanakkale kara muharebeleri sırasında yabancı kaynaklarda 1 Tayyare Bölüğü, 1915 Aralık ayına kadar 150 uçuş yaptı ve 200'den fazla bomba attığı bilgisi yer alırken,¹⁴ İngiliz resmi raporunda; Türk uçaklarının 20 librelik küçük bombalar kullandığı, en azından % 25'inin patlamadığı bilgisi bulunmaktadır. İngiliz raporunda Türk hava gücünün 186 bomba attığı, 5 subay ve erin ölümüne, 8 erin yaralanmasına ve 9 atın telef olmasına yol açtığı bilgisi bulunmaktadır.¹⁵

Çanakkale'de Müttefik Hava Gücü

İlk İngiliz hava gücünü taşıyan Ark Royal deniz uçağı ana gemisi,¹⁶ 17 Şubat 1915 günü saat 06.10'da Bozcaada'ya ulaştı.¹⁷ Gemi içeriğinde; altısı deniz ikisi kara olmak üzere sekiz uçak bulunuyordu.¹⁸ 18 Mart deniz savaşı sırasında Müttefik hava gücü sadece Ark Royal gemisinden oluşmaktaydı.¹⁹ 18 Mart deniz savaşından önce İngiliz uçaklarının boğazın mayınlardan temizlendiğine dair rapor verdiği iddiaları ise gerçeği yansıtmamaktadır.²⁰

Deniz savaşından sonra çıkarma hazırlıkları kapsamında İngiliz hava gücünde büyük artışa gidildi. İlk olarak İngiliz Kraliyet Deniz Hava Servisi (RNAS)'nin 3. Filosu Pilot Yarbay Samson komutasında 23 Mart 1915 tarihinde Çanakkale'ye ulaştı ve ertesi gün Bozcaada'ya geçti.²¹ Bu filoda ilk başlarda 22 uçak bulunuyordu. Manica²² balon gemisi ise 9 Nisan'da Mondros limanına ulaştı.²³ 22 Mart 1915 tarihinde Bozca-

11 Ajun Kurter, Türk Hava Kuvvetleri Tarihi, c.II, 1915-1916, Hv.K. Basımevi, Ankara, 2009, s.151.

12 Kurter, age., c.II, s.197. Bu müfrezeye Nisan 1916'da 6. Harp Tayyare Bölüğü adını almıştır. Kurter, age., c.II, s.280.

13 Ahmet Esenkaya, "Çanakkale Cephesi'nde İdari Faaliyetler Ve Lojistik Hizmetleri", Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı, Yıl: 12, Güz 2014, Sayı: 17, s.77.

14 Hugh Dolan, Gallipoli Air War: The Unknown Story of the Fight for the Skies Over Gallipoli, Macmillan, 2016, s.360. Bundan sonraki atıflarda "Air War" kısaltması ile verilecektir.

15 The National Archives (TNA), CB 1550, Report Of The Committee Appointed To Investigate the Attacks Delivered On And The Enemy Defences Of The Dardanelles Straits, s. 314. Bundan sonraki atıflarda "CB 1550" kısaltması ile kullanılacaktır.

16 Gemi hakkında yabancı kaynaklarda verilen tanım "Aircraft Carrier"dir. Gümümüzün modern uçak gemileri de aynı tanım ile veya kısaca "Carrier" olarak isimlendirilmektedir. Bu tanıma karşılık Ark Royal'in bir uçak gemisi olmadığına yönelik itirazlar vardır. Ark Royal güvertesinde uçakların iniş ve kalkışı için bir pist bulunmasına rağmen gerek uçakların gerekse geminin günümüz teknolojisine sahip olmaması nedeni ile kara uçakları geminin sahip olduğu pistten kalkış yapabilmekte ancak iniş yapamamaktadır. Bu sebeple Ark Royal'de kara uçakları değil deniz uçakları görev yapmış ve deniz uçakları vinç ile suya indirilmiş ve uçuş sonrası vinç ile güverteye alınmıştır. Ancak Ark Royal, güvertesinde bir uçuş pistine sahip olmayan Aenne Rickmers ve Rabenfels gibi sadece uçak taşımaya yönelik bir gemi de değildir. Bu kapsamda günümüz uçak gemilerinin atası kabul edebileceğimiz Ark Royal'i "Deniz Uçağı Ana Gemisi" olarak isimlendirmek mümkündür.

17 TNA, Air 2009/207/20/7, s.2. Bundan sonrası atıflarda "AIR 2009/207/20/1" kısaltması ile kullanılacaktır. s.2. Ark Royal'in 18 Mart 1915 tarihine kadar faaliyetleri için bkz.: Emin Kurt, "Çanakkale Savaşı'nda Bir Uçak Gemisi Ark Royal (17 Şubat 1915 - 18 Mart 1915)", SAVSAD Savunma ve Savaş Araştırmaları Dergisi, Aralık 2022, Cilt: 32, Sayı: 2, s. 305-344.

18 H. A. Jones, *The War in the Air: Being the Story of The Part Played in the Great War by the Royal Air Force*, Vol.:II, Clarendon Press, Oxford, 1928, s.10.

19 Çanakkale Savaşı'nı inceleyen Türk kaynaklarında 18 Mart 1915 sabahı Birleşik Donanma'nın sahip olduğu hava gücü hakkında hem çeşitli hem de abartılı bilgiler yer alır. Bazı yayınlarda konu o kadar abartılmıştır ki, dönemin havacılık kaynaklarının bile üstüne çıkılarak; 14 uçak gemisi ile 200 uçağın varlığından bahsedilmektedir. Bu konudaki tartışma için bkz: Kurt, "Seferberlikten Deniz Zaferine", s. 79-99.

20 Bu konuda yapılan bir tartışma için bkz.: Emin Kurt, "Çanakkale Deniz Savaşı'nın Kapanmayan Hesabı Türk Mayınları ve İngiliz Uçakları", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı Dergisi*, Yıl: 20, Sayı: 32, 2022, s.193-213.

21 Jones, age., c.II, s.24. Bazı kaynaklar 3. Filonun 27 Mart tarihinde göreve hazır olduğu bilgisini vermektedir. Pavelec, age., s.29.

22 Geminin ismi bazı kaynaklarında "Monika" olarak verilmesine karşılık yabancı kaynak ve arşiv belgelerinde ismi "Manica" olarak verilmektedir.

23 Dolan, *Air War*, s.59; Hugh Dolan, *Gelibolu Çıkarmalarının Anlatılmamış Öyküsü 36 Gün*, Süha Sertabipoğlu (Çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s.141.

ada'ya ulaşan Fransız Deniz Uçak Müfrezesi ise iki deniz uçağına sahipti.²⁴

25 Nisan çıkarmasında Müttefik hava gücü; Ark Royal'de 10 deniz uçağı, 3. Filo'da 22 kara uçağı, Fransız Deniz Hava Müfrezesinde iki deniz uçağı olmak üzere toplam 34 uçaktan oluşmaktaydı.²⁵ 25 Nisan çıkarmasından sonra Fransız MF98(T) filosu²⁶ 29 Nisan 1915 tarihinde Bozcaada'ya ulaştı ve burada konuşlandı.²⁷

Uzun süre bu kuvvet yapısında devam eden Müttefik hava gücü içinde görev yapan RNAS birlikleri, arzu edilen etkinliği sergileyememesi üzerine yeniden organize edildi. 3. Filo, 3. Kanat olarak isimlendirildi. Takviye olarak İngiltere'den bölgeye 2. Kanat sevki edildi.²⁸ Ark Royal gemisine ilave olarak Ben-My-Chree deniz uçağı ana gemisi de gölgeye gönderildi.²⁹ Manica balon gemisine ilave olarak Hector balon gemisi de 9 Temmuz 1915 tarihinde Çanakkale'de göreve başladı.³⁰ Alman denizaltı tehlikesine karşı devriye görevleri içinde iki zeplin gönderildi.³¹ 3. Kanat Bozcaada'dan Gökçeada'ya intikal etti, yeni gelen tüm hava birlikleri de buraya konuşlandırıldı. Tüm RNAS birimleri Albay Frederick Sykes³² komutasında birleştirildi.³³

Müttefikler tarafından Çanakkale Cephesinin boşaltılmasına karar verilmeden önce Manica balon gemisi 13 Eylül 1915 tarihinde bakım için Malta'ya gönderilmesinin ardından³⁴ Çanakkale'ye dönmeyerek Selanik'te görevlendirildi.³⁵ Kasım 1915'de Ark Royal uçak gemisi ve Selanik'e gönderildi.³⁶ Manica balon gemisi yerine gönderilen Cannig balon gemisi, 2 Ekim 1915 tarihinde Çanakkale'de göreve başladı.³⁷

Müttefikler tarafından Çanakkale Cephesinin tahliyesine karar verildiğinde cephe hattında RNAS'a bağlı 2. ve 3. Kanatlar, Ben-My-Chree gemisi, Hector ve Canning balon gemileri ile Fransızların MF98(T) filosu görev yapıyordu.

Müttefiklerin bu hava gücü ve gerçekleştirdiği saldırılar Çanakkale Cephesinden görev yapan Türk askerlerinin hatırlarında imrenmeden nefrete dönüşen bir algı yarattı.³⁸

- 24 Bernard de Broglio, "Footnote To A Sideshow: The French Seaplane Squadron At The Dardanelles", *The '14 - '18 Journal, Australian Society of WW1 Aero Historians*, Volume 1, 2018, s.98-114.
- 25 25 Nisan günü Müttefik kuvvetlerin sahip olduğu uçak sayısı konusunda farklı ve abartılı bilgiler bulunmaktadır. Bu konudaki tartışma için bkz.: Emin Kurt, "Kan Denizine Yukarıdan Bakmak 25 Nisan Çıkarmasında İtilaf Hava Gücü Faaliyetleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, TAD, Cilt: 42, Sayı: 73, 2023, s. 339. 25
- 26 Birinci Dünya Savaşı başında Fransız filoları kullandıkları uçak tiplerine göre sınıflandırılıyor ve isimlendiriliyordu. 98 rakamı Fransız hava gücünün 98. Filosu olduğunu belirtirken, "MF" harfleri filonun kullandığı Maurice Farman uçaklarından gelmekteydi. (T) harfi ise konuş meydanı olan Tenedos (Bozcaada)'u belirtiyordu.
- 27 Yohann Hamy, "L'escadrille MF 98 T Au Coeur De La Bataille", *Association Nationale Des Croix De Guerre Et De La Valeur Militaire*, No:324, Juin 2016, s. 14-16.
- 28 Dolan, *Air War*, s.301.
- 29 Dolan, *Air War*, s.301.
- 30 Pavelec, *age.*, s.56.
- 31 CB 1550, s.507.
- 32 TNA, AIR 1/361/15/228/50, RNAS Reports Eastern Med Jan-Dec 1915, s.52. Bundan sonraki atıflarda "AIR 1/361/15/228/50" kısaltması ile kullanılacaktır.
- 33 İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri (RAF)'nin bir süre komutanlığını da yapan Sykes anılarını kitaplaştırmıştır. Bkz.: F. H. Sykes (1922), *Aviation In Peace And War*, Edward Arnold & Co., London, 1922.
- 34 " Eric A. Ash, *Sir Frederick H. Sykes and the Air Revolution-1912-1918*, Calgary Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Alberta, 1991, s.246-247.
- 35 AIR 1/361/15/228/50, s.52.
- 36 Dolan, *Air War*, s.301.
- 37 Pavelec, *age.*, s.90-91.
- 38 "Türk askerinin müttefik hava gücü hakkındaki anı ve düşünceleri için bkz: Emin Kurt, "İmrenmeden Nefrete Çanakkale Savaşı Hatıralarında Havacılık", Çelik Kale Çanakkale, Ed. Şaduman Halıcı, Barış Borlat, İstanbul Belediyesi Kültür Yayınları, Seçil Ofset, İstanbul, 2022, s. 666-685."

Sonun Başlangıcı: Gelibolu'nun Tahliye Kararının Alınması

İngiliz Savaş Bakanı Lord Kitchener 9 Kasım 1915 tarihinde yarımada bir haftalık bir ziyaret yaparak güçlükleri bizzat gördü. İngiliz Kabinesi 7 Aralık'ta muhtemel bir maliyet ve saygınlık kaybı ile ağır kayıp ihtimaline rağmen Anafartalar ve Arıburnu'nun boşaltılmasına karar verdi.³⁹

Tahliye emri İngiliz deniz hava birliklerine ulaştığında, İngiliz havacılarının görevi temelden değişti. Artık Türklere gelen erzakın durdurulmasıyla ilgilenmeyeceklerdi. İngiliz havacılarına bunun yerine, yakındaki tahliye için sahilleri koruma görevi verildi. Anafartalar ve Arıburnu bölgeleri, 3. Kanat'ın görev alanına verildi. 2. Kanat, en son tahliye edilecek olan Seddülbahir bölgesine hava desteği sağlamaktan sorumluydu.⁴⁰

Tahliye kararına rağmen, Türk tren yollarına yapılan saldırılar bir süre daha devam etti. 23 Kasım'da İstanbul-Dedeağaç tren yolu bombalandı.⁴¹ 24 Kasım'da Çanakkale Cephesine gönderilen altı Fransız deniz uçağı, tahliye kararının alınmış olması nedeniyle, Selanik Cephesine gönderildi.⁴²

Tren hatlarına yapılan son hava saldırısı 1 Aralık günü yapıldı. Ferecik tren istasyonu, Trenyolu köprü ve istasyonlarına yapılan toplam beş hava saldırısında 112 librelilik 17 ve 20 librelilik 24 bomba atıldı.⁴³

Çanakkale'deki İngiliz Deniz Hava Servisi Komutanı Albay Sykes, 1 Aralık tarihinde kendisine bağlı bulunan hava birliklerine, Anafartalar ve Arıburnu'nun boşaltılmasında uygulayacakları görevleri yayınladı:

“Arıburnu ve Anafartalar'ın tahliyesine ilişkin Kraliyet Deniz Hava Servisi birimlerine ön talimat.

1. Arıburnu ve Anafartalar'ın tahliyesinin son aşaması, arka arkaya iki gece - yani 18/19 ve 19/20 Aralık geceleri - tamamlanacak ve bu geceler her iki yerde aynı anda devam edecek.

2. Hava Hizmetinin mevcut tüm gücü, yukarıdaki operasyonlara yardımcı olmak için Gökçeada'da toplanacaktır.

3. 18 ve 19 Aralık'ta, Arıburnu-Anafartalar bölgesinde şafaktan alacakaranlığa kadar sürekli düşman uçak devriyesi yapılacaktır. Uçaklar her iki saatte bir değişecektir. Uçaklar telsiz-telgraf ile donatılacak ve düşman uçağı görünce saldırmak için hareket ederken, tekrar tekrar 'HN' çağırısı ve ardından 'A' veya 'S' (Anzak [Arıburnu] veya Suvla [Anafartalar] anlamına gelir) gönderecektir. Her iki Kanat'tan birer av uçağı yerde hazır bekletilecek ve yukarıdaki belirtilen sinyal alınır alınmaz, düşman uçağının bölgeden uzaklaştırılması veya keşif yapmaya çalışan başka düşman uçaklarının önlenmesi için, duruma göre derhal Arıburnu veya Anafartalar bölgesine ilerleye-

39 Dolan, *Air War*, s.334. Ajun Kurter, Kitchener'in 14 Kasım'da Çanakkale'ye geldiğini belirtmektedir. Kurter, *age.*, c.II, s.189.

40 Pavelec, *age.*, s.96.

41 Kurter, *age.*, c.II, s.199.

42 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi, IX. Cilt, Türk Hava Harekâtı*, Gnkur. Basımevi, Ankara 1969, s.55. Bundan sonraki atıflarda “Hava Harekâtı” kısaltması ile kullanılacaktır. Kurter, *age.*, c.II, s.190. Cenk Avcı, Fransız MF98(T) Filosuna takviye olarak gönderilen bu uçakların 24 Aralık tarihinde geldiğini ve Çanakkale Savaşı boyunca Fransız filosunun 31 uçak kaybettiğini belirtmektedir. Cenk Avcı, *Çanakkale Cephesi'nde Hava Savaşları*, Gnkur. Basımevi, Ankara 2009, s.195. Bu sayının doğrulanmaya ihtiyacı vardır.

43 Jones, *age.*, c.II, s.67; Saunders, *age.*, s.74; George Saunders, Per Ardua, *The Rise Of British Air Power 1911-1939*, Oxford University Press, London, 1944, s.74. Cenk Avcı, bu hava saldırısının Ocak 1916 günü yapıldığı bilgisini vermektedir. Avcı, *age.*, s.201.

cektir. Düşmana artan uçak faaliyetimizin koruyucu nitelikte olduğu izlenimini vermemek için devriye uçağı Arıburnu ve Anafartalar'daki hatlarımızın doğusunu veya batısını tutmalıdır. Devriyeleri daha sonra verilecek emirlere göre taktiksel keşifler düzenleyebilir.

4. Her Kanat'tan telsiz-telgraf makinesi ile donatılmış birer uçak, Arıburnu ve Anafartalar Kıdemli Deniz Subayları tarafından istenebilecek ateş yönlendirme görevleri için hazır bekleyecektir.

5. Günlük görev emrinde görev verilmeyen tüm pilot ve uçaklar, mümkün olan en az gecikmeyle hareket etmeye hazır tutulacaktır.

6. Eğer bombalama operasyonları yapılacaksa, Kızılay bayraklarıyla veya diğer yer işaretleriyle hastane olarak belirlenen herhangi bir yerin yakınına bomba atılmasına özen gösterilmelidir.

7. Bir takım yaralılarımızın bu amaçla oluşturulmuş sahil hastanelerinde geride bırakması mümkündür. Bu nedenle, tahliyenin ardından, karargâh tarafından emredilmemiş hiçbir bombalama operasyonu gerçekleştirilmeyecektir.

F.H. Sykes⁴⁴

Yenilginin Gözlerden Saklanmasına Yönelik Uçuşlar

İngiliz hava gücü tarafından çekilmeyi gizlemek için “dikkat çekici” bombardıman uçuşları yapıldı ve özellikle boğazdaki gemi trafiğine yoğunlaşıldı. Sykes son dört haftada gemi trafiğine karşı 28 bombardıman uçuşu talimatı verdi. 2. Kanat Komutanına gönderdiği “Kilitbahir'in ateşe verilmesi öncelikli önem taşımaktadır” şeklindeki not üzerine Kilitbahir köyü de 1 Aralık'ta yoğun şekilde bombalandı.⁴⁵

İngiliz kaynaklarında belirtilmeyen ise; hastane gemisi olarak kullanılan ve bu özelliği İngilizler tarafından da bilinen Reşit Paşa vapurunun İngiliz uçaklarınca bombalanmasıdır. Bu hava saldırısında atılan bombalar Türk hastane gemisine isabet etmemiştir.⁴⁶

Bigalı, İngiliz uçakları tarafından, 7 Aralık'ta bir daha bombalandı. Bigalı'yı ve Kilye Limanındaki depoları bombalayacak olan M29 Monitörüne İngiliz uçakları tarafından atış tanzimi yapma görevi verildi. Yarımadanın aşağısındaki ve yukarısındaki köyler aralıksız bombalandı, Buralardan yükselen alev ve dumanlar Gökçeada'dan bile görülebiliyordu. Bu aralıksız taciz gösterisinin amacı çekilmeyi gözlerden gizlemektir.⁴⁷

7 Aralık'taki başka bir uçuşta bir İngiliz uçağı, Anzak siperlerine doğru ilerleyen Türk askerlerini gördü. Türkler, Anzak siperlerine çok yakın olmalarına karşın, İngiliz deniz havacıları tarafından bombalandı. İngiliz deniz havacıları, bombalarını kendi birliklerinin üzerine atmış olabileceklerinden endişelendiler. Aynı anda Samson, karadaki İngiliz komutanından bir mesaj aldı:

44 CB 1550, s.325. Hugh Dolan, bu emrin 12 Aralık tarihinde yayımlandığını belirtmektedir. Dolan, *Air War*, s.352.

45 Dolan, *Air War*, s.343.

46 Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri*, c.II, Ankara, 2005, s.231.

47 Dolan, *Air War*, s.343.

Uçaklarımızdan biri Türklerin siperini bombaladı; Havada Türk parçaları görüldü, kalanlar korkuluklara çıktı, biz burada çok sayıda makineli tüfekle öldürdük; lüt-fen bombalamayı tekrar edin.

3. Kanat, Türk'ü yerde taciz etti ve hayati ikmal hatlarına yönelik bombalı saldırılara devam etti. 2. Kanat, Seddülbahir bölgesini haritaladı, gözlemledi ve ateş yönlendirmesi verdi. Türk havacıları, İtilaf uçaklarının elde ettiği hava hâkimiyetini kırmak için uçtu. Ancak havacılığın ilk günlerinde üçüncü boyutta belirleyici faktör hava şartlarıydı.⁴⁸

Çekilme, siyaseti ve orduyu ilgilendiren bir işti, İngiliz Kraliyet Deniz Hava Servisinin söz hakkı yoktu. Sykes buna rağmen muhtemel bir çekilmede hava desteğinin önemli rol oynayacağını bildirdi. Sykes ordunun yarımadadan çekilmesinin uçak sayısında indirime gitmeyi gerektirdiği fikrini kabul etmiyordu. Aksine, artırılması gerektiğini düşünüyordu. Sykes artan Türk hava gücü tehdidi karşısında donanmanın da devreye girmesi gerektiğini savunuyordu. Aralık ayında elinde sadece 17 pilot, 18 gözlemci ve uçuşa hazır 23 uçaktan ibaret iki kanat bulunmasından yakınıyordu. Buna karşılık İngiltere'deki Kraliyet Deniz Hava Servisi Müdürünün elindeki listeye göre iki kanatta toplam; 72 pilot, 64 rasıt ve 120 uçak bulunduğunu hatırlatıyordu. Reddedilme ihtimalini göze alarak, Doğu Akdeniz'deki Kraliyet Deniz Hava Servisi gücünün Ekim ayında kararlaştırılan gücün iki katına çıkarılması gerektiğini söyleyen 7 Aralık tarihli Savaş Bakanlığı genelgesini örnek gösterip kendi kuvvetinin de iki katına çıkarılmasını istiyordu. Sykes hedeflerine ulaşmak için her şeyi göze alan biriydi. Ordu açısından bu harekât sahasındaki hava gücünün dört kanata çıkarılmasının zorunlu olduğunu belirtti ve talep ettiği artırımın gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini sordu.⁴⁹

3. Kanat sahillerde sürekli hava devriyesi yaptı. Samson, Türkler tarafından fark edilebilecek tahliye belirtilerini özellikle aradığını kaydetti. Hafta boyunca, uçaklar sahillere doğru günlük uçuşlarını yaparken, askerler ve malzemeler gecenin örtüsü altında tahliye edildi. Gün boyunca, İngiliz gemileri ve uçakları operasyonu örtmek için sürekli bir bombardımana devam etti ve Türkleri birliklerin geri çekildiğinden habersiz bıraktı.⁵⁰

Denizaltı Ağ Engeline Yapılan Son Hava Saldırısı

Çanakkale'deki denizaltı ağ engeli, kurulduğu günden itibaren İtilaf Güçlerinin hedefi haline gelmişti. Gerek İngiliz gerekse Fransız havacıları tarafından ağın imha edilerek, İtilaf denizaltılarının Marmara Denizi'ne geçişlerini kolaylaştırmak için birçok yöntem içeren hava saldırıları düzenlendi.

Çanakkale'deki denizaltı ağ engelini imha etmek için İngilizler tarafından paraşütlü bomba geliştirildi ve 8 Aralık günü denendi. Denizaltı ağ engeli üzerine gelen dört İngiliz uçağı, paraşütlü tahrir bombaları attı. Bunda amaç, ağ engeli üzerinde veya sualtında meydana gelecek patlamalarla, ağı parçalamak suretiyle, tahrir etmektir. Uçakların 400 metreden attığı 13 bombadan dört tanesi, daha havada iken

48 Pavelec, *age.*, s.97.

49 Dolan, *Air War*, s.336-340.

50 Pavelec, *age.*, s.101.

Türk piyade ateşiyle patlatıldı. Denize inen bir bomba ise, patlamadı. Geri kalan sekiz bombanın patlaması sonucu, ağda büyük hasar meydana geldi.⁵¹

Arıburnu ve Anafarta'nın Tahliyesine Yönelik Uçuşlar

Arıburnu'nun tahliyesini doğrudan destekleme talimatıyla birlikte gözlem uçuşları arttı. 9 Aralık'ta Palamutluk Sırtı'nın (Olive Grove) yoğun bir şekilde bombalanması emredildi. Birkaç savaş gemisi, Türk topçu bataryalarının mevzilendiği tespit edilen konumları bombaladı. Gözlem yapan uçaklar ateş yönlendirmesi yapmak üzere havada daireler çizdi. Palamutluk Sırtındaki Türk toplarının ateş kesip sessiz kalmasına bakılırsa gün boyunca yapılan bombardıman işe yaramıştı.⁵²

Tahliye planı oldukça ayrıntılıydı. Gemiler geceleyin ayın batmasından sonra kumsala yaklaşıp belli sayıda asker ve savaş malzemesi alıyordu. Asker yürürken ses çıkarmamak için botlarını kum torbalarıyla sarmıştı. Ama Türk uçakları hâlâ bir tehditti. Hava şartları uçakları yerde kalmaya zorlamadan önce Türkler, Anzak hatları üzerinde her gün ortalama bir uçuş yapıyordu. 9 Aralık günü İngiliz 2. Piyade Tugayı 16.45 sularında bir Türk uçağı fark etti ve karargâha ateş açıldığını bildirdi.⁵³

Aralık ayındaki sert kış havası hava operasyonlarını çok etkiledi. Uçurtma balonların uçuşları ciddi şekilde azaldı. Canning ve 7. Numaralı zeplin, sadece 10, 11 ve 12 Aralık tarihlerinde gözlem yapabilirken, topçu subayları yoğun sis ve alçak bulutların hedefleri gizlemesinden yakınıyordu. Uçurtma balonu her seferinde dört saatten uzun süre havada kalıyor ve bulut tabakasının altına inebilmek için irtifa değiştiriyordu.⁵⁴

Canning balon gemisinin balonu bu dönemde birçok bombardımana ateş yönlendirmesi verdi. Osmanlı Resmi Savaş Bildirisine göre 10 Aralık günü; Ece Limanı'nın kuzeyinden bir monitör ile bir torpido ve Kemikli Limanı'nda birkaç zırhlı, balon tarafından verilen ateş yönlendirmesi ile Türk mevzilerine ve Turşun köydeki hastaneye ateş açtı. Hastanede yedi asker şehit olurken, bir asker de yaralandı.⁵⁵

Canning balon gemisi, 12 Aralık günü "bölgedeki Türk operasyonlarını bastırma faaliyetleri çerçevesinde" 10.30'dan 17.30'a kadar Soğanlıdere yakınlarındaki sahil açıklarında operasyon yaptı. Balon bir kuru dere yatağına gizlenmiş olan Türk topçu bataryalarını bombalayan Cornwallis ile Prince George'a ateş yönlendirmesi verdi. Hava savunma devriyesini de kapsayan bu görev çerçevesinde havacılık servisine bağlı üç uçağı havalanma talimatı verildi - ikisi kademeli görev yaparken, üçüncü uçak Alman denizaltılarına karşı devriye görevi yaptı.⁵⁶ Canning balon gemisini koruyan bir İngiliz uçağı ile 1. Tayyare Bölüğü'ne ait silahlı keşif uçağı arasında hava savaşı yaşandı. Fakat her iki uçak da birbirlerine karşı etkili olamadı ve çarpışmayı kesti.⁵⁷

Koramiral Sir Rosslyn Wemyss, donanmanın çekilmedeki görevi bildiri hazırladı

51 Kurter, age., c.II, s.193. Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Türk deniz hareketini konu alan bir yayında, beş bombanın bir kaçının ağa takıldığı ve bir kısmının gemilerden açılan ateş ile patlatıldığı bilgisi verilmektedir. Deniz Harekâtı, s.273. Cenk Avcı, İngiliz uçakları tarafından atılan bomba sayısını 9 olarak vermekle birlikte, dört bombanın havada iken tüfek ateşi ile tahrip edildiğini doğrulamakta, aksine hava bombardımanının ağda etkili bir hasar meydana getirmediğini belirtmektedir. Avcı, age., s.189-191.

52 Dolan, *Air War*, s.345.

53 Dolan, *Air War*, s.346.

54 Dolan, *Air War*, s.340.

55 *Osmanlı Belgelerinde*, c.II, s.234. Ertesi gün de Anafartalardaki Türk siperleri balondan verilen ateş yönlendirmesi ile bombardıman edildi. *Osmanlı Belgelerinde*, c.II, s.235.

56 Dolan, *Air War*, s.344.

57 Kurter, age., c.II, s.193-194. Cenk Avcı, Hector Balon gemisine Alman Deniz uçak Birliği uçakları tarafından hava saldırısı düzenlendiğini ve İngiliz uçağı ile hava savaşı yaşandığını bildirmektedir. Avcı, age., s.193.

ve 12 Aralık günü yayımladı. Anafartalar ve Arıburnu'nun tahliyesinin son safhasının 18 ve 19 Aralık geceleri tamamlanacağını bildirdi. Bu bildirinin 4. Bölümü uçaklarının görevlerine ayrılmıştı.

Genel olarak tahliye boyunca ve özel olarak son iki günde uçaklar düşmanın muhtemel keşif faaliyetlerinden uzak durmaya çalışmalıdır. Bu çerçevede uçaklarımızın düşman uçaklarının dikkatini çekecek olağandışı hareketlerden kaçınması gerekmektedir. Gündüz veya gece meydana gelebilecek büyük bir saldırı halinde Kanat Komutanı mümkün olduğu kadar çok sayıda bomba yüklü uçakla destek verecektir. Herhangi bir saldırı halinde bir uçak Anafartalar'daki ve bir uçak da Arıburnu'ndaki gemilere gözlem desteği verecek şekilde hazır bulunacak, filolarının kıdemli subayları gerektiği takdirde mesajları doğrudan Kanat Komutanı'na iletilecektir.⁵⁸

Sykes, Wemyss'in emrinde belirtilen konuları, "*Anafartalar ve Arıburnu'nun Tahliyesi ve Seddülbahir'in Tahkim Edilmesi Çerçevesinde Yapılacak Düzenlemeler*" adı altında, aynı gün, her iki kanat komutanına yayımladığı emri ile duyurdu. Buna göre:

Havacılık Servisi'nin mevcut kuvveti yukarıdaki operasyonlara destek olmak üzere Gökçeada'da toplanacaktır. Gerektiği takdirde düşmanın Seddülbahir'e karşı girişmesi beklenen yoğun taarruzlar püskürtülene kadar toplu halde kalacaktır. Kapsamı ve uzunluğu hakkında şimdiden bir tahminde bulunulması mümkün olmayan bu operasyonlar tamamlanınca Kraliyet Deniz Hava Servisi Karargâhı ile 3. Kanat Mondros'a gidecek, 2. Kanat Gökçeada'da kalacak, diğer birimler ise stratejik ihtiyaçlara göre dağıtılacaktır.⁵⁹

Hava muharebesinde kış havası önemli bir faktördü. 200 metrenin altındaki bulut örtüsü ve yerdeki sis hem hâkim sırt hatlarından hem de havadan gözlem yapılmasını engelliyordu. 14 Aralık'ta görev yapan 2. Kanat pilotları "8.000 feet'ten⁶⁰ 1.000 feet'e inmesine rağmen yoğun bir bulut tabakasının yeri görmesini engellemesi" nedeniyle Türk siperlerini gözleyemediğini bildirdi. 4 Aralık ile 20 Aralık tarihleri arasındaki görüş mesafesine dair uçuş raporları kış koşullarında 1.800 feet ile 8.000 feet arasında yoğun bulutların mevcut olduğunu ve yerdeki yoğun sisin arazide görüşü sürekli engellediğini belirtmektedir.⁶¹

3. Kanat, 16 Aralık'ta iki uçak ile Galata hava meydanına hava saldırısı düzenledi. İngiliz uçaklarından birisi, Türk topçuları tarafından vuruldu ve Seddülbahir'e zorunlu iniş yaptı. İsmi tespit edilemeyen pilot ve rasıtın yara almadığı olayda, uçak onarılamayacak kadar hasar gördü. Türk kaynaklarında uçağın denize düştüğü bilgisi verilmektedir.⁶³

İngiliz uçakları tarafından 17 Aralık'ta düzenlenen hava saldırıları Türklerde ağır zayıyata neden oldu. Mirliva Fevzi Paşa bu konuda günlüğüne şu bilgileri not etti:

4 Kanunu evvel 1331 [17 Aralık 1915] (Cuma) Çamteke. Güneş. Bir düşman tayyaresi Turşun köyü civarında ağır humbaracı bölüğüne, 34. Alay ordugâhına,

58 Dolan, *Air War*, s.350.

59 Dolan, *Air War*, s.351-352.

60 1 feet 30,48 santimetreye karşılık gelen İngiliz ölçü birimidir. 8.000 feet 2.438 metreye, 1.000 feet ise 304 metreye karşılık gelmektedir.

61 Dolan, *Air War*, s.353.

62 Pavelec, *age.*, s.101.

63 Kurter, *age.*, c.II, s.194; Avcı, *age.*, s.193.

bir bomba atarak 14 şehit ve 38 mecruh verdirdi... Kayacıkağılı'nda düşman üç lağım attı ve bir monitörle Yalova'yı bombardıman ederek, bir hastahane de bir hayli zayıat vardır. Bir Alman kadını da maktul oldu.⁶⁴

Savaşın En Büyük Uç ak Bombası

18 Aralık'ta yapılan on üç uçuşta, bulutların 1.500 feet'e kadar inmesi, İngiliz uçaklarının keşif yapmasını engelledi. 2. Kanat'tan görevli İngiliz havacılar uçuş raporunda bulutlar hakkında şu bilgiyi veriyor:

Anafartalar ve Arıburnu'nda yapılan hava savunma devriyesi. 18 Aralık 1915. Öğleden sonra 14.00'den 15.30'a kadar. Bulutlar nedeniyle keşif yapılamadı. Düşman uçağı görülmedi.⁶⁵

Samson savaştan sonra kaleme aldığı hatıralarında⁶⁶ kendisini en çok sevdiği şeyi yapan biri olarak tarif etmektedir:

18 Aralık günü bir Henri Farman'a 500 librelilik⁶⁷ bir bomba yükleyip havalandım; bu savaşta şimdiye kadar bir uçaktan atılmış en büyük bombaydı. Henri bombayı kuş gibi kaldırdı, çok keyiflendim. Yarım saat boyunca Arıburnu ile Kilye Limanı iskelesi arasında bombayı bırakacak uygun bir hedef aradım; fakat görünüşe göre o gün dişe dokunur bir hedef yok gibiydi. Nihayet tepesinden duman çıkan, Türklere ait olduğuna karar verdiğim uzun bir bina seçtim. Bombayı bıraktım ve sonucu görmeye karar verdim. Doğrudan isabet sağladı; 20 metre uzunluğundaki bina tamamen tahrip oldu. Yıkıntılar içinde tuğlaların arasından en az üç süngünün çıktığını gördüm.⁶⁸

Samson'un attığı 500 librelilik bu bomba dünya havacılık tarihinde o güne kadar havadan atılan en ağır bombaydı. 249 kilo ağırlığına karşılık gelen bu bombanın kod adı RL Mk III'tür. Nakliye gemisi veya bina gibi büyük hedeflere atılmak için tasarlanmıştır. Parça tesirli olan bombanın gövdesi çelikten yapılmış olup, bombanın, çarptığı hedefe rahatça nüfuz etmesi için uç tarafı ayrıca sertleştirilmişti. Kuyruk tarafında dört adet kanatçık vardı. Kanatçıklar, havadaki serbest düşüş sırasında bombayı dengede tutuyordu.⁶⁹

Samson'un anıları her zaman diğer kaynaklarla karşılaştırmaya ihtiyaç duyulan bilgiler içermektedir. Kişiliği itibariyle, abartmayı ve kendi çabalarını gerçeğinden farklı göstermektedir. Mirliva Fevzi Paşa'nın günlüğü Turşunköy'e yapılan hava saldırısının etkisi ile ilgili farklı bilgi vermektedir:

5 Kanunuevvel 1331 [18 Aralık 1915] (Cumartesi) Çamteke. Sis. Dün gece Arıburnu'nda zuhur eden yangın bugün de devam etti. Bugün altı tayyare 9. Fırka üstünde dolaştı. Ece Limanı'na, Turşun köyü civarına, bilazarar iki bomba attılar...⁷⁰

64 Nilüfer Hatemi, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, c.I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s.361.

65 Dolan, *Air War*, s.353.

66 Samson'un hatıraları için bkz.: Charles Rumney Samson, *Fights and Flights*, Ernest Benn, London, 1930.

67 Libre veya diğer bir kullanımı ile Pound 0,45 kilograma karşılık gelen İngiliz ölçü birimidir. 500 libre 225 kilograma karşılık gelmektedir.

68 Dolan, *Air War*, s.352-353.

69 Bomba içindeki patlayıcı maddenin % 40'ı Tri Nitro Toluen, % 60'ı ise Amatol'dü. Böylece patlamanın şiddeti artırılmıştı. Kuyruk ucunda ise patlama zamanını 0 ile 15 saniye arasında geciktirebilen ayarlı bir fünye vardı. Bu fünye ardışık olarak dört tane cıva fulminat ve iki tane tetril ateşleyiciye bağlıydı. Avcı, *age.*, s.193.

70 Hatemi, *age.*, c.I, s.361.

Gün boyunca aralıksız alçak bulutlar ve düşük görüş mesafesi rapor edildi. Sykes'in havacılarının şansına Türk hava gücü bir bilek güreşine girmek yerine, sandıklardan çıkan uçak gövdelerini monte etmekle meşguldü. Türkler bu yeni uçakları kötü havalarda riske atmak istemiyordu - şans eseri bu da Anafartalar ve Arıburnu'ndaki tahliyeye denk gelmişti.⁷¹

Arıburnu ve Anafartalar'ın Tahliyesi

Arıburnu ve Anafartalar'daki son gün olan 19 Aralık'ta 3. Kanat yedi uçuş yaptı. Günün ilk ve son uçuşu Samson'a aittir. Uçuşların tamamına "Arıburnu ve Anafartalar devriyesi" adı verildi: O gece her mevkideki son on bin asker sahillerden tahliye edildi. Samson daha sonra şunları yazdı:

Arıburnu ve Anafartalar'dan çekilmeler tamamlandı; hile başarılıydı. Planlanan tahliye sorunsuz gerçekleşti; Ne İngilizler (Anafartalar'da) ne de Anzak'lar (Anzak Plajı'nda) bir gecede yapılan tahliyede tek bir kayıp vermedi.⁷²

Çanakkale'deki İngiliz Deniz Hava Servisi, son gün toplam 19 uçuş yaptı. Uçuş raporlarında görüş mesafesinin düşük olduğundan ve havada Türk uçağı görülmediğinden söz ediliyordu. Sabahları Türk uçaklarına karşı aralıksız hava savunma devriyesi gerçekleştirildi. Hiç Türk uçağı görülmedi. Öğleden sonra Arıburnu ve Anafartalar'a yönelik Türk hareketi olup olmadığını tespit etmek üzere; Türk ihtiyat bölgelerinde gözlem uçuşları yapıldı. İngiliz Pilot ve Rasıtlar buralara yaklaşan yollarda ve yakın çevrede herhangi bir Türk birliği görmediklerini bildirdi. Bu raporlar Çanakkale Ordusu'nu biraz olsun rahatlatmıştı:

2. Kanat Uçuş Raporu. Kol Komutan Yardımcısı Munday. 15.25'ten 16.40'a kadar. 19 Aralık 1915. Emir: Kilitbahir ile Arıburnu arasındaki birlik hareketlerinin araştırılması. 16 librelik dört bomba alındı. 30 dakika süreyle Arıburnu ve Kilitbahir arasında devriye gezildi. Yollarda ve civar arazide birlik tespit edilmedi.⁷³

Samson'un 3. Kanat pilotları tahliye operasyonlarında büyük rol oynadı. 9-19 Aralık tarihleri arasında 3. Kanat günde ortalama beş uçuş olmak üzere elli uçuş gerçekleştirdi. Bu, kötü hava nedeniyle 15 Aralık'ta uçuş yapılamadı. 3. Kanat, Türkleri yenilenen saldırı operasyonlarının yakın olduğuna inandırmak için Anafartalar ve Arıburnu'ndaki Türk mevzilerini bombaladı. Bombalama ve uçuşlar, tahliye hazırlıklarının güdültüsünü de maskeleye yardımcı oldu. Uçuş görevlerine ek olarak, 3. Kanat, Türk rasıtlarının tahliyeyi fark etmesini önlemek için bir dizi "düşman uçağı devriyesi" gerçekleştirdi. Hava bombardımanı ve taciz, kıyı mevzilerine deniz topçu ateşi ve sürekli kara topçu bombardımanının birleşimi nedeniyle, Türkler 10.000 veya 40.000 askerle karşı karşıya olduklarını anlayamadılar.⁷⁴

Kurmay Albay Mustafa Kemal, Anafartalar Muharebeleri'ne Ait Tarihçe isimli eserinde, ilk boşaltmayı şu cümlelerle yorumlamaktadır:

Düşmanın yaklaşık 3 Aralıktan itibaren tayyare ve balon gözetlemesi yardımıyla Suvla ve Ece Limanları'ndan harp gemisiyle Turşun havalisi ve mevzileri-

71 Dolan, *Air War*, s.354.

72 Pavelec, *age.*, s.101.

73 Dolan, *Air War*, s.355.

74 Pavelec, *age.*, s.100.

mizin gerilerini ateş altına alması, tayyarelerinin alışıldan fazla uçarak bomba atmaları, ateşlerimize karadaki topçusuyla az, harp gemisiyle şiddetle karşılık vermesi düşmanın son 15 gün zarfında topçu ve piyadesinin bir kısmını peyderpey çekmiş olduğuna ve 19/20 Aralık gecesi de kalan kuvvetlerini vapurlara bindirdiği ihtimalini göstermektedir. Düşman son günlerde devam eden sisten kuvvetini çekmek hususunda istifade etmiş olabilir.⁷⁵

Tahliyeden evvel ve tahliye sırasında Galata hava meydanında bulunan 1. Tayyare Bölüğü, İtilaf hava gücünü hava taarruzları karşısında sayı bakımından çok azaldı ve elde iki-üç uçağı kaldı. Mevsim şartları uçuş faaliyetlerini olumsuz etkiledi, 3 Aralık'tan tahliye tarihine kadar ancak bir kaç keşif uçuşu yapılabildi, böylece bu kritik devrede düşman bölgesi üzerinde ve gerilerinde neler olup bittiği hakkında bilgi elde edilemedi.⁷⁶

Çanakkale'de görev yapan Alman subaylarından Carl Mühlman, tahliyenin fark edilmemiş olması karşısında Çanakkale'deki Türk-Alman hava gücüne şu eleştiriyi getirmektedir:

60 İngiliz ve 20 Fransız uçağına karşın Türk tarafından az sayıda uçak bulunuyordu. Düşman, geri çekilme günlerinde doğal olarak Türk hava keşfini engellemek istediğinden ve de onların uçak filosu çok daha güçlü olduğundan, düşman uçaklarının görülmediği bir kaç dakika içinde pilotlarımız tarafından şimşek hızıyla keşif yapılmalıydı.⁷⁷

19 Aralık akşamı Arıburnu ve Anafartalar bölgelerinde kalan son İngiliz askerleri sessiz sedasız ve hiçbir kayıp vermeden tahliye edildi. İtilaf güçlerinin Gelibolu'daki varlığı Seddülbahir bölgesi ile sınırlı kaldı.

Boşaltmanın öğrenildiği gün, yani 20 Aralık'ta, 1. Tayyare Bölüğü uçakları, havanın ara sıra açılmasından yararlanarak, Gökçeada'ya keşif ve bombardıman amaçlı bir uçuş yaptı. Kefalo koyu gözetlendi. Adadaki İngiliz hava birliğine ait çadırlardaki azalma dikkati çekti. 1. Bölük uçakları, Kefalo koyu gerisindeki ordugâha bomba ve Almanya'dan yeni gelen el bombaları atıldı. Alman Deniz Uçak Birliği'ne bağlı deniz uçakları da, Seddülbahir cephesi ile Bozcaada üzerinde uçarak, keşif ve bombardıman harekâtı icra etti. Bir İngiliz deniz uçağı, topçumuzun etkili ateşi sonucu, Kabatepe önlerinde denize iniş yapmak zorunda kaldı. Pilot ve rasıt esir edildi.⁷⁸

Sykes, 20 Aralık'ta Anafartalar ve Arıburnu'ndaki terk edilmiş siperler üstünde uçuş yaparak Türklerin tepkisine bakma emri verdi. Hava birkaç gündür açıktı. Hava raporları güneye, Seddülbahir'deki cephe hattına doğru birlik ve topçu hareketi olduğunu bildiriyordu.⁷⁹ Türkler hala sahilleri bombalıyordu, görünüşe göre İngiliz birliklerinin tahliye edildiğinden habersizlerdi. İngiliz gemileri Arıburnu ve Anafartalar sahillerinden uzaklaştıkça, Türk birlikleri boş sahillerde tereddütlü bir şekilde ilerledi, İtilaf birliklerin ayrılmasına şaşırды ve hüsrana uğradı. Sonunda hava, deniz ve kara koordinasyonunu birleştiren etkileyici bir ortak harekât oldu. 3. Kanat, Türk hava ve kara kuvvetlerinin tahliye hazırlıklarını fark etmesini engellediği için önemliydi.

75 Mustafa Kemal, *Anafartalar Muharebeleri'ne Ait Tarihçe*, Suat Akgül, Hülya Toker, Sema Demirtaş (Haz.), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011, s.55.

76 *Hava Harekâtı*, s.55.

77 Carl Mühlman, *Çanakkale Savaşı Bir Alman Subayının Anıları*, Sedat Umran (Çev.), Timaş Yayınları, İstanbul, 2004, s.162.

78 Kurter, *age.*, c.II, s.195; Kansu, vd., *age.*, c.I, s. 207; Avcı, *age.*, s.195; *Flight*, No. 366, (No. 53, Vol. VII.), December 31, 1915, s.1026.

79 Dolan, *Air War*, s.358.

Müttefik hava gücü, iki kuzey sahilinden başarılı bir geri çekilmeyi mümkün kıldı.⁸⁰

İki Tahliye Arası Dönem

Anafartalar ve Arıburnu'nun tahliyesi ile birlikte 3. Kanat'ın Çanakkale Savaşı'ndaki resmi görevi tamamlanmış oldu. 2. Kanat; Seddülbahir üzerindeki hava harekâtının sorumluluğunu üstlendi. 3. Kanat, 29 Aralık'a kadar Gelibolu üzerinde uçmaya devam etti ancak uçuş görevlerinin büyük kısmı 2. Kanada kaydırıldı. Son birkaç gün içinde, 3. Kanat Gelibolu üzerinde, çoğunlukla 2. Kanat operasyonlarını desteklemek, Türk takviyelerini getiren gemilere ve Kilye iskelesine yönelik otuz uçuş daha yaptı. 3. Kanat, fotoğraf cihaz ve malzemelerinin çoğunu 2. Kanat'a devretti.⁸¹

Kraliyet Deniz Hava Servisi uçaklarının hava muharebelerinde kendilerinden üstün uçaklar karşısında kalmasıyla birlikte Ocak ayının ilk haftasında hava hâkimiyeti nihayet Türklerin eline geçti. İngiliz deniz havacıları, Altıparmağın Bağı (Vineyard) ile Ertuğrul Koyu üstünde mücadele veriyordu. Kayıplar arttı.⁸²

Çanakkale'deki Türk hava gücü, 20 Aralık'tan itibaren taarruz üstünlüğünü ele aldı ve bu üstünlük Seddülbahir'den çekilmenin başladığı 9 Ocak'ta doruk noktasına çıktı. Galata'daki 1. Türk Tayyare Bölüğü'nün elinde faal durumda sekiz uçak vardı. Fokker av uçaklarının devreye girmesi havadaki dengeyi değiştirdi. Yılbaşına kadar olan İngiliz Uçuş Raporları tek kanatlı bir uçaktan söz etmemektedir, bunun nedeni belki de hava çatışmasına giren hiçbir pilotun sağ kalmamasıdır. Buna karşılık raporlarda çift kanatlı bir uçağın değişik bir versiyonundan söz edilmektedir. Silahlı Albatros C.I'in devreye girmesiyle Sykes'ın havacıları bu yeni tehdide karşı koyabilmek için ciddi çaba harcamak zorunda kaldı.⁸³ Almanya'dan Türkiye'ye geç gelen Fokker av uçakları Çanakkale'de çok şeyi değiştirecekti, ama geç kalınmıştı.

21 Aralıkta Teke Burnu üzerinde uçuş yapan bir Fransız deniz uçağı, 24. Alay topçusunun açtığı ateşle isabet alarak denize düştü.⁸⁴

25 Aralık'ta 2. Kanat'a ait bir uçak Türk uçağının saldırısına uğradı. İngiliz uçağı savaş pozisyonu almaya kalmadan, Türk uçağı dalarak onun altına girdi, bu durumda İngiliz uçağının ateş etmesi imkânsızdı. 2. Kanat'a ait bir av uçağı meslektaşının imdadına koştu.⁸⁵

Yine aynı gün, İngiliz uçakları, 1. Tayyare Bölüğü'nün konuşlandığı Galata hava meydanına bir saldırı düzenledi. İngiliz uçaklarının attığı 15 bomba herhangi bir hasar bırakmadı.⁸⁶

27 Aralık günü Arıburnu üstünde uçan üç İngiliz uçağından biri Türk topçusunun ateşiyle denize düştü ve enkazı iki gemi tarafından İmroz istikâmetine çekildi.⁸⁷

Türk uçakları tarafından yapılan keşif uçuşlarında, yeni ve ilginç gözlemler yapıldı. Akşamüzzerleri, boş nakliye gemileri Limni'den Gökçeada'ya doğru seyrettikleri ve Kefalo Koyu'nda toplandıkları tespit edildi. Türk uçakların 1.200-1.500 metre irtifadan yaptıkları bu uçuşlarda, su kesimi yükselmiş olan gemilerin boş olduğu kolayca

80 Pavelec, *age.*, s.101.

81 Pavelec, *age.*, s.102.

82 Dolan, *Air War*, s.358-359.

83 Dolan, *Air War*, s.360.

84 Kurter, *age.*, c.II, s.195; Kansu, vd., *age.*, c.I, s. 207; Avcı, *age.*, s.195.

85 Dolan, *Air War*, s.360.

86 *Osmanlı Belgelerinde*, c.II, s.272; Kurter, *age.*, c.II, s.195; Zeyrek, *agm.*, s.144.

87 *Osmanlı Belgelerinde*, c.II, s.2.

anlaşıyordu. Sabahları yapılan uçuşlarda ise, Gelibolu yarımadasından gelip, Limni Adası yönünde seyretmekte olan, su kesimleri iyice alçalmış, yani yüklü nakliye gemileri görülüyordu. Ayrıca, Gelibolu yarımadası ile Gökçeada ve Bozcaada arasında gidip gelen çok sayıda hastane gemisi vardı. Bu, boşaltmanın başladığını gösterir açık bir kanıttı.⁸⁸

Seddülbahir'in Boşaltılması Hazırlıkları

28 Aralık günü akşam saatlerinde de İngiliz uçakları tarafından Seddülbahir cephesinde, keşif ve bombardıman uçuşları yapıldı. O gün İngilizler, Bristol Scout C tipindeki av uçaklarını devreye soktular. Bu uçaklar, tek kişilik ve çift kanatlı olup, kanat üzerine yerleştirilmiş makineli tüfekle silahlandırılmışlardı. Aynı gün, çift sahlı bir İngiliz uçağı, Kumkale üzerinde, Türk topçusunun açtığı ateş sonucunda inişe zorlandı.⁸⁹

28 ve 29 Aralık günleri muharebe sahası üzerinde görülen Bristol Scout C av uçakları, 1. Tayyare Bölüğü uçakları ile yaptıkları hava savaşında, Türk uçaklarını yere inmeye zorladı. Türk uçaklardan birisi, Galata hava meydanına inerken kırım geçirdi ve rasıt yaralandı.⁹⁰

30 Aralık gününden itibaren, 1. Tayyare Bölüğü ve Alman Deniz Uçak Birliği'nin ilgisi, Ege Denizi'nde giderek artan gemi trafiğı üzerine yoğunlaştı. Uçaklar her gün akşama kadar, irili ufaklı çok sayıda geminin Limni Adası'ndan gelerek, Gökçeada'nın Kefalo koyu veya Bozcaada'da toplandıklarını, sabah ise yüklü olarak, Limni adasına doğru geri döndüklerini rapor ediyorlardı. Her iki yönde hareket eden çok sayıda hastane gemisi de vardı. Bu gözlemlerden çıkarılan sonuca göre, düşman Seddülbahir cephesini de boşaltmakla meşguldü.⁹¹ Aynı gün Alman deniz uçakları, Bozcaada ve Gökçeada üzerinde keşif uçuşu yaptı ve Gökçeada'daki İngiliz karargâhına bomba attı.⁹²

Yılın son günü olan 31 Aralık'ta, iki İngiliz monitörü kıyıya yaklaşarak, İntepe'deki Türk mevzilerini bombardıman etti. Bir uçak, gemilere ateş yönlendirmesi verdi. 1. Tayyare Bölüğü hemen bir silahlı uçak kaldırdı. İngiliz uçağı hava muharebesine girmeyerek, uzaklaştı. Bunun üzerine monitörler ateş keserek, uzaklaşmak zorunda kaldı.⁹³

Aralık ayında İngiliz deniz hava gücünün uçuş sayısı 271'e ulaştı. Bunun 78'i keşif, 56'sı gözlem, 5'i fotoğraf, 35'i bombardıman, 15'i deniz devriyesi, 43'ü hava savunma devriyesi, 37'si diğer uçuşlar ve ikisi de transit uçuş idi. "Diğer" kategorisindeki uçuşların büyük bir bölümünü yeni pilotların eğitim uçuşları oluşturuyordu. Ocak ayında ise ağırlık hava savunma devriyesinde olmak üzere 56 uçuş yapılmıştı. Sykes'ın havacılık servisi aldatmayı "sürdürme" konusunda çok başarılı olmasına rağmen aşırı zorlanıyordu.⁹⁴

Seferin son günlerinde 2. Kanat, ileri Türk mevzilerini felç etti. Türkler ve Liman von Sanders, İtilaf güçlerinin yarımadaı tahliye edilebileceğine dair bir fikre sahipti,

88 Rudolf Holzhausen, *Birinci Dünya Harbi'nde Almanya'nın Türkiye'ye Sağladığı Hava Desteğı ve Çanakkale Havacıları*, Fahri Çeliker (Çev.), Askeri Tarih Bülteni Eki, Sayı:14, Ağustos 1982.s.95; Kurter, *age.*, c.II, s.196.

89 Kurter, *age.*, c.II, s.196.

90 Kurter, *age.*, c.II, s.198.

91 Kurter, *age.*, c.II, s.196.

92 Kansu, vd., *age.*, c.I, s. 208; Avcı, *age.*, s.199.

93 Kurter, *age.*, c.II, s.196; Kansu, vd., *age.*, c.I, s. 209; Avcı, *age.*, s.199.

94 Dolan, *Air War*, s.399.

ancak yıkıcı saldırılar başlatmaları engellendi. Deniz topçusu, havadan sevk edilen mühimmat ve kara ateşi kombinasyonu ile istikrarlı ve iyi planlanmış tahliye devam etti. Ancak artan Türk hava faaliyeti İngiliz pilotları için yeni tehlikeler yarattı.⁹⁵

Yılbaşından itibaren, bölgede kötü hava koşulları ve yağışlar hüküm sürmeye başladı. Havanın uygun olmamasına rağmen, 1. Tayyare Bölüğü'nün iki uçağı, 2 Ocak günü keşif uçuşuna çıktı. Uçaklara yerden, kuvvetli bir piyade ve makineli tüfek ateşi açıldı. 600 metre irtifadan keşif görevi yapan uçaklar, pek çok mermi isabeti almak suretiyle, meydana döndü.⁹⁶

Limn von Sanders Havacılarla İnanmıyor

Alman Hava Birlikleri Müfettişi Binbaşı Siebert, Türk yetkililerle yeni uçak tedariki konularını görüşmek üzere, Aralık ayı sonralarına doğru İstanbul'a geldi. Çanakkale cephesini görmeyi ve buradaki Alman havacılarla konuşmayı arzu ettiğinden, 4 Ocak günü Türk Hava Gücü Komutanı Binbaşı Serno⁹⁷ ile birlikte İstanbul'dan hareket etti. Gelibolu yarımadasındaki Akbaş İskelesi'nde karaya çıkarak, buradan atla, Limn von Sanders'in karargâhına gitti. Burada, Beşinci Ordu Komutanı ile bir görüşme yaptı. Alman General, havacıların verdikleri keşif raporlarında belirtmesine rağmen, İtilaf güçlerinin Seddülbahir Cephesi'ni boşaltmaya başladıklarına inanmıyordu. Onun düşüncesine göre; tam tersine, İngilizler burayı kuvvetle tahkim edecek ve tıpkı Cebelitarık kayası gibi bir hale sokarak, Çanakkale boğazını denetlemek üzere kullanacaklardı.⁹⁸

1. Tayyare Bölüğü'nün Galata meydanındaki karargâhında kalan Binbaşı Siebert, cephe üzerinde bir uçuş yaparak, durumu kendi gözleri ile görmek istiyordu. 5 Ocak günü öğleden sonra saat 14.15'te, Teğmen Arthur Faller'in kullandığı Albatros C.I ile bir uçuş yaptı. Uçuş bölgesi üzerinde alçak bulutlar vardı ve 800 metrenin altında, devamlı bir örtü halindeydi. Bu nedenle uçak, alçak irtifadan uçmak zorunda kaldığından, yerdeki subay ve erler bile birbirlerinden ayırt edilebilmekteydi. Uçuş rotası, Eceabat üzerinden Kirte'ye doğruydı. Havada hiçbir İngiliz uçağı yoktu. İngiliz gemilerinin Gökçeada'nın doğusunda toplanmış oldukları gözlemlendi. Birkaç monitör kıyıya yaklaşmış, Türk mevzilerini bombardımana devam ediyorlardı. Hiçbir top mevziinde, namluların ağız alevleri görülmediği gibi uçaksavar ateşi de yoktu. İngiliz ordugâh ve çadırlarının bulunduğu yerlerden büyük duman sütunları göğe yükselmekteydi. Alman Binbaşı, sahip olduğu uçuş ve keşif deneyimleriyle, bu kesimde de bir boşaltma hareketinin başlamış olduğunu anlamakta gecikmedi. Yere indikten sonra konuştuğu Pilot Faller de, onun bu gözlemini onayladı. Akşamüzeri ikinci bir keşif uçuşu daha yapıldı. Bu uçuşu Pilot Üsteğmen Fünfhausen ile Rasit Üsteğmen von Schlichting gerçekleştirdi. Bu keşifte yapılan gözlemler de, birinci keşfi doğrulamaktaydı. Alaca karanlığın başlamasıyla, İngiliz birlikleri Teke Burnu'ndan botlara binmeye başlamışlardı. Bunlara bomba ve çivi atıldı. Uçuştan sonraki değerlendirme toplantısında kalan Binbaşı Siebert, İngilizlerin iki veya üç gün içerisinde çekilecekleri kanısında olduğunu söyledi. Keşif sonuçları Beşinci Ordu Komutanlığı'na rapor edildi.⁹⁹

95 Pavelec, *age.*, s.102.

96 *Osmanlı Belgelerinde*, c.II, s.276; Kurter, *age.*, c.II, s.224; Avcı, *age.*, s.201.

97 Binbaşı Serno'nun Türkiye'de görev yaptığı döneme ait Alman Genelkurmayına verdiği görev raporu için bkz.: Erich Serno, *Osmanlı Hava Gücü, Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Hava Gücü Komutanının Raporu*, Emir Öngüner, Emin Kurtg (Haz.), Kronik Kitap, İstanbul, 2022.

98 Holzhausen, *age.*, s.98; Kurter, *age.*, c.II, s.224-225.

99 Holzhausen, *age.*, s.98; Kurter, *age.*, c.II, s.225; Kansu, vd., *age.*, c.I, s. 2419; Avcı, *age.*, s.201-203.

Beşinci Ordu Komutanı General Liman von Sanders, havacıların verdikleri ve İngilizlerin Seddülbahir cephesini boşaltmaya başladıklarını bildiren keşif raporlarına güvenmedi. Çünkü havacıların verdikleri raporların, kara keşifleriyle de onaylanmasına alışılmıştı. Kara keşif raporlarında ise, boşaltmayla ilgili bir bilgi yoktu.¹⁰⁰

Şerafettin Zeyrek, Çanakkale Hava Savaşlarını incelediği çalışmasında, İtilaf güçlerinin Yarımada'dan çekileceklerini, 1. Tayyare Bölük Komutanı Yüzbaşı Körner tarafından, tahliyenin yapılacağı güne kadar tespit edildiğini yazmaktadır.¹⁰¹

Klaus Wolf, Çanakkale Savaşı'nı Alman penceresinden incelediği kitabında; İngilizlerin Seddülbahir'den de çekileceğinin belirlenme başarısı Alman Deniz Uçak Birliği'ne atfetmektedir. Wolf, iddiasını şu cümlelerle anlatmaktadır:

İtilaf birliklerinin Arıburnu'ndan çekilmesinden sonra deniz tayyaresi bölüğü uçakları neredeyse her gün [yarımadanın] güney ucu üzerindeydiler ve şimdiden oradan da pek yakında İtilaf kuvvetlerinin çekileceğine dair ipuçları getirebiliyorlardı. Fakat bu bilgiler izah edilemeyen sebeplerden dolayı başka yerlere iletilmedi ve bu yüzden Beşinci Ordu'nun taktik planlarına dâhil edilemedi.¹⁰²

Klaus Wolf'un açık açık ifade edemeyip, satır aralarına gizlemeye çalıştığı veya söylemeye dili varmadığı konu, Alman Deniz Uçak Birliği tarafından tespit edilen tahliye hazırlıklarının bağlı buldukları Boğazlar Umum Komutanı von Usedom tarafından, Beşinci Ordu dolayısıyla Liman von Sanders'ten gizlenmiş olduğudur.

Beşinci Türk Ordusu, Anafartalar ve Arıburnu'ndaki tümenlerini tekrar Seddülbahir'e yönlendirdi. Liman von Sanders kurmaylarına güneyde dört tümenle bir taarruz planı hazırlama talimatı verdi. Seddülbahir Grubu 7 Ocak günü taarruza geçti fakat şiddetli donanma ateş desteğiyle geri püskürtülünce, Liman von Sanders İngilizlerin çekilmediği sonucuna vardı. Oysa kendi pilotlarıyla gözlemcilerinden gelen raporlar aksini söylüyordu, zira Türk uçakları Seddülbahir'deki siperlerin üstünde uçabiliyordu. Aşağıya bakınca hile anlaşıldı; siperler boşalmış görünüyordu. Ancak kara taarruzu kalan büyük miktardaki mermi stokunun kullanıldığı yoğun topçu ve donanma bombardımanı ciddi şekilde püskürtülmüş, İngilizlerin yerinde durduğu düşüncesiyle Türk taarruzu durdurulmuştu. Monro, Türk taarruzunun yarı gönülsüz bir taarruz olduğunu yazıyordu.¹⁰³

Bir yabancı kaynakta, 7 Ocak Türk saldırısının hazırlıklarının 2. Kanat pilotları tarafından tespit edilerek İngiliz Komuta kademesinin uyarıldığı bilgisini vermektedir. Türkler 7 Ocak'ta saldırdığında, Türk kara saldırısını bozmak için İngiliz hava gücü, deniz topçularıyla birleşti. Sürpriz unsuru ortadan kalkınca Türk saldırısı durduruldu. Saldırı o kadar gaddarca geri püskürtüldü ki, Sanders, İngilizlerin gerçekten bir 'Cebelitarık' savunması planladıklarına ikna oldu.¹⁰⁴

8 Ocak'ta, İstanbul'a gelmiş bulunan Binbaşı Siebert, aynı gün Binbaşı Serno ile birlikte, Başkomutan Vekili Enver Paşa'yı ziyaret etti. Binbaşı Siebert, Enver Paşa'ya

100 Kurter, *age.*, c.II, s.225.

101 Şerafettin Zeyrek, "Çanakkale Savaşlarında Hava Gücü ve Hava Savaşları", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Yıl: 1, 2003, Sayı: 1, s.139.

102 Klaus Wolf, *Gelibolu 1915 Birinci Dünya Harbi'nde Alman-Türk Askeri İttifakı*, Eşref Bengi Özbilen (Çev.), İş Bankası kültür Yayınları, İstanbul, 2011., s.381.

103 Dolan, *Air War*, s.363.

104 Pavelec, *age.*, s.102.

cephne izlenimlerini ve havacıların gözlemlerini anlattı. Yapılan konuşmalardan; Beşinci Ordu Komutanlığı tarafından Genel Karargâha gönderilen harp raporlarında, sadece kara gözetlemesi ve keşfine dayanan tahmin ve yorumlara yer verilmiş olduğu anlaşıldı. Hatta bu raporlarda daha da ileri gidilmiş ve İngiliz ordugâhındaki stokların yakılması sırasında oluşan dumanların, cepheye yeni gelen çok sayıdaki dik mermi yollu bataryanın maskelenmesi olarak yorumlanmıştı. Uçak keşfi ile elde edilen bilgi ve gözlemlere hiç değeri verilmemiş olması dikkat çekiciydi. Bu görüşmenin yapıldığı sıralarda, esasen artık çok geç kalınmıştı.¹⁰⁵

Seddülbahir'in Tahliyesi, 9 Ocak 1916

İngiliz tahliye planına göre; son kafiye kalan 13. Tümen Komutanı Korgeneral Sir Frederick Stanley Maude ve emrindekiler, karada bırakılan yiyecek ve cephane depolarını tahrip edecek patlayıcıların fitillerini tutuşturduktan sonra, 9 Ocak 1916 saat 03.45'te kıyıdan ayrıldı.¹⁰⁶

Yarımadadan son ayrılan kişi Korgeneral Maude oldu. Kendisiyle kurmaylarının yarımadadan ayrılacak son askerler olacağını önceden kararlaştırmıştı. Maude, Tekke Koyu'ndaki son teknede öfke içinde yolunu gözleyenleri iki saatten fazla bekletti. Çantaları dikenli tellere takılmış, karanlıkta kendisini ve çantalarını dikenli tellerden kurtarmak isterken geç kalmıştı. Laytere ulaştığında Şafak neredeyse sökmekteydi.¹⁰⁷

İngilizlerin Gelibolu Yarımadası'nı boşaltmasıyla ilgili olarak Beşinci Ordu Komutanı Liman von Sanders'in 9 Ocak 1916 günü saat 08.45'te Alçıtepe'den Başkomutanlık Vekâletine çektiği ilk telgraf şöyleydi:

“Tanrı'ya şükür, Gelibolu Yarımadası tamamen düşmandan temizlenmiştir. Diğer ayrıntılar ayrıca sunulacaktır.”¹⁰⁸

Türk Hükûmeti ve Müttefikleri, İngiliz ve Fransız birliklerinin Çanakkale Cephesi'nden çekilmek zorunda kalışını büyük bir zafer olarak kabul etti, bu nedenle İstanbul ve Berlin'de, büyük şenlikler yapıldı.

Korgeneral Sir Frederick Stanley Maude'nin ayağının Çanakkale'deki Türk top-rağından ayrıldığı andan itibaren Çanakkale Savaşı tarihi yazılmaya başlandı ve ormanları bitirecek kadar çok kâğıt, denizleri kurutacak kadar çok mürekkep bu uğurda harcandı.

O gün Alman Deniz Uçak Birliği'ne bağlı olan 236 numaralı Gotha WD.I tipi deniz uçağı mecburi iniş yaptı ve pilot kurtarıldı. Bu kazada uçağın elden çıkmadığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁹

Çanakkale'deki İngiliz Hava Gücüne Ait Rakamsal Veriler

3. Kanat, Çanakkale'de göreve başladığı 28 Mart 1915'ten 9 Kasım 1915'e kadar, azami 11 pilotla görev yaptı. Ortalama günlük uçuş sayısı 6-7 olarak gerçekleşti. Bu dönemde 137.934 millik bir mesafe uçtu. Gemi ve kara toplarına ateş yönlendirmesi vermek için 349 uçuş yapıldı. Bu uçuşların çoğu 2,5 saat sürüyordu, en kısası hiçbir

105 Holzhausen, *age.*, s.99; Kurter, *age.*, c.II, s.226

106 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi*, (04 Haziran 1915-09 Ocak 1916), V. Cilt, III. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2012, s.461. Maude 1916 yılı sonunda Irak Cephesinde tekrar Türklere karşı görev almıştır.

107 Dolan, *Air War*, s.364-365.

108 *Çanakkale Cephesi, III. Kitap*, s.461.

109 Kurter, *age.*, c.II, s.227. Pavelec, *age.*, s.103. Avcı, aynı gün Buddecke'nin bir uçak daha düşürdüğü bilgisini vermektedir. Avcı, *age.*, s.209. Klaus Wolf ise Buddecke tarafından düşürülen uçağın teyit edilemediğini belirtmektedir. Wolf, *age.*, s.386. Bu bilgi diğer kaynaklardan doğrulanamamıştır.

zaman 1 saat 45 dakikadan az olmadı. 100 libre ağırlığında 179 ve 20 libre ağırlığında 507 bomba atıldı. Türk uçaklarına karşı birçok hava savaşı gerçekleşti, bunlardan hiçbiri zafer ile sonuçlanmadı.¹¹⁰ Türk siperlerinin 100 mil içinde çok sayıda uzun mesafe keşif uçuşu yapılırken, çok sayıda gece uçuşu da yapıldı. Ordugâhlara ve iskelelere bomba atıldı. Türk savaş gemilerine, muhriplerine ve nakliye araçlarına bombalı saldırılar yapıldı. Hepsi alçak irtifadan Kuleliburgaz demiryolu köprüsüne dört saldırı yapıldı. Ferecik demiryolu kavşağına alçak irtifalardan 11 saldırı yapıldı. Akdeniz Seferi Kuvveti karargâhının talebi üzerine, ilk hat Türk siperlerinin 1.000 fit üzerinden iki uçuş yapıldı. Flatörsüz kara uçakları ile açık deniz üzerinde günlük uzun uçuşlar yapılmak zorunda kalındı. Altı uçak denize düştüğü için kaybedildi. Bir keresinde, uçak personeli kurtarılmadan önce 1,5 saat suda beklemek zorunda kaldı. Gökçeada'dan Gelibolu Yarımadası'na olan 16 mil mesafe, 75 mil sürat yapan uçaklarla şiddetli rüzgâr nedeniyle 45 dakika sürdü. Seddülbahir ileri hava meydanında dört uçak Türk topçusu tarafından tahrip edildi.¹¹¹

Çanakkale'de görev yapan İngiliz Deniz Hava Servisi birlikleri, Ark Royal ile birlikte ilk deniz uçaklarının bölgeye geldiği 17 Şubat 1915'ten boşaltmanın tamamlandığı 9 Ocak 1916'ya kadar toplam 2.314 uçuş yaptı. Uçuşlarda en büyük pay 726 uçuşla keşif görevlerine aittir. Bu sayı, toplam uçuşların %31'ini oluşturmaktadır. Keşif uçuşlarının, toplam uçuş sayısının %28'ini oluşturan 644 uçuşla gözlem, %11'ini oluşturan 242 uçuşla bombardıman uçuşları takip etmektedir. Diğer uçuşlar olarak nitelendirilen uçakların onarım sonrası durumlarının kontrol edildiği tecrübe uçuşu gibi uçuşların sayısı 228 olup, toplam uçuşa oranı %10'dur. Türk siper ve top mevzilerinin yerlerinin belirlenmesi ve harita yapımında kullanılmak üzere fotoğraf çekimi yapılan uçuş sayısı ise 146 olup, oranı %6'dır. 118 uçuşta Türk uçaklarına karşı hava savunma devriyesi uçuldu, bu görev uçuşlarının oranı %5 oldu. 115 uçuş, toplamın %5'i oranında, bir hava alanından diğer hava alanına transit uçuş olarak gerçekleştirildi. Denizaltı devriyesi için ise 95 uçuş yapıldı. Oranı %4'dür. Uçuş raporlarının da gösterdiği üzere yapılan bütün uçuşların ikinci görevi olması dolayısıyla düşman faaliyetleri hakkında keşif doğal olarak en büyük faaliyeti oluşturmaktadır. Uçağın asli görevi, uçuş formuna işlendi. Ama ilk görevi keşif olan uçak da fırsat hedeflerine saldırmak için bomba taşıdı. Aynı şekilde fotoğraf görevi için havalanan uçak da bomba taşıyordu. Bu durum Yarımada'ya yapılan bombardıman uçuşlarının ve atılan bombaların artmasına neden oldu. Gerçekte bombardıman uçuşları haricinde de bombalama yapıldı. Hava harekâtı karadaki muharebelerden bağımsız değildi. Dolayısıyla İtilaf donanmasıyla kara kuvvetlerinin başarı ve başarısızlıklarında havacıların da payı vardır.¹¹²

İngiliz Deniz Hava Gücü'nü oluşturan tüm birimle tarafından savaş boyunca 500 librelük beş bomba Türk birlikleri üzerine atıldı. Diğer bombaların dağılımı şu şekilde gerçekleşti; 100 veya 112 librelük 362, 65 librelük 66, 20 librelük 722 bomba. Bu da toplamda 59.150 libre, yani yaklaşık 27 ton eden 1.155 bomba demektir. Bunun 5. Türk Ordusu çapında bir ordunun ikmalini kesip onu geri çekilmeye zorlamaya yetmeyeceği açıktır.¹¹³

110 İngiliz arşiv belgesi, iki Türk uçağının yere inmeye zorlandığını birisinin Fransız topçusu tarafından imha edildiğini, deniz uçağı olan ikinci uçakta ise Rasıtın öldürüldüğünü iddia etmektedir. Çanakkale Cephesinde görev yapan Alman Deniz Uçak Birliği personelinden kara savaşları süresince hayatını kaybeden olmamıştır.

111 AIR 1/361/15/228/50, s.11-12.

112 Dolan, *Air War*, s.371.

113 CB 1500, s.521; Dolan, *Air War*, s.377.

Fransız MF98(T) Filosunun faaliyetleri, Çanakkale Savaşının havacılık boyutundaki bilinmezliğini koruyor. Fransız havacılık kaynaklarının azlığı ve ulaşım zorluğu, bu bilinmezliğin çözümüne katkı sağlamıyor. Sınırlı sayıdaki kaynak, filonun harekâtını hakkında sınırlı ve çelişkili bilgi veriyor. Aynı kaynak MF98(T) Filosunun, sekiz uçak ile bir ayda; 950 saat uçuş yaptığını, bu uçuşları 201'inin topçu ateş yönlendirme, 118'nin bombardıman, 114'inin keşif uçuşu olduğunu, siper haritaları hazırlamak ve Osmanlı haritalarını düzeltmek için yaklaşık 3.000 fotoğraf çekildiği bilgisini veriyor.¹¹⁴ Aynı kaynak dokuz ay süren çatışma boyunca en az uçan pilotun 920 saat uçuş yaptığı, bu sayının 1.100 saat ile en çok uçuşu yapan Yüzbaşı Cesari'nin gerisinde kaldığını belirtiyor.¹¹⁵

Tahliye'den Sonra Çanakkale'de Havacılık

Fransız MF98(T) Filosu, 13 Ocak günü Bozcaada'dan ayrılarak, Midilli Adası'na yerleşti. Buradan İzmir ve çevresine, hava harekâtı düzenlemeye başladı. 27 Şubat'ta Selanik'e intikal emri aldı ve 29 Şubat 1916'da adadan ayrıldı.¹¹⁶

Tahliyeden sonra 2. Kanat birkaç hafta Gökçeada'da kaldı. Kanat daha sonra Selanik Cephesine transfer edildi. 2. Kanat Taşoz'de bir hava sahası kurdu ve İtilaf taarruzunu desteklemek için taarruz operasyonlarına devam etti. Gelibolu'daki son hava komutanı Gerrard, beyhude seferdeki liderliği ve çabaları nedeniyle Üstün Hizmet Nişanı'na layık görüldü.

İzinli olarak İngiltere'ye dönen Samson'a, tüm itirazlarına rağmen, doktora görünmesi emredildi. Biraz dinlendikten sonra, göreve geri döndü. 1916 Nisan ayında, Ben-my-Chree'nin yeni komutanı olarak Mısır'a gitmesi emredildi ve görevi. Mayıs ayında devraldı.¹¹⁷ Ben-my Chree, Anne ve Raven II ile birlikte Doğu Hint Adaları ve Mısır Deniz Uçağı Filosu adını aldı. Akdeniz'den Kızıldeniz'e ve Hint Okyanusu'na kadar uzanan bölgede harekât icra etti. Boşaltma ile birlikte İngiliz balon gemileri ve zeplini bölgeden ayrıldı. Ben-my-Chree, 27 Aralık 1916 tarihinde Meis adası açıklarında iken Türk topçu subayı Topçu Yüzbaşı Mustafa Ertuğrul (Aker) tarafından top ateşi ile batırıldı.¹¹⁸ Samson'un kariyeri kayıptan zarar görmedi; geminin kaybolmasından dolayı beraat etti.¹¹⁹

Müttefiklerin Gelibolu yarımadasını tamamen boşaltmasından sonra, Galata meydanında konuşlanmış bulunan 1. Tayyare Bölüğü ile Nara mevkiinde üslenmiş olan Alman Deniz Uçak Birliği yerlerinde kalarak, uçuş faaliyetlerini Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam ettirdi.

1. Tayyare Bölüğü bünyesinde kurulan Av Birliği, daha sonra 6. Harp Tayyare Bölüğü olarak teşkilatlandırıldı. Çanakkale'de Hastane Bayırı'ndaki hava meydanına konuşlandırıldı. Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar aynı hava meydanında görev yaptı. Bölgede etkin olmaya başlayan İngiliz hava gücünü önlemek için uğraş verdi. Bu kapsamda birçok hava zaferi kazanıldı.

Bütün bu birlikler yeterli olmayınca, Trakya demiryolunun korunması için Uzun-

114 Bernard de Broglio, "Louis Garsonnin: Observations of a French pilot at the Dardanelles", *The '14 - '18 Journal, Australian Society of WWI Aero Historians*, Volume 1, 2019, s.19.

115 de Broglio, "Louis Garsonnin", s.12.

116 Kurter, *age.*, c.II, s.228.

117 Pavelec, *age.*, s.103.

118 Mustafa Aydemir, *Ben Bir Türk Zabitiyim, Bataktan Çıkan Kahraman Topçu Yüzbaşı Mustafa Ertuğrul*, Denizler Kitabevi, İstanbul, 2007, s.60-82.

119 Pavelec, *age.*, s.103.

köprü’de 15. Harp Tayyare Bölüğü kurularak, bölgede harekât yapan İtilaf uçaklarının etkinliği kırılmaya çalışıldı.

Tüm bu uçuş birlikleri Almanya’dan temin edilen uçaklarla güçlendirilmeye ve teknolojik olarak güncel tutulmaya çalışıldı. Özellikle 1917 yılında Almanya’dan uçak tedarikinde yaşanan sıkıntılar, bölgedeki hava üstünlüğünün İtilaf hava gücüne geçmesine neden oldu. Sorun çözüldüğünde gelen uçakların, Avrupa Cephesinde, harekât etkinliğini kaybetmiş, teknoloji olarak geri kalmış uçaklar olması nedeniyle, hava hâkimiyeti tekrar kazanılmakla kalmadı, Çanakkale kara savaşlarının son aylarındaki harekât etkinliğine bile ulaşılmadı.

Bilinen klasik savaş teknikleri ile kara ve su sathı üzerinden Çanakkale geçilmedi. Ancak Birinci Dünya Savaşı için modern savaş tekniği olan sathı altından denizaltılar ve sathı üstünden uçaklar ile Çanakkale geçildi. 1916’dan itibaren, Çanakkale kapısını geçen İngiliz uçakları, İstanbul’a 15 hava saldırısı düzenledi.

Sonuç

Çanakkale Muharebeleri sırasında Müttefik hava gücü barındırdığı hava harp platformu çeşitliliği kadar sayısı bakımından Türk ve Alman hava gücünden üstün durumdaydı. Bu sayısal üstünlüğün Müttefik hava gücüne savaş alanında hava üstünlüğü sağladığını söylemek mümkündür. Gerek Türk tarafı ve gerekse Müttefik hava gücüne ait rakamsal uçuş verileri bu üstünlüğü kanıtlar niteliktedir.

Bu güne kadar yapılan birçok çalışmada her iki tarafın hava bombardımanlarına vurgu yapılmış ve genel odak olarak bombalama görevleri irdelenmiştir. Dönemin uçaklarında bugünkü modern anlamada nişangâh sistemlerinin, bomba salanların ve güdüm sistemlerinin olmaması bombardımanının etkinliğini sınırlamıştır. Ancak yapılan araştırmada keşif uçuşlarının, bombalama görevlerinden daha çok muharebelerin kaderinde önemli rol oynadığı görülmektedir.

Çanakkale harp sahasında görev başından olan İngiliz hava gücü lideri Sykes’in de keşif uçuşlarının öneminin farkında olduğu bir gerçekliktir. Gelibolu’nun tahliye kararının alınmasından sonra bölgedeki İngiliz hava gücünün ana odağını iki husus oluşturmuştur.

Birincisi mutat bombardıman, ateş yönlendirme ve keşif görevlerine devam edilerek, Türk tarafına hava harekâtında bir azalma olmadığını hissettirmektir. İkinci görev ise; Türk uçaklarının tahliye edilecek cephe hatları üzerinde keşif uçuşları yaparak, tahliye hazırlıklarını fark etmelerini önlemek olmuştur. Bu kapsamda İngiliz hava gücünün icra ettiği en stresli ve zor görevlerin tahliye dönemine denk geldiği iddiasında bulunmak mümkündür.

Özellikle Türk tarafında Fokker av uçaklarının göreve başlaması ve art arda elde edilen hava zaferleri ile hava üstünlüğünü ele geçirme gayretlerindeki artış, İngiliz havacılarının zor işlerini daha da zorlaştırmış olmalıdır.

Türk hava gücünün tüm gayretlerine karşılık Arıburnu ve Anafartalar Cephelerinin tahliyesi öncesi yaşanan olumsuz hava şartları ile Türk hava gücünün bakım onarım ve yeni uçakların montaj faaliyetine girişmesi; ilk tahliyenin Türkler tarafından fark edilmemesinde büyük rol oynadı. Bunun yanında kara çarpışmaları süresinde bölgede görev yapan Türk hava gücünün nicelik olarak çok yetersiz bir seviyede olduğu, Aralık 1915'e kadar aynı anda en fazla üç-dört uçağa sahip olduğu unutulmamalıdır.

Seddülbahir Cephesinin tahliye hazırlıkları, hem 1. Tayyare Bölüğü hem de Alman Deniz Uçak Birliği tarafından tespit edilmesine karşılık, Beşinci Ordu Komutanı Limon von Sanders'i ikna etmek mümkün olmadı. Sanders havacıların getirdiği açık ve net kanıtlara karşılık, İngilizlerin Gelibolu'yu bir Cebelitarık yapacağına olan inancını korudu. Onu ikna edebilecek tek kişi olan Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya tahliyeye yönelik kanıtlar geç ulaştı. Daha delilleri incelemesine ve emir vermesine fırsat kalmadan Gelibolu'daki tüm Müttefik askerleri bölgeden ayrılmışlardı.

Bu durum bize Çanakkale Muharebeleri sırasında nicelik ve belki de nitelik açısından hasımları İngiliz hava gücünden daha geride olan Türk hava gücünün yaptığı sınırlı sayıda keşif uçuş ile çatışmaların kaderini değiştirebilecek önemli bilgiler elde ettiği göstermektedir. Ancak gerek hava birliklerindeki subayların rütbelerinin küçüklüğü gerekse yönetim kademesinin hayatında ilk defa bir hava gücü ile çalışıyor olmasının verdiği deneyimsizlik bu bilgilere güvenilmesini ve harekâta yönelik kullanılmasını engellemiştir.

KAYNAKLAR

Arşivler

Alman Askeri Arşivi, Freiburg (Bundesarchiv/Militärarchiv, BA/MA)

Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE)

İngiliz Ulusal Arşivi, (The National Archives, TNA)

Kitaplar

Ash, Eric A., Sir Frederick H. Sykes and the Air Revolution-1912-1918, Calgary Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Alberta, 1991.

Avcı, Cenk, Çanakkale Cephesi'nde Hava Savaşları, Gnkur. Basımevi, Ankara 2009.

Aydemir, Mustafa, Ben Bir Türk Zabitiyim, Bataktan Çıkan Kahraman Topçu Yüzbaşı Mustafa Ertuğrul, Denizler Kitabevi, İstanbul, 2007.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri, c.II, Ankara, 2005.

Dolan, Hugh, Gallipoli Air War: The Unknown Story of the Fight for the Skies Over Gallipoli, Macmillan, 2016.

Dolan, Hugh, Gelibolu Çıkarmalarının Anlatılmamış Öyküsü 36 Gün, Süha Ser-tabipoğlu (Çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2020.

Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbi, IX. Cilt, Türk Hava Harekâtı, Gnkur. Basımevi, Ankara 1969.

Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi, (04 Haziran 1915-09 Ocak 1916), V. Cilt, III. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2012.

Genelkurmay Başkanlığı, Çanakkale Muharebelerinde Müstahkem Mevki Cerideleri, (02.08.1914-02.11.1914), c. I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2019.

Genelkurmay Başkanlığı, Çanakkale Muharebelerinde Müstahkem Mevki Cerideleri, (02.11.1914 – 25.02.1915), c.II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2019.

Hatemi, Nilüfer, Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri, c.I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

Holzhausen, Rudolf, Birinci Dünya Harbi'nde Almanya'nın Türkiye'ye Sağladığı Hava Desteği ve Çanakkale Havacıları, Fahri Çeliker (Çev.), Askeri Tarih Bülteni Eki, Sayı:14, Ağustos 1982.

Jones, H. A., *The War in the Air: Being the Story of The Part Played in the Great War by the Royal Air Force*, Vol.:II, Clarendon Press, Oxford, 1928.

Kansu, Yavuz, Şenöz, Sermet, Öztuna, Yılmaz, *Havacılık Tarihinde Türkler*, c. I, Hv.K.K.lığı Basımevi ve Neşriyat Müdürlüğü, Etimesgut 2006.

Kapucu, Davud, *Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Harbi'nde Hava Harp Gücü Ve Faaliyetleri (1914-1918)*, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2019.

Kurt, Deniz, Korkmaz, Erdal, *Kuruluşundan Günümüze Türk Hava Kuvvetleri (Harekât ve Teşkilatlanma Tarihi 1911-1922)*, c.I, Hava Basımevi ve Neşriyat Komutanlığı, Ankara, 2020.

Kurter, Ajun, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi*, c. II, 1915-1916, Hv.K. Basımevi, Ankara 2009.

Mustafa Kemal, *Anafartalar Muharebeleri'ne Ait Tarihçe*, Suat Akgül, Hülya Tokar, Sema Demirtaş (Haz.), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011.

Mühlman, Carl, *Çanakkale Savaşı Bir Alman Subayının Anıları*, Sedat Umran (Çev.), Timaş Yayınları, İstanbul, 2004.

Pavelec, Sterling Michael, *Airpower Over Gallipoli 1915-1916*, Naval Institute Press, Annapolis, Maryland, 2020.

Samson, Charles Rumney, *Fights and Flights*, Ernest Benn, London, 1930.

Saunders, George, *Per Ardua, The Rise Of British Air Power 1911-1939*, Oxford University Press, London, 1944.

Serno, Erich, *Osmanlı Hava Gücü, Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Hava Gücü Komutanının Raporu*, Emir Öngüner, Emin Kurtg (Haz.), Kronik Kitap, İstanbul, 2022.

Sykes, F. H., *Aviation In Peace And War*, Edward Arnold & Co., London, 1922.

Wolf, Klaus, *Gelibolu 1915 Birinci Dünya Harbi'nde Alman-Türk Askeri İttifakı*, Eşref Bengi Özbilen (Çev.), İş Bankası kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

Makaleler

de Broglio, Bernard, "Footnote To A Sideshow: The French Seaplane Squadron At The Dardanelles", *The '14 -'18 Journal*, Australian Society of WW1 Aero Historians, Volume 1, 2018, s.98-114.

de Broglio, Bernard, "Louis Garsonnin: Observations of a French pilot at the Dardanelles", *The '14 - '18 Journal, Australian Society of WW1 Aero Historians*, Volume 1, 2019, s.6-21.

Esenkaya, Ahmet, "Çanakkale Cephesi'nde İdari Faaliyetler Ve Lojistik Hizmetleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl: 12, Güz 2014, Sayı: 17, s.45-83.

Hamy, Yohann, "L'escadrille MF 98 T Au Coeur De La Bataille", *Association Nationale Des Croix De Guerre Et De La Valeur Militaire*, No:324, Juin 2016, s. s.14-16.

Kurt, Emin, "Kan Denzine Yukarıdan Bakmak 25 Nisan Çıkarmasında İtilaf Hava Gücü Faaliyetleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi, TAD*, Cilt: 42, Sayı: 73, 2023, s. 331-369.

Kurt, Emin, "Çanakkale Deniz Savaşı'nın Kapanmayan Hesabı Türk Mayınları ve İngiliz Uçakları", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, Yıl: 20, Sayı: 32, 2022, s.193-213.

Kurt, Emin, "Çanakkale Savaşı'nda Bir Uçak Gemisi Ark Royal (17 Şubat 1915 - 18 Mart 1915)", *SAVSAD Savunma ve Savaş Araştırmaları Dergisi*, Aralık 2022, Cilt: 32, Sayı: 2, s. 305-344.

Kurt, Emin, "İmrenmeden Nefrete Çanakkale Savaşı Hatıralarında Havacılık", *Çelik Kale Çanakkale*, Ed. Şaduman Halıcı, Barış Borlat, İstanbul Belediyesi Kültür Yayınları, Seçil Ofset, İstanbul, 2022, s. 666-685.

Kurt, Emin, "Seferberlikten Deniz Zaferine Çanakkale'de Uzakları Görme Çabası: Osmanlı'nın Havadan Keşif Gözetleme Harekâtı", *105. Yılında Çanakkale Muharebelerine Bakış*, Barış Borlat (Ed.), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2020, s.73-103.

Zeyrek, Şerafettin, "Çanakkale Savaşlarında Hava Gücü ve Hava Savaşları", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl: 1, 2003, Sayı: 1, s. 134-148.

Sürelî Yayınlar

Flight

İzmir İktisat Kongresi Sonrasında Kurulan Anonim Şirketlerin Finans Sorunları ve Kamu İktisadi Teşekkülünün Kuruluş Süreci: Sümerbank Örneği

İbrahim ERDAL*

Özet

İzmir’de düzenlenen İktisat Kongresinde ülkenin hammadde kaynaklarının çeşitliliğine vurgu yapılarak geleneksel işçilik ve küçük ölçekli imalathanelere sahip olan yerli tüccar sınıfının şirket olması gerekliliği vurgulanmıştır. Çeltik, dokuma, iplik, un gibi tarımsal üretim malları üzerinden tüccar sınıfının şirketleşmesinde bir ölçüde başarı sağlanmış ise de bu yatırım çeşitliliği sanayi ve madenler bağlamında istenilen düzeye gelememiştir. Bu süreçte Anadolu’da kurulan Anonim Şirketlerin ve küçük işletmelerin finans ihtiyacını karşılayacak bir bankacılık sisteminin olmaması kalkınma modelinde en önemli sorun olmuş, bu sorunu çözmek amacıyla 19 Nisan 1925 tarihinde Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası kurulmuştur. Ancak hisse ortaklığı ve kredi ile destek olunan Anonim Şirketler bir süre sonra modernizasyona ayrılan aşırı bütçesi, üretim ve pazarda yaşadıkları sorunları sonucunda mali durumlarını geliştiremedikleri için Banka’ya devredilmiştir. Bundan dolayı banka hem piyasada şirketlere destek veren hem de bu şirketlerle rekabete giren bir duruma düşmüştür. Hisse çoğunluğu bankanın idaresine geçtiği için devletin elinde kalan ve kamu iktisadi teşekküllerine dönüşen bu anonim şirketlerin yeniden düzenlenmesi, üretime dâhil edilmesi ve devlet eliyle işletilmesi amacıyla 1933 yılında Sümerbank kurulmuştur. Bu makalede bir kamu iktisadi teşekkülü olan Sümerbank’ın kuruluşuna kadar geçen süreç, daha önce kurulmuş olan banka ve anonim şirketlerin faaliyetleri üzerinden arşiv belgelerine dayalı olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Sümerbank, Anonim Şirket, Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası

* Prof. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, erdal_ibrahim@yahoo.com

Financial Problems of Joint Stock Companies in the Established After the İzmir Economic Congree and the Establishment Formation Process of State-Owned Enterprises: The Case of Sümerbank

Abstract

At the Economics Congress held in Izmir, the diversity of the country's raw material resources has emphasized, and it has been stressed that the domestic merchant class, which had been occupied with traditional craftsmanship and small-scale workshops, had to be transformed into companies. Although some success has been achieved in the foundation of companies of the merchant class in the field of agricultural production goods such as paddy, weaving, yarn and flour, this investment diversity has not reached the desired level in the context of industry and mines. In this process, the lack of a banking system to meet the financial needs of Joint Stock Companies and small businesses established in Anatolia was the most important problem in the development model. Industry and Mines Bank of Turkey was established on 19 April 1925 to solve this problem. However, the Joint Stock Companies supported by shareholding and credit has transferred to the Bank after a while because they could not improve their financial situation as a result of their excessive budget allocated for modernization, production and market problems. Therefore, the bank has fallen into a situation that both supports companies in the market and competes with these companies at the same times. Sümerbank was established in 1933 for the purpose of reorganizing these joint stock companies, which remained in the hands of the state and turned into state-owned enterprises, as the majority of their shares passed under the administration of the bank, to include them in production and to operate them by the state. In this article, the process until the establishment of Sümerbank, a state-owned enterprises, has been by considering the activities of previously established banks and joint stock companies based on archival documents.

Keywords: Sumerbank, Joint Stock Companies, Industry and Mines Bank of Turkey

Giriş

Osmanlı Devletinde geleneksel üretimden fabrikalaşmaya doğru giden süreçte en önemli dayanak askeri ihtiyaçlar olmuştur. Ordu'nun silah temini ile başlayan süreçte yine ordunun ihtiyaçları olmak üzere toplumun giyim kuşamı ve diğer ihtiyaçları fabrikalaşmanın gelişmesinde etkili olmuştur. Bu amaçla ordunun ve halkın fes ihtiyacını karşılamaya yönelik üretim gerçekleştirilmesi için 1833 yılında Feshane, askerî ihtiyaçlarının karşılanması, çuka ve askeri elbise üretimi için 1845 yılında İzmit Çuka Fabrikası ve 1836 yılında İslimiye Çuka Fabrikası kurulmuştur. Yine ordu ve sarayın ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik üretim yapması için 1849 yılında Veliefendi Basma ve 1852 yılında Bursa İpek Fabrikası kurulmuştur. Bunların yanı sıra saray, ordu ve halka yönelik kadife, Şam usulü çiçekli ipek kumaş ve halı üretimi gibi geniş bir alanda üretim gerçekleştirmek amacıyla 1843 yılında Hereke Kumaş Fabrikası ve 1855 yılında da Zeytinburnu fabrikaları kurulmuştur.¹

Fabrikalaşmanın gelişmesi toplumsal anlamda Avrupa'daki gibi yeni bir sınıfın oluşması ve gelişmesi gerçeğini de ortaya çıkarmıştır. Bu sebeple İttihat ve Terakki kadrosunun iktisadi planlamasının, yani Millî İktisat Doktrininin, temelinde Avrupa ile bütünleşmiş bir ekonomi ve yerli girişimcinin oluşturulması prensibi yatmaktadır. Cavid Bey'in kalkınmada öncelikle tarıma dayalı sektörün desteklenmesi, mülkiyet ve girişim hakkının genişletilmesi fikrinin içeride yerli girişimciyi de geliştireceği görüşü, yani liberal yaklaşım, 1908-1910 yıllarında Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiyye Dergisi'nin de savunduğu ana tez olmuştur.² Esnaf birliklerinin şirketleşmeye teşvik edilmesi ve piyasada rekabet edebilmeleri için modernizasyonlarının sağlanmaya çalışılması bu planlamanın bir işareti olmuştur. Arazi kanunnamelerinde yapılan düzenlemeler ve yabancı yatırımcıya kolaylıkların sağlanması, dış borç bulmada sıkıntı yaşanmaması İttihat ve Terakki idarecileri tarafından iyiye gidish olarak yorumlanmış ise de 1908 sonrasında kurulan bankalarının neredeyse hemen hemen hepsinin yabancı sermayeye ait olduğu görülmüştür.³ Bu durum borçlanma yükünün giderek artmasına sebep olmuştur ki ödemeler dengesindeki açık millî iktisat prensibinin doğmasında önemli etkenlerden olmuştur. Yabancı girişimcinin güçlenmesinin kapitülasyonlardan kaynaklandığı görüşünün güçlenmesi, kapitülasyonların kaldırılması fikrinin bürokrasi ve hükümette destek bulmasını sağlamıştır.⁴ 1908-1914 yılları arasında Cavid Bey'in aktif olarak savunduğu liberal ekonomi ve yerli girişimci oluşturma çabaları; Avrupalı tüccarlara uygulanan vergi indirimi gibi teşvik ve yatırımcıların teknoloji üstünlüğü karşısında rekabete dayanamayan yerli sektörün iflasına ve devlette de dış borç yükünün artmasına sebep olmuştur. 1914 sonrasında Osmanlı Devleti'nin dönemsel gelişmeler sonucunda Almanya ile olan yakınlaşması İttihat ve Terakki içerisinde Alman usulüne benzer Millî İktisat düşüncesi gündeme gelmiştir.⁵

İttihat ve Terakki'nin millî iktisattaki en önemli hedeflerinden birisi yerli burjuva sınıfını ortaya çıkarabilmek olmuştur. Bankacılık sisteminde yapılan düzenlemelerle Anadolu'nun küçük ve orta ölçekli esnafının bir araya gelerek şirketleşmesinin önu

- 1 Ömer Celal Sarc, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s.435; Tefvik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150.Yılında Tanzimat*, TTK yayını, Ankara 1992, s.239-249.
- 2 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, İstanbul 2001, s.418-419.
- 3 Gündüz Ökçün, "1909-1930 yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinleri/Tartışmalar 8-10 Haziran 1973*, Hacettepe Üniversitesi yayını, Ankara 1975, s.414-415.
- 4 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK yayını, Ankara 1994, s.186; Akşin, *Jön Türkler ve...*, s.416.
- 5 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Türkiye'de İktisat Tedrisatı ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946, s.45; Zafer Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara 1982, s.45; Zafer Toprak, *Millî İktisat- Millî Burjuvazi*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı yayını, İstanbul 1995, s.113.

açılmış kredi temin edilerek mali yönden desteklenmiştir. Yerli esnaf ve tüccar sınıfının bir araya gelerek kooperatif veya şirketleşme yoluyla birlik oluşturması yabancı girişimcilerle olan rekabete de direnebilmelerini sağlamıştır.⁶ Genellikle tarıma dayalı üretime bağlı olan yerli küçük ve orta esnaf sınıfının sermaye sahibi olabilmesinin ilk adımı olarak görülen kooperatifçilik 1908 sonrasında ticaret kanunu tasarısı çerçevesinde yayınlanan Ticaret-i Berriyeye Kanunu⁷ kitabında yer almıştır. Bu yayından sonra kooperatiflerin çalışma yöntemlerini incelemek üzere Ziraat Bankası Müdür Muavini İsmail Rıfık Bey'in başkanlığında bir heyet 1913 yılında Avrupa'ya gönderilmiş, Romanya, Macaristan, İtalya ve Bulgaristan'da kooperatifçilik ve tarımsal kredi girişimleri konusunda incelemeler yapılmıştır. Bu rapora dayanılarak 1914 yılında hazırlanan tasarıya göre; kooperatiflerin bir araya gelerek ticari birlik kurabilmeleri sağlanmış, ayrıca bu birliklerin evrak vergilerinden ve ortaklarına kar payı dağıtmamak şartıyla gelir vergisinden muaf tutulması kararı alınmıştır. Bu yolla kurulacak olan kooperatif birliklerini veya anonim şirketleri denetlemek amacıyla İstanbul'da Kooperatif Şirketler Merkezi'nin kurulması ve bu şirketlere maddi yardım sağlayabilmek için Kooperatif Merkez Sandığı oluşturulması planlanmış ise de savaş şartları bu tasarının kanunlaşmasına engel olmuştur.⁸

Savaş ortamında dahi bu hedeften ayrılmayan İttihat ve Terakki, yerli şirket ve kooperatifleri desteklemek amacıyla 1917 yılında 4 milyon Osmanlı Lirası sermaye ile İtibar-ı Millî Bankası'nı kurmuş, II. Meşrutiyetin ilanından sonra başlayan burjuva oluşturma sürecinde 1914-1918 arasında kurulan yerli Anonim Şirket sayısı 123'e ulaşmıştır. Savaş ekonomisi içerisinde işe giderlerini temin ve kontrol amacıyla Kara Kemal tarafından kurulan Heyet-i Mahsusa-i Ticariye faaliyetleri sonucunda Anadolu Millî Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi, Millî İthalat Kantariye Anonim Şirketi ve Millî Ekmekçi Anonim Şirketi kurulmuş ve bu şirketlere Anadolu ve İstanbul'da bulunan esnaf ortak edilmiştir. Tasarı yasalaşmamış olsa da birçok kooperatif kurularak ticaret hayatına girmiştir. 1914 yılında İstanbul'da kurulan Fatih Çırcır İstihlak Kooperatifi, Unkapanı ve Perşembe Pazarı Tüketim Kooperatiflerinin benzerleri İzmir'de de kurulmuştur. İttihat ve Terakki, kurulan kooperatiflerin kunduracılık, dericilik, çorapçılık ve dokumacılık gibi sektörlerde sanayi kollarını geliştireceğini umut etmiştir.⁹ Osmanlı Devleti temsilcilerine dayatılan Sevr hükümleri millî mücadele sürecinden sonra TBMM temsilcilerine de kabul ettirilmek istenmiştir. Ağır iktisadi hükümlerin görece yumuşatılarak Türk tarafının kabulüne sunulduğu bir süreçte Ankara Hükümeti'nin iktisadi bağlamda da tam bağımsızlık fikrinden taviz vermeyeceği kongreler sürecinde ifade edilmiştir. Misak-ı millî kararları arasında ekonomik şartlar 6. Maddede genel anlamda tam bağımsızlık vurgusuyla değerlendirilmiş, aynı durum Mudanya Mütarekesinde de tam bağımsızlık vurgusu altında değerlendirilmiştir.

İzmir İktisat Kongresi

Lozan görüşmelerinde iktisadi konularda anlaşmazlıkların uzaması, yeni Türk devletinin iktisadi düşüncesinin ne olacağını anlatılması, millî ekonomi hedeflerinin tespit edilmesi ve tüm dünyaya duyurulması amacıyla İktisat vekili Mahmut Esat

6 Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul 1995, s.2-5.

7 *Ticaret-i Berriyeye Kanunu*, Cihan matbaası, İstanbul 1919.

8 Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat...*, s.222.

9 Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat...*, s.219-221; Toprak, *Millî İktisat- Millî Burjuvazi*, s.113.

(Bozkurt) Bey'in teklifiyle İzmir'de bir İktisat Kongresinin düzenlenmesi kararı alınmıştır. Kongreye her vilayetten üçü çiftçi olmak üzere esnaf, tüccar, sanayici ve işçi temsilcilerinden oluşan 1135 temsilcinin katılmış ve yaklaşık 40 mebus izlemiştir.¹⁰ Mustafa Kemal açılış konuşmasında kongrenin amacından bahsetmiş, yabancı şirketlerin millileştirilmesi, kapitülasyonların kaldırılması konularına değinmiş, müreffeh bir devletin oluşması için askeri zaferlerin millî iktisat ile desteklenmesi gerektiğine vurgu yapmıştır. Türkiye'nin fabrikalaşma ile sanayisini geliştirebileceğini, bunun aynı zamanda istihdama da faydası olacağını belirtmiş, toplumun her kesiminin zenginleşmesi amacıyla burada bulunan temsilcilerin düşüncelerinin ve fikirlerinin önemine vurgu yapmıştır.¹¹ 1923 itibarıyla Türkiye, iktisadi hedef olarak yerli sermayedar sınıfını oluşturmak ve korumak, bu sınıf gelişene kadar devlet adına gerekli destekleri vermek ve yabancı sermayeye olan ihtiyacı mümkün olduğunca azaltmak olmuştur. Elbette yerli sanayi sınıfının oluşumunun temeli tarım ve tarıma dayalı sanayi kolları olmuş, devlet kalkınma çabalarını toplumun her sınıfının da dâhil olduğu bir uygulamayla yapmayı planlamıştır.¹² Millî mücadele sonrasında Anadolu'nun tarımsal üretimini az olduğu buna bağlı olarak da tarımsal makineleşmenin neredeyse yok seviyesinde olduğu görülmüştür. Bu sebeple devlet destekli planlamaların ve köylü – çiftçiyi tarımsal makineleşmeyle buluşturacak yapılanmalara gidilmesi çözüm olarak görülmüştür. Tarımsal sanayinin de gelişmesine kaynak olacak şeker, un sanayinin hammaddesi buğday üretim şekillerinin geliştirilmesi ve yeni ürünlerin tanıtılmasının devlet çiftlikleri vasıtasıyla köylü çiftçiye ulaştırılması amaçlanmış ve Aşar vergisinin kaldırılması gibi bir dizi yasal düzenlemelere gidilmiştir. Bu yasal düzenlemelere Adana'da kurulan Ziraat Enstitüsü'nü ve Ziraat Bankası'nın yapılan düzenlemelerle çiftçi köylüye destek veren bir kurumsal yapıya dönüştürülmesi de eklenmiştir.¹³

İttihat ve Terakki'nin Teşvik-i Sanayi tecrübesini yaşayarak gelmiş olan Cumhuriyetin ilk hükümet üyeleri, sanayi kalkınmasının tarıma dayalı sektörler üzerinden olacağına inandıkları için çiftçi ve köylünün üzerindeki vergi yükünü almayı ve üreten bu sınıfı pazar ekonomisiyle uyumlu olmasını sağlamayı planlamıştır. Osmanlı'da olduğu gibi sanayiyi teşvik için finans kaynağı olarak bankaların kurulmasına önem verilmiş ise de bu konuda kurulmuş olan yabancı bankaların uluslararası şirketler ile olan bağlantıları yerli bankaların borç yükü altında yatırıma gerekli bütçeyi ayıramamalarına sebep olmuştur. Devlet bu konuda yani yatırımı teşvik ve geliştirme açısından finans ve işletme konusunda özel teşebbüs adına işletme uygulamasını yürürlüğe koymuştur.¹⁴ Her ne kadar niyetler hızlı kalkınma amacına yönelik ise de devletin imkânlarının kısıtlılığı, küçük imalathanelerin şirketleşme konusundaki isteksizlikleri ve başarısızlıkları, Pazar ve hammadde kaynaklarına ulaşmada yaşanan sıkıntılar Cumhuriyet Hükümetinin Osmanlı'dan devraldığı sorunlar olmuştur. Elbette şeker ve un gibi temel tüketim malları üzerinden tarıma dayalı fab-

- 10 Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat kongresi 1923 İzmir*, AÜSBF yayını, Ankara 1981, s.3-7; Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, Tekin Yayınevi, Ankara 1965, s.165; Koray Başol, *Türkiye Ekonomisi*, İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi İİBF yayımları No:2, İzmir 1983, s.61; Ulaş Kıpıl ve Özgür Uyanık, *Türkiye Millî İktisat Tarihi (Devletçilik)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2001, s.44-45,
- 11 Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat- 4 Mart 1922)*, TTK yayını, Ankara 1989, s.34; *Atatürk Dönemi Maliye Politikası*, Ankara: Maliye Bakanlığı Yayını, Ankara 2008, s.28.
- 12 Kıpıl ve Uyanık, *Türkiye Millî İktisat Tarihi (Devletçilik)*, s.57-58; *Türkiye'de Bölge Kalkınmasının Evreleri*, Millî Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Yay. No: 2, Ankara 1993, s.78.
- 13 BCA: 30.18.1.1./11.48.16; Ahmet Kılıçbay, *Türkiye Ekonomisi*, Türkiye İş Bankası Kültür yayımları: 263, Ankara 1984, s.71; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam, III, Remzi kitabevi*, İstanbul 1988, s. 349; Mehmet Akif Tural, *Atatürk Devrinde İktisadi Yapılaşma ve Celal Bayar (1920-1938)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayını: 848, Ankara 1987, s.74; Kıpıl ve Uyanık, *Türkiye Millî İktisat Tarihi (Devletçilik)*, s.65.
- 14 Kıpıl ve Uyanık, *Türkiye Millî İktisat Tarihi (Devletçilik)*, s.66; Kılıçbay, *Türkiye Ekonomisi*, s.70.

rikalaşmada ivme kazanılmışsa da bu üretim çeşitliliği bağlamında yatırıma dönüşmemiştir.¹⁵

Kongre Sonrası Finans Sorununa Çözüm Arayışları ve Bankacılık Düzenlemeleri

Devlet, sanayi sektöründe özel teşebbüsün gelişebilmesi bağlamında kurulacak şirketlere verilecek imtiyazları arttırmış, gümrük indiriminden nakliye araçlarında kolaylıklara, inşaat ve makineleşme sürecinde yurtdışı gerekli araçların satın alınmasından üretilen ürünün devlet tarafından satın alınma garantisine kadar geniş bir saha da destek imtiyazları genişletilmiştir. Tarım ve madencilğe dayalı sanayinin gelişmesinde finans sorunu Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulmasından Sümerbank'ın kurulmasına giden süreçte çözülmeye çalışılmıştır. Bütün bu planlar çerçevesinde 1927 yılında çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu 15 yıl süre içerisinde uygulanmak üzere kabul edilmiş, ancak sahip olunan ekonomik yapı ile planlanan ekonomik yapının arasındaki açının büyüklüğü bu kanunu da işlevsiz kılmıştır. Ayrıca bu kanun çerçevesinde yapılacak olan düzenlemeleri ve uygulamaları koordine edebilmek ve hükümete danışmanlık yapmak amacıyla Âli İktisat Meclisi de kurulmuştur.¹⁶

Tarıma dayalı sanayinin gelişmesi ve bu sektörde kurulacak şirketlerin finansmanı bağlamında bankacılık sektöründe de girişimlerde bulunulmuştur. Birinci Cumhuriyet Hükümeti dönemi şirketleşme faaliyetlerinin en yoğun olduğu dönem olmuştur. 1926 yılı itibarıyla madencilik, gıda ve ticaret alanlarında olmak üzere 71 anonim şirket kurulmuştur. Bu şirketlerin hemen hemen çoğunluğunun yabancı sermaye ortaklığıyla kurulmuş olması yerli ve millî bankacılık düzenlemelerini zorunlu kılmıştır. İhracat ve ithalat dengesinde sermayeyi yurt içinde tutma ve rekabete karşı durabilme çabası yabancı ortaklı şirketlerin durumundan dolayı zorlaşmıştır. İthalat ve ihracat dengesi içerisinde ithalatın daha yüksek olduğu, her iki alanda da ekonomik ilişkilerin Avrupa ülkeleriyle olduğu ve Almanya'nın ithalatta ve ihracatta ilk sıralarda yer aldığı, Almanya'nın İngiltere ve İtalya ile birlikte Türkiye'nin dış ticaret dengesinde önemli yer tuttuğu görülmüştür.¹⁷

1924 yılı ilk mali bütçenin yapılmasında ve kalkınma sürecinde Ziraat Bankası, anonim şirket olarak bir yapılandırmaya gitmiş ve bankanın bütün şubeleri devletleştirilmiştir. Bunun yanı sıra yasal düzenlemelerle 30 milyon sermayesi olan bankaya her türlü bankacılık işlemlerini uygulama konusunda yetki verilmiştir. Anadolu'da yaygın şubeleri olan Ziraat Bankası yoluyla kalkınma sürecinde desteklenmesi planlanan çiftçi ve köylünün ihtiyaç duyduğu krediye ulaşma sorunu millileştirilerek çözülmeye çalışılmıştır.¹⁸ Ancak para ve kredi ihtiyaçlarını karşılayacak bir bankacılık sisteminin olmaması kalkınma modelinde en önemli sorun olmuştur. Mahmut Esat Bozkurt;

15 Zeyat Hatipoğlu, *Cumhuriyet Rejiminde Türkiye Ekonomisinin Gelişimi*, Yalçın Matbaası, İstanbul 1974, s.40-41; Aydemir, *Tek Adam*, III, s.353-356.

16 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2002)*, İmge kitabevi, Ankara 2003, s.76; Leyla Şam, *Türkiye'de Karayolları ve Demiryollarının Gelişim Süreci*, Tesav yayını, Ankara 2003, s.67; Hatipoğlu, *Cumhuriyet Rejiminde...*, s.358.

17 Nahit Töre, "Atatürk Döneminin (1923-1938) Dış Ekonomik İlişkiler Politikası", *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişimi*, AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi yayını:513, Ankara 1982, s.52; Aydemir, *Tek Adam*, III, s.357; Kıpıl ve Uyanık, *Türkiye Millî İktisat Tarihi (Devletçilik)*, s.61; Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi...*, s.42.

18 Avni Zarakolu, *Cumhuriyetin 50. Yılında Memleketimizde Bankacılık*, Türkiye Bankalar Birliği yayını: 61, Ankara 1974, s.20-21; Arslan Yüzgün, *Cumhuriyet Dönemi Türk Banka Sistemi (1923-1981)*, Der yayınları, İstanbul 1982, s.15.

Arkadaşlar çok ehemmiyet ettiğim bir mesele kredi meselesidir. Eğer bankalar tesis etmezsek biz ecnebi sermayesine eziliriz. Bankalar Türkiye'nin iktisadi hudutlarının siperleri olacaktır. Kanaatimiz Türk iktisadiyatı bankalarla başlamalıdır. Türkiye'de yalnız şahsi teşebbüslerle bankalar vücuda getirilemez. Buna hükümet de yardım etmelidir. Hükümetin yapacağı büyük sermayeli bir ana banka vücuda getirmektir. Bundan sonra ana banka etrafında hususi bankalar toplanmalıdır. Ellerini mütemadiyen ecnebi sermayesini kendisine açık bulunduran memleketler esirler ülkesi olmaktan ileri geçemezler.¹⁹

Sözleriyle İktisat kongresinde yerli ve millî bankacılığın geliştirilmesi için düzenlemelere gidilmesinin zorunluluğuna dikkat çekmiştir. Kongrede sağlanan görüş birliği sonrasında Mustafa Kemal (Atatürk) dönemi kalkınma sürecinde yerli ve millî bankaların kurulmaya başladığı görülmüş ve bu bankalar Ziraat Bankası, İş Bankası ve Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası olmuştur.

Millî Sanayinin gelişmesinin yine yerli ve millî burjuva ile olacağına inanılan kalkınma modelinde İş Bankasından beklenen sanayici ve tüccarların kredi ihtiyaçlarını karşılaması ve yine bu sektörlerde yatırımlarda bulunması olmuştur. Bu sebeple İş Bankası'nın sermayesi devlet tarafından sürekli desteklenmiştir. Bunun için İttihat ve Terakki döneminden bu yana faaliyet göstermiş olan İtibar-i Millî Bankası bütün sermayesi ve mal varlığıyla birlikte İş Bankası'na devredilmiştir İş Bankası yerli tüccar sınıfının ekonomiye katılmasına ve ekonominin ihtiyacı olan sermaye birikiminin özel sektör tarafından sağlanmasında öncü olabilmesi için Anonim Şirket olarak kurulmuştur.²⁰ Ziraat Bankası ve İş Bankası gibi kamu veya devletin desteklediği bankalarının yanı sıra Anadolu'nun ticaretin geliştiği çeşitli şehirlerinde tüccarlar tarafından yerel banka kurma girişimleri de olmuştur. Anadolu'da mebusların, tüccarların ve toprak sahiplerinin katılımlarıyla kurulan bankalar her ne kadar uzun soluklu olmamışlarsa da yerli sanayinin kurulmasında ve millî burjuva oluşturulması konusunda önemli bir çabanın örneği olmuştur. Tarıma dayalı sanayinin bu anlamda önemli bir seviyede olduğu Anadolu'da kurulan şirketlerin ve bankaların dayandığı kuruculardan ve hatta isimlerinden de anlaşılmaktadır. 1919-1929 yılları arasında kurulan banka sayısı 34 adettir. Kuruluş yapısı ve kurucuları üzerinden tasnif ettiği yerel bankalar örneğinde Aksaray, Akhisar ve Niğde de kurulan bankalar incelendiğinde kapanma süreçleri hakkında sermaye azlığı ve yönetimde yaşanan tecrübesizlik açıkça görülmüştür.²¹

Kamu İktisadi teşekkülü Sümerbank'ın Oluşum Süreci

İzmir'de toplanan İktisat Kongresinde, yabancı tüccarlarla rekabet edemeyecek durumda olan yerli tüccarlar devletin ithal malların girişinin engellenmesi için gümrükte uygulamaların getirilmesini ve yatırım yapabilmeleri için de gerekli olan krediyi ulaşabilecekleri bankaların kurulmasını talep etmişlerdir. Tüccarların bu

¹⁹ Zarakolu, *Cumhuriyetin 50. Yılında...*, s.18-19.

²⁰ İsmet İnönü, İnönü'nün Hatıraları, Bilge yayınları, Ankara 1991, s.278-279; Recep Boztemur, "Özel Girişimciliğin Gelişiminde Devletin Rolü: İş Bankası Örneği", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S: 29, Ankara 1996, ss.63-79; *Türkiye İş Bankası Tarihi*, Editör; Uygur Kocabaşoğlu, Yayın Kurulu; Güven Sak, Sinan Sönmez, Funda Erkal, Özgür Gökmen, Nesim Şeker, Murat Uluğtekin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001, s.18; Halis Özer, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Millî Tüccar Oluşturma çabalarında İş Bankası'nın Rolü", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Dergisi*, C:69, S:2, Ankara 2014, ss.351-377.

²¹ Gündüz Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", *İktisat Tarihi Yazıları*, Sermaye Piyasası Kurulu Yayını:58, Ankara 1997, ss.213-278; N. Oğuzhan Altay, "Türkiye'de Liberal Politikaların Bankacılık Sektörüne Etkileri (1847- 1979)", *Ege Akademik Bakış*, 2010, Cilt. 10 Sayı:1, ss. 319-350; Ayrıca bkzn. Öztin Akgüç, *Cumhuriyet Döneminde Bankacılık Alanında Gelişmeler*, Türkiye Bankalar Birliği Yayını, Ankara 1971.

taleplerine benzer şekilde sanayiciler de yatırım için kredi kullanmalarını sağlayacak bir bankanın kurulmasını istemiş ayrıca bu bankanın sermayesinin de yabancı bankalardan değil ülkede bulunan bankalardan sağlanmasını vurgulamışlardır. Yabancı tüccarlar ve sanayicilerle rekabet ortamında ayakta kalabilmek amacıyla özel bankaların yeterli destekte bulunamayacağı görüşünün öngörülmesi üzerine devlet destekli bir sanayi bankası kurulması Fethi Okyar'ın Hükümet programında da yer almıştır. Kongrenin kararlarının uygulandığı ilk gelişme; kurucularının 11'inin milletvekili ve diğerlerinin tüccar ve esnaf olan 26 Ağustos 1924 tarihinde kurulan ve ilk özel sermayeli banka olan İş Bankası olmuştur.²²

İktisat Kongresinde Türkiye'nin yerli ve millî girişimcilerini desteklemek yerli burjuva sınıfı oluşturmak amacıyla devlet destekli özel girişimcilerin Türk ulus devletinin sermayedar sınıfını kurmaları planlanmıştır. Kongre kararlarıyla, ulus devletinin liberal ekonomiye dayalı bir rekabet ortamında ekonominin güçlendirilmesinin yanı sıra devletin özel teşebbüsün gelişeceği alanlarda şartların iyileştirilmesi kabul etmiştir. 1925 tarihli İstanbul Liman Şirketi'ni kuran Ahmet Hamdi Başar anılarında, İş Bankası'nın anonim şirket olarak kurulmasını, devlet eliyle yapılan işletmeciliğin zorunlu olduğu hallerde, bu işletmelerin halka açık ticaret anonim şirketler halinde kurulması veya serbest rekabet kurallarına uygun yönetilmesiyle yerli ve millî bir burjuva sınıfının oluşturmasının istendiğini vurgulamıştır.²³ İş Bankası kuruluş amacına uygun olarak yerli girişimcilerin banka işlemlerine alışmasında öncülük yaptığı gibi küçük tasarrufların teşvik ve desteklenmesinde önemli adımlar atmıştır. Banka bu bağlamda 1925 yılında Anadolu Sigorta şirketini kurarak sermaye ortağı olmuş, aynı şekilde Sümerbank'ın kuruluşunda etkili olmuştur.²⁴

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulma sebebi kanun layihasında, “memlekette halk arasında sinai, iktisadi ve ticari teşebbüslere ilginin artması, Lozan'da kazandığımız hakları kaybetmemek ve ülkenin sanayisinin gelişmesi için belli merkeze toplanmış sermaye birikiminin oluşturulması yoluyla halkın girişimciliğe hazırlanması ve girişimci sınıfın özellikle kredi olmak üzere fenni, iktisadi bütün ihtiyaçlarını karşılamak için bir banka kurulması”²⁵ şeklinde özetlenmiştir. Basında çıkan destek ve eleştiri yazıları ile birlikte büyük umutlarla mecliste yürütülen görüşmelerden sonra 19 Nisan 1925 tarihinde 633 sayılı kanun ile Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası kurulmuştur.²⁶ Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası kanununun en önemli maddesi olan sekizinci madde ile “*Banka kendisine devredilen fabrikaları yüzde elli biri nama muharrer senetle kendisine ve Türk efrat ve eşhası hükmüyesine ait olmak üzere tesis edeceği Türk anonim şirketlere devrederek işletmeğe mezundur*” şartı bankanın kuruluş amacını en net ifade etmiştir. Yerli ve millî sanayici, girişimci oluşturma amacıyla yapılan planlamada bankanın aracılık görevi bu sınıfın ortaya çıkması ve güçlendirilmesi olmuştur. Diğer maddeler bankanın alacağı ekonomik kararlar ve Ticaret Vekâletiyle olan denetleme, bütçesi gibi hükümleri içermiştir. Banka kanununda daha sonra sermayesiyle ilgili düzenlemelere de gidilmiştir.²⁷ Mustafa Kemal (Atatürk) bu bağlamda 1 Kasım 1928 tarihinde TBMM 3. Dönem 2. Toplanma yılı açılış konuşma-

22 Afet İnan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1932*, TTK yayını, Ankara 1972, s.95; Turgut Güreer, *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Güreer*, Güreer Yayınları, İstanbul 2008, s.325.

23 *Türkiye İş Bankası Tarihi*, s.18; Özer, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Millî Tüccar Oluşturma...”, 353-354.

24 Feridun Ergin, *Atatürk Zamanında Türk Ekonomisi*, Yaşar Kültür ve Eğitim Vakfı yayını, Ankara 1977, s.49; Öztin Akgüç, *Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1982, s.157.

25 *Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası Hakkında Başvekâletten Mevru (1/672) Numaralı Kanun Layihası ve Ticaret e Muvazenei Maliye Encümenleri Mazbataları*, (y.y.), 29 Mart 1925, s.2-5; İbrahim Erdal, *Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası, Cumhuriyetin Millî Burjuva Oluşturma Girişimi*, İdeal Kültür yayınevi, İstanbul 2021, s.86-87.

27 BCA: 30.18.1.1./13.18.10.

sında “Memlekette sanayiye rağbet ve temayül artmaktadır. Sanayi ve Maadin Bankası'nın kudretini arttırdığımız halde sanayi erbabı daha ziyade himaye görecektir. Bu meselenin ehemmiyetle mütalaa olacağına şüphe yoktur” sözüyle bankanın kuruluş amacına ve önemine vurgu yapmıştır.²⁸

Anadolu'da Kurulan Anonim Şirketler ve Finans Sorunları

Osmanlı Devleti döneminde kurulmuş olan Feshane Yünlü Dokuma Fabrikası, Bakırköy Pamuklu Dokuma Fabrikası, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası ve Hereke İpekli ve Yünlü Dokuma Fabrikası Türkiye Cumhuriyeti döneminde İktisat Vekâleti bünyesinde faaliyetlerine devam etmiştir. Bu süreçte fabrikanın yabancı işçi ve uzman bulundurma, tamirat ve tadilat ile makinelerin modernleştirilmesi gibi işler vekâlet tarafından yürütülmüştür. 1925 yılı itibarıyla bu fabrikalar Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın işlettiği kurumlar haline dönüştürülmüştür. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası devralarak işletmesini idare ettiği dört fabrikanın²⁹ yanı sıra ülkenin dört bir yanında bulunan fabrikalar ve onlar üzerinden oluşturulan şirketler olmak üzere 17 şirkette hisse ortaklığı yapmıştır. Bu şirketlerin hisselerinde ortaklığın yanı sıra yurtdışından uzman ve makine getirilmesine mali ve idari birçok konuda şirketlere yardımda bulunmuştur. Özellikle kurulan şirketlerin fabrikalarının modern makinelerle donatılması, var olanların elden geçirilerek veriminin artırılması konularında mali destek verdiği gibi şirketlerin idare heyetlerinde üye bulundurarak faaliyetlere bizzat müdahale imkânı da bulmuştur. Banka Anadolu'nun birçok bölgesinde kurulmuş olan liman işletmeleri, enerji, maden ve tarıma dayalı sektörlerde faaliyet gösteren anonim şirketlerle destek politikalarının olduğu görülmüştür.

Tarıma dayalı sektörlerde tüzüğü belirlenerek kurulmuş olan Tosya Çeltik Fabrikası Türk Anonim Şirketi,³⁰ Tosya ve yöresinde bulunan pirinç fabrikası ve diğer sanayi kuruluşlarını işletmek üzere 1925 Kasım ayında kurulmuştur. Sermayesi 120.000 lira olan fabrikaya pirinç fabrikası inşa edilerek makineleri yıl içerisinde monte edilmiştir. 1926 yılı raporuna göre Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası naktan gönderilmek yoluyla hisse iştiraki yoluyla şirket hesabına 42.993 lira mali destekte bulunmuştur. Banka şirketin %35.8 oranında iştirak payına sahip olmuştur.³¹ Bu sektördeki bir diğer şirket ise Uşak Terakki-i Ziraat Türk Anonim Şirkettir. Şirket,³² Uşak'ta şeker fabrikaları kuruluşu, şeker imalatında bulunmak ve her türlü zirai, sanayi ve ticari uygulamalarda faaliyet göstermek ve ilgili alanlarda iktisadi kurumlar kurmak amacıyla 19 Nisan 1923 tarihinde oluşturulmuştur. Sermayesi 1,200.000 Türk lirası olan şirkete Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası % 30 hisse oranında iştirak etmiştir. Bu finans desteği ile 6 Kasım 1925 tarihinde ek fabrika inşaatına başlanmıştır.³³ Bankanın tarım ve hayvancılığı dayalı sektörler dâhilinde dokuma ve benzeri alanlarda hisse ortaklığı yaptığı iki şirketten biri Aksaray Azmi Millî Şirkettir. 3 Ağustos 1924 tarihinde ağırlıklı olarak mensucat olmak üzere un ve elektrik üretimi fabrikaları kurma ve bu konular üzerine faaliyet göstermesi amacıyla kurulmuştur. Şirketin 250.000 lira olan sermayesine Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası %10 oranında iştirak ve 25.000 lira ile hissedar olmuştur. 1926 yılı raporuna göre banka iştirak bedelini 3 tak-

28 *Atatürk'ün Söylev Ve Demeçleri*, C.1-II, ATAM yayını, Ankara 2006, s.373; Erdal, *Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası*..., s.89.

29 Erdal, *Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası*..., s.92-114.

30 BCA:30.18.1.1./11.53.20

31 *Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası Sekiz Aylık Bilanço Raporu 1925*, s.24.

32 BCA:30.18.1.1./7.16.16

33 *TSMB Sekiz Aylık Bilanço Raporu 1925*, s.25

sitte ödeme planıyla vermiştir.³⁴ Mensucat alanındaki diğer şirket olan Ankara Millî Mensucat Anonim Şirketi ise çeşitli mensucat işleriyle ilgilenmek amacıyla 150.000 lira sermaye ile kurulmuştur.³⁵ 1926 yılı raporuna göre Ticaret Vekâleti tarafından 1924 yılı bütçesinden şirket sermayesine 23.385 lira ile iştirak edilmiş, bunun yanı sıra 20 bin lira faizsiz kredi sağlanmıştır. Şirkete ait fabrikanın inşaatının bitirilmesi ve faaliyete geçirilmesi için bankadan 50 bin lira kredi talep edilmiştir.³⁶ 1927 yılında fabrikanın idare heyeti tarafından alınan karar ile sermaye 300 bin liraya çıkarılmıştır. Ancak buna rağmen hisselerin satılamamış olması şirketin içinde bulunduğu kötü mali durumu düzeltmekte pek de faydalı olmamıştır. Bu sebeple şirket 1926 yılında olduğu gibi mali yönden sıkıntılı bir süreçte girmiş banka şirkete % 15.6 oranında iştirak ile 23.385 lira destekte bulunmuştur.³⁷

Anadolu'da kurulan bir diğer şirketleşme alanı olan madencilik alanında ise kömür, bakır, lületaşı ve çinicilik sahalarında şirketleşmeye gidilmiştir. Bu şirketlerden ilki olan 1924 yılında şirket tüzüğü belirlenen Ergani Bakır Türk Anonim Şirketi,³⁸ Ergani madenlerinin çıkarılması ve işlenmesi konularında faaliyet göstermek üzere 3 milyon lira sermaye ile kurulmuştur. Bu şirkete Ticaret Vekâleti bir milyon lira hisse ortaklığı taahhüd etmiş bunun 250.000 lirasını ödemiştir.³⁹ 1926 yılı raporuna göre Vekâletin taahhüd ettiği hisse bedeli daha sonra %33.3 oranında iştiraki bulunan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasına geçmiş ise de kuruluş itibarıyla ayrılan tahsisat 1924 yılı bütçesine ait olduğundan bu rakam önce bankaya aktarılmış daha sonra şirkete ödenmiştir.⁴⁰ Diğer maden şirketi de Kilimli Kömür Madenleri Türk Anonim Şirkettir. Şirket, Ereğli bölgesinde Kilimli mıntıkası dâhilinde katılım veya kiralama yoluyla kömür ocaklarını bizzat veya katılımsız çalıştıracığı, bunun için uygun işleme, nakliye ve temizleme gibi tesisat kurmak ve bunlara bağlı olarak taşınır taşınmaz mülkler alıp satmak ve bu konularda ticaret yapmak amacıyla 17 Ocak 1926 tarihinde kurulmuştur.⁴¹ Sermayesi 400.000 liradır. Kilimli madenleri imtiyazı 99 yıl süreyle şirkete ihale edilmiştir. Bu bölgeyi değerlendirme, işletme, imtiyazının üstünde 15 hisse bankanıdır. Banka hisse katılımında sermayenin % 10 iştirak nispetinde toplamda 40 bin lira vermiştir.⁴²

Madencilik sahasında lületaşı ve çinicilik üzerine yöresel kurulan şirketler de bu alanda önemli faaliyetlerde kırsal kalkınmada öncü faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu şirketlerden ilki olan Eskişehir Lüle Taşı Şirketi, lüle taşı madeninden taşlar ihraç ve imal etmek, Türkiye Cumhuriyeti'ne ve yabancı memleketlere taş çıkartmak ve hazırlamak, maden kuyularının kesin bir şekilde işletilmesini sağlamak amacıyla kurulmuştur. Sermayesi 100.000 lira olan şirkete Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası %25 oranında 25.000 lira hisse ortaklığı taahhüd etmiştir.⁴³ Diğer şirket olan Kütahya Çini İşleri Türk Anonim Şirketi, Kütahya'da çiniciliğin her şubesiyle ilgilenmek ve kilden yapılan ev ve yapı eşyaları imalatını düzenlemek üzere 24 Mayıs 1925 tarihinde kurulmuştur.⁴⁴ Sermayesi 100.000 Türk lirası olan fabrikanın inşaatı kısmen bitmiş ise de küçük ölçekte imalata devam etmektedir. 1926 yılı raporuna göre Türkiye Sanayi

34 BCA: 30.18.1.1./10.37.15; *TSMB Sekiz Aylık Bilanço Raporu 1925*, s.26.

35 BCA: 30.18.1.1./13.31.5; *TSMB Sekiz Aylık Bilanço Raporu 1925*, s.26.

36 *TSMB 1926 Senesi Bilançosu Raporu 1926*, s.36

37 *TSMB 1927 Senesi Bilançosu Raporu 1927*, s.24.

38 BCA: 30.18.1.1./10.33.10

39 *TSMB Sekiz Aylık Bilanço Raporu 1925*, s.25

40 *TSMB 1926 Senesi Bilançosu Raporu 1926*, s.35

41 BCA: 30.18.1.1./17.83.20

42 Erdal, *Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası*..., s.92-115.

43 *TSMB Sekiz Aylık Bilanço Raporu 1925*, s.26

44 BCA: 30.18.1.1./13.31.10

ve Maadin Bankası %50'lik oranda beş bin hisse karşılığında 50 bin liralık taahhüdü karşılığında iki taksitte ödeme planı yaptığı miktarın 25 bin lirasını ödemiştir.⁴⁵

Enerji alanında kurulan ve banka ile finans ortaklığına giren şirketlerden Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketi Visere köyü civarındaki dere suyundan elektrik elde etmek üzere 2 Mayıs 1925 tarihinde kurulmuştur.⁴⁶ 160.000 lira sermayesi olan şirkete, Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası 50.000 lira hisse ortaklığı taahhüd etmiş bunun 25.000 lirasını ödemiştir.⁴⁷ 1926 yılı raporuna göre ise sermayenin 50 bin lira olduğu Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasının %10 hisse ortaklığı karşılığında beş bin lirayı Nisan 1926 tarihinde ödemiş belirlenmiştir. Bankanın şirkete olan toplam iştirak oranı ise %31.3'tür.⁴⁸ Diğer şirket ise Malatya Teşebbüsat-ı Sanayii Türk Anonim Şirkettir. Şirket, su kaynaklarından yararlanmak suretiyle bir elektrik fabrikası kurmak, elektrik ile çalışan un, konserve, ispirto, hızar ve pamuk temizleme fabrikaları kurmak ve işletmek ve bunun yanında üretilen elektrik ile şehir ve kasabaları aydınlatmak amacıyla 23 Mart 1925 tarihinde kurulmuştur.⁴⁹ Sermayesi 400.000 lira olan şirketin hisselerine Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası %33.3 oranında 133.333 lira ile hissedar olmuş ve bunun yaklaşık 51.000 lirasını ödemiştir.⁵⁰ Bu iki şirketin yanı sıra aynı sektörde faaliyet gösteren Yalvaç Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi, Yalvaç'ta deri fabrikası kurmak, dericiliğe bağlı sanayi ve ticaret teşekkülleri oluşturmak amacıyla 29 Nisan 1925 tarihinde kurulmuştur. Şirketin sermayesi 130.000 lira olup bu sermayenin 80.000 lirası isimleri nizamname-i dâhiliyede yazılmış olan 80 üye tarafından taahhüd edilmiştir. 50.000 lirası da Ticaret Vekâleti tarafından taahhüd edilmiş ve Vekâletin bu taahhüdü Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası tarafından karşılanmıştır.⁵¹ 1926 yılı raporuna göre şirketin kuruluş aşamasında nizamnamede isimleri yazılı olan 80 üye kişi başı 500 lira vererek 40 bin liralık hisse ile kuruluşa iştirak etmiştir. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası şimdiye kadar 50 bin lira ve %38.5'lik hisse iştirakine mahsuben 29 bin lira ödemiştir.⁵²

Anadolu'da kurulan şirketlerin bir diğer faaliyet sahası da liman işletmeciliği olmuştur. Bu bağlamda İstanbul, İzmir ve Trabzon gibi bölgesel iktisadi hinterlandı olan limanların işletmeciliği için de şirketler kurulmuştur. Bu şirketler arasında ilk kurulan şirket olan İzmir Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi, 15 Nisan 1925 tarihinde İzmir limanında 13 Mayıs 1925 tarihinden itibaren gemilere tatlı su verme, kömür de dahil olduğu halde yolcu ağırlığı dışında bütün yükleme, boşaltma, kılavuzluk, dalgıçlık ve tahlisiye işleriyle uğraşmak üzere kurulmuş ve 26 Eylül 1925 tarihinde faaliyete başlamıştır.⁵³ İş Bankası 68 bin lira ve Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın %5 iştirak ve 50.000 lira ile hissedar olduğu şirketin sermayesi 500.000 liradır.⁵⁴ Trabzon Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi de 17 Temmuz 1925 tarihinde Trabzon'daki Değirmendere, Çömlekçi ve Moloz limanlarında gemilere tatlı su verme, kömür de dahil olduğu halde yolcu ağırlığı dışında bütün yükleme, boşaltma, kılavuzluk, dalgıçlık ve tahlisiye işleriyle uğraşmak üzere faaliyetlerine başlamış, 30 Eylül 1925 tarihinde şirketleşerek faaliyetlerine devam etmiş olup, şirketin serma-

45 *TSMB Sekiz Aylık Bilanço Raporu 1925*, s.25

46 *BCA: 30.18.1.1./13.26.10.*

47 *TSMB Sekiz Aylık Bilanço Raporu 1925*, s.27

48 *TSMB 1926 Senesi Bilançosu Raporu 1926*, s.33

49 *BCA:30.18.1.1./13.19.9*

50 *TSMB Sekiz Aylık Bilanço Raporu 1925*, s.26

51 *TSMB Sekiz Aylık Bilanço Raporu 1925*, s.25

52 *TSMB 1926 Senesi Bilançosu Raporu 1926*, s.30

53 *BCA:30.18.1.1./13.29.5; BCA:30.18.1.1./013.24.10*

54 *TSMB Sekiz Aylık Bilanço Raporu 1925*, s.26

yesi bankanın ;%10'luk oranda iştirakiyle 50.000 lira olarak belirlenmiştir.⁵⁵ 1927 yılı raporuna göre bir önceki yılın indirme ve boşaltma faaliyetlerinden banka hissesine gelir olarak 2.033 lira 97 kuruş kaydedilmiştir.⁵⁶ Son şirket ise İstanbul Liman İşleri İhisarı Türk Anonim Şirkettir. Şirket, 26 Temmuz 1925 tarihinde İstanbul limanında gemilere tatlı su verme, kömür de dahil olduğu halde yolcu ağırlığı dışında bütün yükleme, boşaltma, kılavuzluk, dalgıçlık ve tahlisiye işleriyle uğraşmak üzere kurulmuş ve 9 Eylül 1925 tarihinde faaliyete başlamıştır.⁵⁷ İş Bankası'nın ve Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın %20'lik oranda iştirak ve 100.000'er lira ile hissedar olduğu şirketin sermayesi 500.000 liradır.⁵⁸

Sümerbank'ın kuruluşuna Giden Süreç

Yerli ve milli girişimci yaratabilmek amacıyla Anadolu'da kurulan ve banka tarafından finans desteği bekleyen şirketlerin fabrikalarının tamamlanması için teşvik-i sanayi düzenlemesi gereğince bütçeden bankaya aktarılan kısım bu şirketlere aktarılmıştır. Bu sebeple banka henüz sermayesini ve teşkilat yapısını oluşturmadan var olan fabrikaların devredilen borçları ve işlemleriyle uğraşmak zorunda kalmıştır. Daha 8 aylık bilançoya göre bankanın ilk sekiz aylık raporunda iştirak edilen çeşitli şirketlere nakden 366.663 lira, devredilen dört fabrikaya 226.225 lira, bankaya devredilen mallar ve borçlar için 533.172 lira ödenmiştir.⁵⁹ 1929 ekonomik buhranın getirdiği zorluklar bankanın hisse ortaklığı ile idaresini aldığı fabrikaların harcamalarının banka bütçesine verdiği yükten dolayı yeni bir düzenlemeye gidilmesi ihtiyacı doğmuştur. Çünkü krizle birlikte bankaya olan borçlarını ödeyemeyen Kütahya, Uşak, Trabzon, Malatya ve Yalvaç'ta kurulan şirketler iflasın eşiğine gelmiş ve bankaya devrolunmuş, hatta Uşak'ta kurulan Şeker Fabrikasının borçları ödenerek 3 aylık tahsisatı bankaya verilmiştir.⁶⁰

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın hem girişimci hem de girişimcinin finans desteği sağlayan banka kimliğinin olmasının getirdiği karmaşıklık hazırlanan raporlarda da görülmüştür. Bu iki faaliyeti birbirinden ayırmak amacıyla Bankanın yetki ve idare şeklinin dönüştürülmesi kararı alınmıştır. Buna göre bankanın işletmesini yaptığı fabrikalar için özel bir kanunla belirlenecek Devlet Sanayi Ofisi gibi yeni bir yönetim usulü getirmek ve sadece sanayi kredisi işleriyle meşgul olmak üzere Sanayi Kredisi Bankası adıyla yeni yatırımlara desteğini sürdürmesi zorunlu görülmüştür.⁶¹ Mecliste konuyla ilgili yapılan görüşmelerde Bütçe Encümeni Reisi Hasan Fehmi Bey, Sanayi ve Maadin Bankası'nın hem bankacılık hem de fabrika işletmeciliği yaptığını, bu düzenlemeyle kanuni hakları ve imtiyazları korunan bankanın adının değiştirilerek sadece bankacılık işleriyle ilgilenmek üzere Sanayi Kredi Bankası'na dönüştürüldüğü ifade edilmiştir. Devletten devredilen fabrikaların idaresinin Devlet Sanayi Ofisine aktarılmasından dolayı bu bankanın sadece bu fabrikaların bankacılık işlemleriyle ilgileneceği vurgulanmış ve yönetim kadrosu ile bütçesi belirlenmiştir.⁶² Finans için bankanın adı Sanayi ve Kredi Bankasına dönüştürüldükten sonra işletilen fabrikalar için İktisat Vekâletinin hazırladığı 3 Temmuz 1932 tarihli yasal düzenlemeyle kurulan Devlet Sanayi Ofisi'nin görevi sadece bankadan devredilen devlet

55 BCA:30.18.1.1./16.64.11; *TSMB Sekiz Aylık Bilanço Raporu 1925*, s.26

56 *TSMB 1927 Senesi Bilançosu Raporu 1927*, s.25

57 BCA: 30.18.1.1./138.985.7; Erdal, *Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası...*, s.143-144.

58 *TSMB Sekiz Aylık Bilanço Raporu 1925*, s.25

59 *TSMB Sekiz Aylık Bilanço Raporu 1925*, s.8

60 BCA:30.18.1.1./16.64.11

61 BCA:30.18.1.2./26.18.12

62 BCA: 30.18.1.2./30.60.01; TBMMZC 1926, s.502-503

fabrikalarının yönetimi olmamıştır. Ayrıca Avrupa firmalarından büyük ölçekte kredilerin önerildiği ve Rusya ile yapılan anlaşma esasları dairesinde alınan kredi ile şeker ve kimya sanayisi alanında birçok fabrikanın kurulması ve işletilmesi önemli faaliyet alanı olarak belirlenmiştir.⁶³ Ancak, bankaya verilen sermaye kaynaklarının devlet ofisine verilmesi bir süre sonra bankanın bütçesinin yetersiz kalmasına sebep olmuştur.

1929 ekonomik buhranın getirdiği zorunluluklar Türkiye'ye has olan; özel teşebbüs ile birlikte devlet destekli teşebbüsün rekabeti gibi bir durumu doğurmuştur. İsmet İnönü bu devletçi ekonomiye geçiş durumunu 1930 yılında Kayseri-Sivas demiryolunu açılışında verdiği beyanatta; "... Biz iktisadiyatta hakikaten mutedil devletçiyiz... Elektriği yapılmayan şehir, limanı fena olan yer, iş bulamayan adam hükümeti muhâtap tutar... Devletçilikten büsbütün vazgeçip her nimeti sermayedarların faaliyetinden beklemeye sevk etmek bu memleketin anlayacağı bir şey midir?"⁶⁴ sözüyle açıklamıştır. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın idare şeklinde yapılan düzenlemelerle Sanayi ve Kredi Bankası ile Devlet Ofisine dönüştürülmesinin bir fayda sağlamaması üzerine Sümerbank'ın kuruluşuna karar verilmiştir.

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası ile yaşanan sorunlar ve bu sorunları çözmek için yapılan düzenlemelerin fayda sağlamamış ve sorunu daha da karmaşık hale getirmiştir. Meclis görüşmelerinde özellikle sanayileşme ve şirketleşme hareketine hız verebilmesi için bütün millî kaynaklardan daha fazla yararlanmak gerektiği tespitinde bulunulmuştur. İstenilen hedeflere daha etkili ve daha hızlı bir şekilde ulaşmak gerekçesiyle İktisat Vekâletince hazırlanmış bulunan "Sümerbank Kanunu Tasarısı" 3 Haziran 1933 tarihindeki birleşimde görüşülmüş ve aynı günde (2262) sayılı Kanun olarak kabul edilmiştir.⁶⁵ Adını Mustafa Kemal (Atatürk)'in verdiği Sümerbank'ın kuruluş amacı; "*Alelumum sanayi işleri ve bankacılık muameleleri ile iştigal etmek*" ifadesiyle belirlenmiştir. Bu faaliyet sahası Devlet Sanayi Ofisinden devralınan fabrikalar ve hisse ortaklığı yapılan özel sanayi şirketlerini idare etmek ve devlet sermayesi ile inşa edilecek bütün sanayi kuruluşlarının etüd ve projelerini kurmak ve işletmek olmuştur.⁶⁶ Sümerbank'ın yatırım ve istihdam konularının yanı sıra sanayi kuruluşlarına kredi sağlaması ve genel bankacılık işlerini yürütmesi, millî sanayinin gelişmesi için önlemler araması ve bu konuda İktisat Vekâletine raporlar sunması da amaçları arasında bulunmaktadır. Sümerbank kanununda en önemli maddesi devralınan fabrikaların şirketleşmesi ile ilgili maddesidir. Bu madde de Sümerbank'ın devraldığı ve sermayesi tamamen devlete ait olan fabrikaları bir sene içinde sınırlı sorumlu ve kendisine bağlı şirketler haline getirilmesi ve benzer hammadde üzerine üretim yapan fabrikaların bir şirket altında toplanması, şirketlerin hisse senetlerinin tamamının banka adına yazılı olması kararlaştırılmıştır. Bu madde de en önemli vurgu ise kurulacak şirketlerin hisselerinin kısmen veya tamamen Türk şahıs ve kuruluşlara satılmasının uygun olacağına belirtilmiş olmasıdır. Bu yerli girişimci oluşturma kaygısının ve amacının bir göstergesidir.⁶⁷

Sümerbank'ın kuruluş amacı çerçevesinde I. Beş yıllık sanayi programı sürecinde Kayseri Bez Fabrikası, Konya-Ereğli Bez Fabrikası, Nazilli Basma Fabrikası, Bursa

63 TBMMZC 1933, s.486-487.

64 Hakimiyet-i Milliye 31 Ağustos 1930

65 BCA: 30.18.1.2./37.44.6; *Sümerbank Kanunu*, Ulus Basımevi, 1934, s.1-2

66 *Sümerbank Kanunu*, s.3.

67 "Ekonomi Tarihi, Cumhuriyetin Sanayi Okulu: Sümerbank", *Ekonomik Forum Dergisi*, TOBB Yayını, S 266, Ekim 2016, s.100-105.

Merinos Fabrikası ve Malatya Bez Fabrikası kurulmuştur.⁶⁸ Atatürk'ün açılışına katıldığı ve kuruluş itibariyle diğerlerinden ayrılan fabrika olan Nazilli Basma Fabrikası Atatürk'ün tasarladığı etrafını da değiştiren, modernleştiren fabrika modelinin ilk örneği olmuştur. Fabrika üretimin yanı sıra araştırma geliştirme faaliyetlerinin yapıldığı laboratuvar, istihdam politikası bağlamında bir okul, spor ve sanata desteğiyle bir kültür kompleksi de olan yaşam alanıdır.⁶⁹ 2 Şubat 1938 tarihinde üretime geçen Bursa Merinos Fabrikası da İngiliz tarzı üretim sistemine sahip bir fabrika olarak kurulmuştur. 1937 yılında temeli atılan Malatya Bez Fabrikası da yerli sermayenin katkılarıyla yani İş Bankası, Ziraat Bankası ve Sümerbank ortaklığıyla kurulan fabrikadır. Sümerbank aynı zamanda yurt genelinde kurduğu mağazalar ile pazar oluşturma sürecinde de varlığını göstermiştir.⁷⁰

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte sanayi sektöründeki yatırımlarda İş Bankası ve Ziraat Bankasının destekleri yanında sadece sanayi sektörünün her alanında özellikle maden sektöründe yatırımlarda bulunmak ve sektördeki girişimcinin finans sorunlarını çözmek amacıyla bir bankanın kurulması konusu gündeme gelmiştir. İzmir'de düzenlenen Kongre sonrasında mecliste yapılan görüşmelerde ülkede güçlü sermayeye sahip girişimcinin olmadığı, halkın sadece küçük ölçekli sanayi işlerine veya orta ölçekte sermayelerle yapılabilecek imalâta girişebildiği, büyük ölçekteki sanayi işlerinin ise ya yabancı sermayeler ya da Hükümetin tarafından ve desteği ile yapıldığı vurgulanmıştır. Bu görüşmelerde Osmanlı'dan bu yana sadece askerî ihtiyaçlar için sanayi kuruluşlarının öncelik görüldüğü belirtilmiş, toplum için genel tüketim maddeleri imal eden fabrikalar kurulmuşsa da büyük sanayi işletmelerinin kısmen devlet sermayesinin katılımı ile gerçekleştirilebileceği vurgulanmıştır. Cumhuriyet hükümetlerinin "halkın yapamadığı işler" tanımıyla ifade ettiği alanlarda yatırım politikasının ilk tecrübesinin Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasının olduğu vurgulanmıştır. Bu bağlamda 1925 yılında başlayan yerli ve millî girişimci, sermayedar sınıfı yaratma çabası bu banka ile başlamıştır. Devletin önemli oranda desteği ile kurulan banka, girişimcinin yabancı sermayeye muhtaç olmadan şirketleşmesi ve rekabet ortamına hazırlanması amacını takip etmiştir.

Osmanlı Devleti döneminden kurulan dört fabrika bütün menkul ve gayrimenkulü ile sermaye olarak bankaya devredilmesi daha ilk andan sorun yaratmıştır. Bankaya getirilen eleştirilerden ilki devletin yerli sermaye sınıfı yaratmak için kurduğu bankanın devlet desteği ile yerli sermaye sınıfı ile rekabete girecek olmasıdır. Çünkü getirilen vergi muafiyeti, devletin kurumsal desteği ve yönettiği fabrikaların modernizasyonunda gerekli finansmanının devlet tarafından sağlanması rekabette eşitsizliğe sebep olmuştur. Bu durumda özel sermaye adına devletin işletmeciliğe girişmesinin Sovyetlerde uygulanan devlet sosyalizmine benzeyeceği bu sisteminde zararlı sonuçlandığı vurgulanmıştır. Devlet destekli bankanın Anadolu'da gelişmesi düşünülen özel sermaye sınıfının iflasa götüreceği belirtilmiştir. Gerçekten de banka bu fabrikalarının yabancı uzman istihdamı ve makinelerinin modernizasyonu için sermayesinin önemli bir kısmını harcamak zorunda kalmış, bu durumda yeni yatırımlara ayrılacak bütçe konusunda sıkıntı yaşamıştır.

68 BCA:490.1.0.0./63.240.2; Ali Asgar Eren-Serkan Tuna, "Birinci sanayi Planı kapsamında Kurulan Sümerbank Doküman Fabrikalarında Beslenme, Giyim, Kreş ve Okul Olanakları (19335-1950), *Atatürk Yolu*, Yıl:2018, S:63, ss.165-202.

69 Nazmi Kal, "Atatürk Modeli Fabrika", *Ekonomik Forum Dergisi*, TOBB Yayını, S 258, Eylül 2016, s.84-87; bkz Nazmi Kal, 1923-1939 *Kalkınma Mucizesi-Atatürk'ün Diktiği Ağaçlar*, Atay Yayınları, 2014.

70 *Sümerbank Bankacılık, Sınai, İşletmecilik, Mağazacılık*, DSİ Matbaası, Ankara 1971; Eren ve Tuna, "Birinci sanayi Planı kapsamında...", s.176-177; Cumhuriyetin Sanayi Okulu: Sümerbank, s.104.

Anadolu'da kurulan Anonim Şirketler süreç içerisinde piyasadaki rekabette tecrübesiz kalmış ve finans sorunu yaşamış İş Bankası'nın da desteğini almışsa da şirketler ödemelerini yapamadıklarından dolayı bir süre sonra bankaya devredilmiş, 1929 ekonomik krizinin getirdiği sıkıntılar bu şirketlerin iflas sürecini hızlandırmıştır. İflasların artışı Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın da işlevsiz hale dönüşmesine giden süreci başlatmıştır. 1930'lu yıllara gelindiğinde 1929 ekonomik krizinin etkisinden kurtulmak üzere devletçi politikaya geçiş yapılmıştır. Bu süreçte Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın yetki ve idari yapısında düzenlemelere gidilmiş işletmecilik ve bankacılık işlemleri birbirinden ayrılmıştır. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'na devredilen fabrikaların sadece işletilmesi amacıyla Devlet Sanayi Ofisi kurulmuş fabrikalar menkul gayrimenkulleriyle buraya devredilmiştir. Bankacılık işlemleri de Sanayi Kredi Bankası adıyla kurulan yapıya devredilmiştir. Ancak bu uygulama sırasında hataların tekrar edilmesi üzerine işlevsiz hale gelen ve faaliyet bile göstermeye fırsat bulamayan yeni kurumlar kapatılarak Sümerbank'ın kuruluş süreci başlamıştır.

Sonuç olarak vurgulamak gerekir ki geniş muafiyetler ile devlet desteği verilen Sümerbank kapatılan banka ile aynı özelliğe sahip olmuş ise de Sümerbank'ın tek ve aslında önemli farkı fabrikaların bir kampüs alanı şeklinde kurgulaması ve ihtiyaç duyduğu vasıflı insan gücünü yetiştirmek amacıyla eğitime de önem vermiş olmasıdır. Bu bağlamda Türk sanayisinin gelişmesinde öncü bir kurum olmuştur. Kurulduğu yıllardan itibaren millî sanayiye kurmak, girişimci sınıfı geliştirmek ve modern toplum inşasında itici güç olması amacıyla kurulan Sümerbank, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde kurduğu kuruluşlarla bu amaca ulaşmıştır. Sümerbank bünyesinde kurulan uçak ve traktör üretim fabrikaları, 1950 sonrasında ABD ile olan ilişkiler ve anlaşmalar bağlamında üretimini azaltmış veya kapanmıştır. Sümerbank, kuruluşundan itibaren dokuma sektöründe 30, Deri ve kundura sektöründe 4, Çimento, Kimya, Demir Çelik, Ticaret ve Kâğıt sektörlerinin de dahil olmasıyla 56 işletmeye finanstan işletmeye kadar çeşitli alanlarda kaynaklık yapmıştır. Bankacılık sektöründe de 49 şubesiyle sanayi alanında millî ve yerli girişimci sınıfın güçlenmesinde etkili olmuştur.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri, Meclis zabıtları ve Raporlar

BCA: 30.18.1.1./013.24.10.

BCA: 30.18.1.1./10.33.10

BCA: 30.18.1.1./10.37.15.

BCA: 30.18.1.1./11.48.16.

BCA: 30.18.1.1./13.18.10.

BCA: 30.18.1.1./13.19.9.

BCA: 30.18.1.1./13.29.5.

BCA: 30.18.1.1./16.64.11.

BCA: 30.18.1.1./19.32.10.

BCA:30.18.1.1./11.53.20.

BCA:30.18.1.1./13.26.10.

BCA:30.18.1.1./17.83.20.

BCA:30.18.1.1./7.16.16.

BCA:3018.1.1./13.31.10.

BCA: 30.18.1.1./13.31.5

BCA:3018.1.1./15.49.20.

TBMMZC, Devre: II, İçtima senesi: III, 108. İçtima, C.25, 25 Mayıs 1926.

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası Sekiz Aylık Bilanço Raporu 1925

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası, 1926 Senesi Bilançosu Raporu.

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası 1927 Senesi Bilançosu Raporu.

Ticaret-i Berriye Kanunu, Cihan matbaası, İstanbul 1919.

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası Hakkında Başvekâletten Mevrut (1/672) Numaralı Kanun Layihası ve Ticaret e Muvazenei Maliye Encümenleri Mazbataları, (y.y.), 29 Mart 1925.

Kitaplar ve Makaleler

Akgüç, Öztin, *Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri*, Yapı Kredi Yayınları. İstanbul 1982.

Akgüç, Öztin, *Cumhuriyet Döneminde Bankacılık Alanında Gelişmeler*, Türkiye

Bankalar Birliği Yayını, Ankara 1971.

Akşin, Sina, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İmge Kitabevi, İstanbul 2001.

Altay, N. Oğuzhan, “Türkiye’de Liberal Politikaların Bankacılık Sektörüne Etkileri (1847- 1979)”, *Ege Akademik Bakış*, 2010, Cilt. 10 Sayı:1, ss. 319-350.

Atatürk Dönemi Maliye Politikası, Maliye Bakanlığı Yayını, Ankara 2008.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C.I-II, ATAM yayını, Ankara 2006.

Avcıoğlu, Doğan, Türkiye’nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın), Tekin Yayınevi, Ankara 1965.

Aydemir, Şevket Süreyya, (1988) *Tek Adam*, III, Remzi kitabevi, İstanbul 1988.

Başol, Koray, *Türkiye Ekonomisi*, İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi İİBF yayınları No:2, İzmir 1983.

Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2002)*, İmge kitabevi, Ankara 2003.

Boztemur, Recep, “Özel Girişimciliğin Gelişiminde Devletin Rolü: İş Bankası Örneği”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1996, S: 29, Ankara, ss.63-79.

Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK yayını, Ankara 1994.

“Ekonomi Tarihi, Cumhuriyetin Sanayi Okulu: Sümerbank”, *Ekonomik Forum Dergisi*, TOBB Yayını, S 266, Ekim 2016, s.100-105.

Erdal, İbrahim, Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası, *Cumhuriyetin Milli Burjuva Oluşturma Girişimi*, İdeal Kültür yayınevi, İstanbul 2021

Eren, Ali Asgar, Tuna, Serkan, “Birinci sanayi Planı kapsamında Kurulan Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Beslenme, Giyim, Kreş ve Okul Olanakları (19335-1950), *Atatürk Yolu*, Yıl:2018, S:63, ss.165-202.

Ergin, Feridun, *Atatürk Zamanında Türk Ekonomisi*, Yaşar Kültür ve Eğitim Vakfı yayını, Ankara 1977.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, *Türkiye’de İktisat Tedrisatı ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946.

Güran, Tefik, “Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları”, *150.Yılında Tanzimat*, Ankara: TTK yayını, Ankara 1992, ss.239-249.

Gürer, Turgut, *Atatürk’ün Yaveri Cevat Abbas Gürer*, Gürer Yayınları, İstanbul 2008.

Hatipoğlu, Zeyat, *Cumhuriyet Rejiminde Türkiye Ekonomisinin Gelişimi*, Yalçın Matbaası, İstanbul 1974.

İnan, Afet, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1932*, TTK yayını, Ankara 1972.

İnan, Afet, İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat- 4 Mart 1922), TTK yayınları, Ankara 1989.

İnönü, İsmet, İnönü'nün Hatıraları, Bilge yayınları, Ankara 1991.

KAL, Nazmi, "Atatürk Modeli Fabrika", *Ekonomik Forum Dergisi*, TOBB Yayını, S 258, Eylül 2016, s.84-87.

KAL, Nazmi, *1923-1939 Kalkınma Mucizesi-Atatürk'ün Diktiği Ağaçlar*, Atay Yayınları, Ankara 2014.

Kılıçbay, Ahmet, *Türkiye Ekonomisi*, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları: 263. Ankara 1984.

Kıpal, Ulaş ve Uyanık, Özgür, *Türkiye Millî İktisat Tarihi (Devletçilik)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2001.

Ökçün, Gündüz, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", *İktisat Tarihi Yazıları*, Sermaye Piyasası Kurulu Yayını:58, Ankara 1997.

Ökçün, Gündüz, "1909-1930 yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar 8-10 Haziran 1973*, Hacettepe Üniversitesi yayını, Ankara 1975.

Ökçün, Gündüz, *Türkiye İktisat kongresi 1923 İzmir*, AÜSBF yayını, Ankara 1981.

Özer, Halis, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Millî Tüccar Oluşturma çabalarında İş Bankası'nın Rolü", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Dergisi*, C:69, S:2, Ankara 2014, ss.351-377.

Sarc, Ömer Celal, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.

Şam, Leyla, *Türkiye'de Karayolları ve Demiryollarının Gelişim Süreci*, Tesav yayını, Ankara 2003.

Sümerbank Kanunu, Ulus Basımevi, 1934.

Sümerbank Bankacılık, Sınai, İşletmecilik, Mağazacılık, DSİ Matbaası, Ankara 1971.

Toprak, Zafer, *Millî İktisat- Millî Burjuvazi*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı yayını, İstanbul 1995.

Toprak, Zafer, *Türkiye'de Millî İktisat (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara 1982.

Toprak, Zafer, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul

1995.

Töre, Nahit, “Atatürk Döneminin (1923-1938) Dış Ekonomik İlişkiler Politikası”, *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi*, AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi yayını:513, Ankara 1982.

Tural, Mehmet Akif, *Atatürk Devrinde İktisadi Yapılaşma ve Celal Bayar (1920-1938)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayını: 848, Ankara 1987.

Türkiye İş Bankası Tarihi, Editör; Uygur Kocabaşoğlu, Yayın Kurulu; Güven Sak, Sinan Sönmez, Funda Erkal, Özgür Gökmen, Nesim Şeker, Murat Uluğtekin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001.

Türkiye'de Bölge Kalkınmasının Evreleri, Millî Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Yay. No: 2, Ankara 1993.

Yüzgün, Arslan, *Cumhuriyet Dönemi Türk Banka Sistemi (1923-1981)*, Der yayınları, İstanbul 1982.

Zarakolu, Avni, *Cumhuriyetin 50. Yılında Memleketimizde Bankacılık*, Ankara: Türkiye Bankalar Birliği yayını: 61, Ankara 1974.

1835 Yılında Karaferye Kazasının Nüfus ve Demografik Yapısı

Burcu MALKADI ÇİÇEK*

Özet

Osmanlı döneminde Selânik Vilâyetine bağlı olan ve etnik, dini ve kültürel çeşitliliği bakımından Rumeli'nin en renkli kazalarından biri olan Karaferye, Balkan Savaşlarına kadar Türk egemenliğinde kalmıştır. 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırılmış ve yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusu teşkil edilmiştir. Bu ordunun nefer ihtiyacının karşılanması için Anadolu ve Rumeli'de 1830-1831 yılları arasında sadece erkekleri kapsayan nüfus sayımları yapılmıştır. Reyanın kalabalık olduğu yerlerde nüfus, etnik bakımdan bölümlere ayrılarak kayda geçirilmiştir. Karaferye kazasının erkek nüfusu yerli-yabancı Müslim- Gayrimüslim, Kıptî ve Ulah nüfus olarak ayrı ayrı kaydedilmiştir. Buna göre Karaferye'nin erkek nüfusu 12.732 olarak tespit edilmiştir.

Biz bu çalışmamızda hem ilk sayımdan sonra şehirdeki nüfus hareketliliğini görebilmek hem de nüfusun etnik-dinsel bileşenlerine ilişkin daha ayrıntılı veriler içermesi bakımından 1835 yılına ait 4934, 4935, 4936 ve 4937 numaralı defterinden hareketle Karaferye kazasının nüfus ve demografik yapısını ortaya koymaya çalışacağız. Bu defterlerde Karaferye'de yaşayan Türk ve Rum nüfus herhangi etnik bir vurgu yapılmaksızın Müslim ve Gayrimüslim nüfus şeklinde kaydedilirken Yahudi, Arnavut, Bulgar, Ulah ve Kıptî nüfus ayrı ayrı belirtilmiştir. 1835 yılında şehirde 29 mahalle ve 115 köyde 10.984 erkek nüfus kaydedilmiştir. Bu rakamlara yabancı reaya dâhil değildir. Karaferye kazasında nüfusun %67,70'i kırsalda yaşamaktadır. Veriler Karaferye kazasında şehirli nüfus oranının diğer Osmanlı şehirlerinden oldukça yüksek olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Nüfus, Karaferye, Demografi, Nüfus Defteri, Veroia.

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi. ORCID: 0009-0006-7461-3426, E-posta: burcumalkadicicek@gmail.com. Bu makale yazarın Prof.Dr. Aşkın Koyuncu danışmanlığında hazırladığı Nüfus Defterlerine Göre On Dokuzuncu Yüzyılda Karaferye Kazası'nın Nüfus ve Demografik Yapısı başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Population and Demographic Structure of the Karaferye District in 1835

Abstract

Karaferye, which was connected to the province of Thessaloniki in the Ottoman period and was one of the most colorful accidents of Rumeli in terms of its ethnic, religious and cultural diversity, remained under Turkish rule until the Balkan Wars. In 1826, the Janissary quarry was abolished and the Asâkir-I Mansûre-i Muhammediye army was formed in its place. In order to meet the needs of this army, censuses involving only men were carried out in Anatolia and Rumelia between 1830-1831. The male population of Karaferye was determined as 12.732.

In this study, we will try to reveal the population and demographic structure of the Karaferye district from the 4934, 4935, 4936 and 4937 register of 1835 in terms of seeing the population mobility in the city after the first census and including more detailed data on the ethnic-religious components of the population. In these books, the Turkish and Greek population living in Karaferye is recorded as Muslim-non-Muslim population without any ethnic emphasis, while the Jewish, Albanian, Bulgarian, Vlach and Coptic population are indicated separately. In 1835, 10,984 male populations were registered in 29 neighborhoods and 115 villages in the city.

Keywords: Population, Veria, Census, Population Register, Demographics.

Giriş

Vermio Dağı'nın eteğine kurulan Karaferye kazası Manastır Vilayeti, Vodine, Katrin ve Yenice kazalarıyla komşu olup günümüzde Yunanistan sınırları içerisinde Veria ismi ile yer alır.¹ Kazanın ismiyle ilgili farklı görüşler mevcuttur. Evliya Çelebi'ye göre kazayı Kara Ferye isimli bir gazi fethettiği için şehrin ismi Karaferye olmuştur. Eleni Gara ve Machiel Kiel ise şehrin çevresinde sık ve kara ormanlar olmasından dolayı buranın kara sıfatını aldığını belirtirler.²

Bölge Türklerin hakimiyetine girmeden önce Kelt, Roma, Arap, Bulgar akınlarına ve işgaline maruz kalmıştır. 1246 yılından sonra ise Doğu Roma İmparatorluğu'nun kontrolüne girmiştir.³ Karaferye'de Osmanlı hakimiyetinden önce de şehre yerleştirilmiş önemli Türkler mevcuttur. Zira II. İzzeddin Keykâvus, kardeşi Rükneddin Kılıç Arslan ile düştüğü anlaşmazlık sonucu yaptıkları savaşın ardından 1259 yılında maiyetiyle birlikte Doğu Roma İmparatoru VIII. Mihail Paleologos'a sığınmıştır.⁴

Maiyetiyle birlikte Doğu Roma'ya sığınan II. İzzeddin Keykâvus şehir hayatından uzak bir şekilde yaşamak istemiştir. Bunun üzerine dayısı olan İmparator VIII. Mihail Paleologos, kendisini Dobruca'ya yerleştirmiştir. Daha sonra Keykâvus'a Sarı Saltuk ve yanındaki kişiler de katılmıştır. Bu iskanın bir diğer amacının da Bulgarlar ve Altın Ordu Devleti'ne karşı tampon bir bölge olan Dobruca'nın güçlendirilmesi olduğu söylenebilir.⁵

II. İzzeddin Keykâvus'un İstanbul'da olduğu bir gün düzenlenen ziyafette yakınları kendisine imparatoru devirip başa geçmesi gerektiğini telkin etmiş ancak bu bilgi VIII Mihail Paleologos tarafından öğrenilmiştir.⁶ Aynı zamanda Paleologos, İlhanlılardan da çekinmiştir.⁷ Tüm bu olayların üzerine Keykâvus ve ailesinin çok büyük çoğunluğu hapsedilmiş, Ali Bahadır öldürülmüş, imrahor Uğurlu'nun ise gözlerine mil çekilmiştir. Keykâvus'un maiyetindekilerin bir kısmı Hristiyanlığı kabul ederek serbest bırakılmış, geri kalanlar ise öldürülmüştür. İmparator kız kardeşini ve Keykâvus'un iki oğlunu Veroia'ya göndermiş ve Gıyaseddin Mesud ile Rükneddin Geyümers'e subaşılık (σουμπασηδες) vermiştir. Bölgede kalan Keykâvus'un ailesinden kişiler Aristokratlarla evlilik yoluyla kurdukları bağlar sayesinde güçlenmişlerdir.⁸

II. Keykâvus, Altın Orda Devleti'ne bağlı Tatarlar tarafından 1263/1264 yılında kurtarılarak Kırım'a götürülmüş ve 1279 yılında ölünceye dek burada yaşamıştır. Keykâvus'un ölümünden sonra Sarı Saltuk ve maiyetindekiler Dobruca'ya geri dönmüşlerdir. Sarı Saltuk'un ölümü üzerine Dobruca ve Karaferye'de bulunan Müslümanların bir kısmı Anadolu'ya geçmişler, kalanlar ise Hristiyanlaşarak Gagauz toplumunu oluşturmuşlardır.⁹

Kazanın Türkler tarafından tam olarak ne zaman alındığı konusunda bir görüş birliği yoktur. Aşıkpaşazade ile Kâtip Çelebi 1373-1374 yıllarında Lala Şahin Paşa

- 1 Vehbi Günay, "Karaferye Kazası Kadı Sicilleri", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Cilt.2, Sayı: 2, Aralık 2016, s. 3.
- 2 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman) 8. Kitap, 1. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, Mart, 2011, s: 178; Machiel Kiel- Eleni Gara, "Karaferye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 24, İstanbul 2011, s. 392.
- 3 Machiel Kiel- Eleni Gara, "Karaferye", s. 392.
- 4 Elizabeth Zachariadou, "II. İzzeddin Keykavus'un Veroia'daki Hristiyan Torunları", (Çev. Şahin Kılıç), *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Cilt. 21, Sayı: 21, Ankara 2007, s. 245.
- 5 Alper Başer, "Osmanlı Devleti ve Gagauzlar: İlişkilerin İlk Devresine Dair Bazı Gözlemler", *I. Uluslararası Devleti Olmayan Türk Topulukları Bilgi Şöleni Gagauz Dili, Tarihi, Coğrafyası ve İnanç Sistemleri*, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2018, s.10.
- 6 Faruk Sümer, "Gagauzların Aslı", *Türk Dünyası Dergisi*, Sayı. 252, 1991, s. 3-5-9-12.
- 7 Faruk Sümer, "Keykâvus II", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 25, Ankara 2022, s. 356.
- 8 Elizabeth Zachariadou, "II. İzzeddin Keykavus'un Veroia'daki Hristiyan Torunları", s. 247-248.
- 9 Alper Başer, "Osmanlı Devleti ve Gagauzlar: İlişkilerin İlk Devresine Dair Bazı Gözlemler", s. 10-15.

tarafından, İsmail Hakkı Uzunçarşılı 1372 yılında, Eleni Gara 1387 yılında, Kemal Karpat ise 1392 yılında fethedildiğinden bahsetmektedirler.¹⁰

Karaferye Osmanlılar tarafından fethedildiği zaman bölgenin idari amiri Keykavus'un torunu Lyzakos'tu. Lyzakos, Yıldırım Beyazıt'ın (1389-1402) yanında savaşlara katılmış ve çeşitli vergilerden de muaf tutulmuştur. Bu ayrıcalıklardan ötürü Lyzakos ve ailesinden gelenler uzun bir süre bölgenin yerli Rumları tarafından *Soultanos* olarak adlandırılmışlardır.¹¹ Yazıcızâde Ali, II. İzzeddin Keykâvus'un Hristiyanlaşmış olan torunlarının da II. Murad (1421-1444/1446-1451) döneminde Karaferye'de yaşadığını belirtmektedir.

Yazıcızâde, Mikhos Sultan ve Demetres Sultan'ın vergi muafiyetlerinin yenilenmesi için II. Murad'a ricada bulduklarından bahseder. Diğer taraftan, Machiel Kiel ve Eleni Gara, Yıldırım Bayezid'in 1392'de artık Hristiyanlaşmış olan bu Türklerin bir kısmını Zihne/ Zelihovo'ya yerleştirildiğini ve bunların çocuklarının günümüzde de burada yaşadıklarını ve Türkçe konuştuklarını ifade etmişlerdir.¹²

19. Yüzyıldan Önce Karaferye Nüfusu Hakkında Genel Bilgiler

Karaferye nüfusu hakkındaki en eski kayıtlar 1528 yılına aittir. Karaferye kazasında 234 Müslüman, 669 Hristiyan *hane* yaşamaktadır. Osmanlı klasik dönemi (1299-1808) tahrirlerinde tüm bireyler kayıt altına alınmadığından bir hanenin kaç kişiden meydana geldiği nihai olarak belli değildir. Ancak Ömer Lütfi Barkan yaptığı çeşitli hesaplamalardan hareketle mali bir ünite olarak *haneyi* 5 kişi olarak tespit etmiş ve bu kabul geniş çevrelerce de kabul görmüştür.¹³ Dolayısıyla Barkan'ın hesabından hareketle bu dönemde Karaferye'de toplam 4.200-4.500 civarında bir nüfus bulunmaktaydı.¹⁴ 1543 yılında 4.600 kişinin yaşadığı kazada 295 Müslüman, 677 Hristiyan ve nevhur olarak 11 Yahudi hane vardır. 1568'de Müslüman hane sayısı 425'e ulaşmış, Hristiyan hane sayısı ise 459'a inmiştir. Yahudiler ise 6 hane olarak kaydedilmiştir.¹⁵ Bu doğrultuda 1568 yılında Müslim- Gayrimüslim hane sayısı x5 olarak, Yahudi hane sayısını da x6 olarak hesapladığımızda kazanın nüfusu 2.125'i Müslüman, 2.295'i Hristiyan ve 36'sı da Yahudi olmak üzere yaklaşık 4.456'dır.

Osmanlı Devleti 15. yüzyıldan itibaren Anadolu'daki Yörük ve Türkmen gruplarını Balkanlarda iskân etmiş ve teşkilatlandırmış ve belirli dönemlerde Yörükler için nüfus sayımları yaptırmıştır. Yörük Teşkilatı bozulup eski vasfını yitirince bu oluşum 17. yüzyılda Evlâd-ı Fâtihân olarak sağ, sol ve orta kol olmak üzere üç kol olmak üzere yeniden düzenlenmiştir.¹⁶ Evlâd-ı Fâtihân grupları görevleri karşılığında avâriz, nüzul gibi çeşitli vergilerden muaf tutulmuşlardır.¹⁷

1691 yılında yeniden teşkilâtlandırılan ve Evlâd-ı Fâtihân olarak isimlendirilen bu Yörük gruplarının yaşadığı yerlerden birisi de Karaferye'dir. 1691'de yapılan tahrirde

10 Kemal Karpat, "Gagauzlar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 13, İstanbul 1996, s. 289; Machiel Kiel- Eleni Gara, "Karaferye", s. 392; Eleni Gara, Η Πόλη Και Η Περιοχή Της Βέροιας Στους Οθωμανικούς Χρόνους, Στο Ημαθίας Μελετήματα, Βέροια; Οι Φύλοι του Βυζαντινού Μουσείου Βέροιας 2007, s. 53; Evliya Çelebi, Seyahatname, s. 178; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Hakkında Bir Mukkaddime ile Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar*, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, s. 171.

11 Kemal Karpat, "Gagauzlar", s. 289.

12 Machiel Kiel- Eleni Gara, "Karaferye", s. 392; Elizabeth Zachariadou, "II. İzzeddin Keykavus'un Veroia'daki Hristiyan Torunları", s.246-247.

13 Nejat Göyünç, "Hane", *DİA İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 15, İstanbul 1997, s. 552.

14 Tahrirlerde nüfusun büyük bir bölümü kaydedilmediği için tahmini olarak nüfus hesaplaması için x5 formülü uygulanmaktadır. Detaylı bilgi için bkz: Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler", *Osmanlılarda Bilgi ve İstatistik*, (ed. Halil İnalıcık-Şevket Pamuk), DİE Yayınları, Ankara 2020, s. 17-32.

15 Machiel Kiel- Eleni Gara, "Karaferye", s. 393.

16 Mustafa Mesut Özekmekçi, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Avrathisar'da (Kılıkış) Evlâd-ı Fâtihân Nüfusu", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Sayı. 31, Güz, 2021, s. 117.

17 M. Tayyip Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İşaret Yayınları, İstanbul 2008, s. 255.

Karaferye’de 48 nefer bulunmaktadır.¹⁸ 1809 yılında Evlâd-ı Fâtihân teşkilatı için yapılan sayımda ise Karaferye’de 21 nefer kaydedilmiştir.¹⁹

Felix de Beoujour, 18. yüzyılın sonlarında Karaferye’nin nüfusunun 8.000 olduğunu belirtmiştir.²⁰ 1806 yılında bölgeden geçen William Martin Leake ise kazada 1.200’ü Rum olmak üzere 2.000 ailenin yaşadığını ifade etmiştir. Leake, ayrıca, Türkiye için oldukça iyi inşa edilmiş yüksek evleri, pınar ve derelerden gelen sularla şırl şırl akan sokakları, havadar yapısı, bahçeleri, evlerin arasına serpiştirilmiş çok sayıda güzel çınar ağaçları, dağlık çevresi ve doğuya doğru büyük düzlüğe hâkim bir manzarası ile Karaferye’nin Rumeli’nin en keyifli kasabalarından biri olduğunu aktarmıştır.²¹

1820’lerdeki Yunan ayaklanması sırasında Mora’dan yapılan göçlerle Karaferye’nin Müslüman nüfusunda ciddi bir artış yaşanmıştır.²² Nitekim Mora’dan sürülen Lalotların (Müslüman Rum) bir kısmı Karaferye’de iskân edilmiştir ve 1832 yılına ait nüfus defterinde kayıtları tutulmuştur.²³

1.Osmanlı Devleti’nde Nüfus Sayımları

Osmanlı Devleti’nde Anadolu ve Rumeli’nin büyük bölümünde yapılan 1830-1831 yılı genel nüfus sayımından önce de nüfus sayımları yapılmıştır. Bu çerçevede Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasından sonra yapılan ilk tahrir 1826 yılında ve başkent İstanbul’da gerçekleştirilmek istenmiş ancak bu sayımdan istenen verim alınamamıştır.²⁴ Sonrasında ise yeni kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye’ye asker temini için 1827-1828 yıllarında klasik dönemden beri askeri sınıfa mensup olan Evlâd-ı Fâtihân gruplarının nüfusu sayılmıştır.²⁵ Bâb-ı Defteri/ Ceride Odası defterlerinden tarihsiz bir defterde Karaferye’de bulunan Evlâd-ı Fâtihân nüfusu hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre Libanova köyü ve ona bağlı çiftliklerde 17’si Müslim, 14’ü Gayrimüslim olmak üzere 31 neferat bulunmaktadır. Sirozî Yusuf Paşa Çiftliği’nde ise 15 Gayrimüslim Evlâd-ı Fâtihân neferatı kaydedilmiştir. Bu bağlamda Karaferye’de toplam 46 Evlâd-ı Fâtihân neferatı bulunmaktadır.²⁶ 1829 yılında ise İstanbul’da yeni ve başarıyla tamamlanan nüfus sayımı yapılmıştır.²⁷

Bu bölgesel girişimlerden sonra ise Anadolu, Rumeli ve Adalarda yapılan ilk genel nüfus sayımları icra edilmiştir.²⁸ Bu sayımların amacı askere alınabilecek Müslümanların tespiti ile cizye mükellefi olan gayrimüslimlerin tespitidir.²⁹ 1826’da yürürlüğe giren Mansûre Kanunnamesi uyarınca sayımlar esnasında Müslüman nüfus sabi-çocuk, tüvana-güçlü ve amelmande-yaşlı olarak üçe ayrılmıştır.³⁰ Bunlar içerisinde

18 M. Tayyib Gökbilgin, *Rumeli’de Yürükler*, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân, s.265.

19 Mustafa Özekmekçi, “19. Yüzyılın İlk Yarısında Avrathisar’da (Kılıkış) Evlâd-ı Fâtihân Nüfusu”, s.123.

20 Machiel Kiel- Eleni Gara, “Karaferye”, s. 393.

21 William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, Cilt. 3, London 1835, s. 291.

22 Machiel Kiel- Eleni Gara, “Karaferye”, s. 393.

23 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Nüfus Defterleri (NFS. d), Dosya Nu. 4933, s. 9.

24 Sedat Bingöl, “İstanbul’da 1829 Nüfus Sayımı ve Bazı Mahallelerin Müslüman Nüfusu Üzerine Bir İnceleme”, *Tarih Araştırma Dergisi*, C. 23, Sayı. 36, 2004, s. 45-46.

25 Mustafa Mesut Özekmekçi, “19. Yüzyılın İlk Yarısında Avrathisar’da (Kılıkış) Evlâd-ı Fâtihân Nüfusu”, s. 126.

26 BOA, Bâb-ı Defteri (D. CRD. d), *Defter No. 40736*, s. 23.

27 Ahmed Lütüfî Efendi, *Vak’ânüvis Ahmed Lütüfî Tarihi*, (Yeni Yazıya Aktaran: Yücel Demirel, Tamer Erdoğan), Cilt 2-3, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s.361.

28 Aşkın Koyuncu, “Tuna Vilâyeti’nde Nüfus ve Demografi (1864-1877)”, *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/4, Spring 2014, s. 679.

29 Sayımla ilgili genel bir literatür için bkz.; Mahir Aydın, “Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri”, *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1990, “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları Hakkında”, *Türk Yurdu*, Cilt: 19-20, Sayı:148- 149, 1999-2000. Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1995 Stanford Shaw, “The Ottoman Census System And Population 1831-1914”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol: 9, 1978, pp.325-338.

30 Mustafa Mesut Özekmekçi, “1830’ların Nüfus Defterlerinden Hareketle Osmanlı’da Askere Alınacakların Tespiti”, *Belgi Dergisi*, Sayı:22, 2021, s.747-770.

de askere uygun *matluba muvafik* tüvanalar mim (م) rumuzuyla işaretlenmiştir.³¹ Gayrimüslimler ise ödedikleri cizyeye göre üç sınıfa (âlâ, evsât, ednâ) taksim edilmiştir.

Bu dönemde sayım sonuçlarının tutulduğu nüfus defterlerinin korunması, incelenmesi ve temize çekilmesi için yeni bir yapılanmaya gidilmiş ve 1831 yılında sadece nüfusla ilgili çalışacak müstakil bir nezaretin kurulmasına karar verilmiştir. Başlangıçta “*Defâtir Nezareti*” olarak anılan bu birimin ismi II. Mahmud tarafından “*Ceride Nezareti*” olarak değiştirilmiştir. Nezaretin başına 7.500 kuruş maaşla Bâb-ı Defteri Mektubçusu olan Said Efendi getirilmiştir.³² Ceride Nezareti’nin kurulmasıyla burada çalışacak memurlar tespit edilmiş akabinde taşradan gönderilen defterler nezarete temize çekilmiş ve bunların özetleri çıkartılmıştır.³³

1830-1831 nüfus sayımının ardından 1844 yılında orduda yapılacak yeni bir düzenleme ile yeniden sayım yapılması gündeme gelmiş ve Serasker Rıza Paşa önderliğinde sayım yapılmış ancak sonuçları devletçe paylaşılmamıştır. 1851-1852, 1856-1859 yıllarında bölgesel sayımlar yapılmıştır. 1861-1862’de Edirne’de bir nüfus sayımı yapılması düşünülmüştür.³⁴

1866-1873 yılları arasında Mithat Paşa, Tuna Vilayetinde bir sayım yaptırmış ve içerisinde kişilerin mesleklerinden mal varlıklarına, medenî durumlarına kadar bilgilerin bulunmasından dolayı en kapsamlı sayımlardan biri olmuştur.³⁵

2. İlk Genel Sayımda Kısaca Karaferye Nüfusu

1830-1831’de Divan-ı Hümayun Mühimme-i nüvisanından Naili Efendi’nin yaptığı sayımda Karaferye kazasında 1.680 Müslüman mevcuttur. Bunların toplam 754 tanesi askere uygundur. Geri kalanlar ise çocuk ve yaşlılardır. 11.052 kişilik Gayrimüslim nüfus içerisindeyse 6.491 kişi cizye mükellefidir. İlk sayımda kazanın toplam nüfusu 12.732 kişidir.³⁶ Karal’ın da vurguladığı gibi kazanın yerli nüfusu ile şehre çalışman için gelen yabancı nüfus için ayrı defterler tutulmuştur. 1830-1831 yılını içeren 5105 numaralı nüfus defterine göre Gayrimüslim nüfus içerisinde yer alan Yahudilerin sayısı ise 72’dir. Kıptiyan erkek nüfus kaza merkezinde 178, çiftlik ve köylerde 376 olmak üzere toplam 554 kişiden ibarettir.³⁷

3. 1835 Yılına Ait Nüfus Defterlerinin Genel Özellikleri

Çalışmamızın ana konusu olan Karaferye’ye ait Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Nüfus Defterleri (BOA) içerisinde Hicrî 1250/ Miladi 1835 yılına ait 4 adet nüfus defteri bulunmaktadır.

Tablo 1: 1835 Yılındaki Nüfus Defterleri

Defter Numarası	Sayfa/ Varak	Ciltli/Ciltsiz	Ebrulu/Ebrusuz	Boyut
4934	32 varak	Ciltli	Ebrusuz	19,5x54
4935	238 varak	Ciltli	Ebrusuz	21x54,5
4936	24 sayfa	Ciltli	Ebrulu	19x52
4937	13 varak	Ciltli	Ebrulu	19.5x54

31 Mustafa Mesut Özekmekçi, “Bazı Osmanlı Nüfus Defterlerinde Mim (م) ve Çeşitli Harfler ile Özel İşaretlerin Kullanımına Dair”, *History Studies*, Cilt:12, Sayı:6, 2020, s. 3057-2072.

32 Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2010, s. 65-66.

33 Mustafa Mesut Özekmekçi, “Ceride Odası 1830-1850”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt:6, Sayı:3, s.1012-1014.

34 Aşkın Koyuncu, “1877-1878 Osmanlı- Rus Harbi Öncesinde Şarkî Rumeli Nüfusu”, *Avrasya Etüdüleri*, Cilt. 44, Sayı. 2, 2013, s.181.

35 Aşkın Koyuncu, “Tuna Vilâyeti’nde Nüfus ve Demografi (1864-1877)”, s. 689.

36 Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1995, s. 58-59.

37 BOA, *NFS. d. No. 5105*, s. 31-37.

1830-1831 sayımında Osmanlı Devleti geleneksel anlayışa uygun olarak nüfusu Müslim- Gayrimüslim şeklinde sınıflandırmıştır. Hristiyan tebaa reaya adı altında kaydedilirken Yahudiler ve Kıptiler ayrıca gösterilmiştir. Bununla birlikte reayanın kalabalık olduğu şehirlerde, mesela Filibe, Selanik, Edirne, Batı Anadolu, İzmir, Aydın vs. yerlerde Bulgar, Rum, Ermeni vb. şeklinde ayırım yapılmıştır.³⁸ Aynı durum Karaferye için de geçerlidir. Nitekim 1830-31 sayımlarında olduğu gibi 1835 yılına ait Karaferye nüfus defterlerinde de din temelli millet anlayışı dışında etnik kökene dayalı olarak da bir ayırım yapılmıştır. Bu çerçevede 4934 numaralı defter kazadaki Müslüman nüfusu, 4935 numaralı defter Gayrimüslim nüfusu, 4936 numaralı defter Arnavut, Bulgar, Ulahlar ile kazadaki sekbanları, 4937 numaralı defter ise Kıptileri içermektedir.

Kişiler kaydedilirken belli bir sıralama yapılmıştır. Müslümanların yaşadığı mahallelerde imamla, Gayrimüslim mahallelerinde de haham ve papaz gibi kendi cemaat liderleriyle sayıma başlanmıştır. Hane reisinin başa yazıldığı kayıtlarda her satırda beş kişi kaydedilmiştir.

Defterlerde hane numaraları yoktur. Bunun yerine sadece kişiler 1, 2, 3 şeklinde numaralandırılmıştır. Bundan dolayı kaza genelinde kaç hanenin bulunduğunu net bir şekilde tespit etmek mümkün değildir. Kişilerden bahsederken oğlu anlamında “*Talib bin Nasuh*”, “*Osman veledi Halil*”, “*Kanaki veledi Yorgi*” şeklinde “*İbn, bin ve veledi*” ifadeleri kullanılmıştır.

Sayımın bittiği yerlerde genel bir toplam verilmeden yeni bir mahalle, köy veya çiftliğin sayımına geçilmiştir. Mahallelerde görev yapan muhtar-ı evvel, muhtar-ı saniler ile çiftliklerden sorumlu kâhya-ı evvel ve kâhya-ı saniler kırmızı renkli mürekkep ile ayrıca belirtilmiştir. İncelemiş olduğumuz nüfus defterleri sonrasında yoklama defteri olarak da kullanılmıştır. Zira kazada olan doğum, ölüm ve göç hadiselerinin kaydedildiği anlaşılmaktadır. Nitekim vefat eden kişilerin isimleri kırmızı ile çizilerek “*fevt*”, “*müteveffa*” veya “*mürd*” notu ve ayrıca ölüm tarihleri belirtilmiştir. Örneğin Aya Dimitri Mahallesinde yaşayan 35 yaşındaki Tanaş veledi Yorgaki'nin vefatı üzerine isminin üstü kırmızı ile çizilip mürd notu düşülmüş ve ölüm tarihi olarak 15 Muharrem 1253 (21 Nisan 1837) tarihi yazılmıştır.³⁹

Nüfus defterleri aracılığıyla sadece doğum ve ölüm oranları değil aynı zamanda kişilerin göç ettikleri yerler, nereden geldikleri, fizikî özellikleri, varsa engel durumları, meslekleri, askerlik ve vergi yükümlülükleri, lakapları gibi pek çok konuda bilgiye ulaşmak mümkündür. Göç eden veya başka mahalleye taşınan kişilerin isimleri vefat edenlerinki gibi çizilerek “*nakl*” veya “*reft*” notu düşülmüş ve hangi tarihte nereye gittikleri isimlerinin yanına yazılmıştır. Mesela Çarşubaşı Mahallesi'nde yaşayan Sekban Ömer bin Abdullah 11 Cemaziyelevvel 1251 (4 Eylül 1835) tarihinde kardeşi Abdi ile birlikte Eyne Pınarı Mahallesine taşınmışlar ve ikisinin de ismi kırmızı ile çizilerek “*nakl*” oldukları belirtilmiştir.⁴⁰ Engelli olan kişiler içinse “*yekçeşm, âmâ, mecnun, kör, topal, şehla, kambur, iki gözünden kör, çolak*” gibi engellerine dair notlar düşülmüştür.

38 Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, s. 19.

39 BOA, NFS. d, No. 4935, s. 6.

40 BOA, NFS. d, No. 4934, s.6.

4. Kazanın Nüfusu

1835 yılında Karaferye’de gerçekleşen sayımlarda 144 yerleşim birimi kaydedilmiştir. Yeni doğan bebekten 125 yaşına kadar olan erkek nüfusun kayıtları tutulmuştur. Gayrimüslimlerin sayımına Yahudi mahallesi ile başlanmış, ardından varoş olarak belirtilip Rumların mahallelerinin sayımına geçilmiştir. Kaza merkezinde 1.523’ü Müslim, 1.904’ü Ortodoks Rum, 84’ü Yahudi ve 157’si Kıpti olmak üzere 3.668 kişi mevcuttur. Tüm mahalleler, çiftlikler, köyler ve manastırlar dahil toplam nüfus ise 10.894’tür. Bu sayıya kadınları dahil ettiğimizde kazanın nüfusu 21.788’e ulaşmaktadır.

Müslüman ve Hristiyan Kıptiler de bölgenin diğer unsurlarından ayrı olarak kaydedilmiştir. Buna göre Karaferye’de kaza merkezinde 157, köylerde ve çiftliklerde 160 olmak üzere 317 Müslüman Kıpti, 142 de Gayrimüslim Kıpti bulunmaktadır. Dikkat çeken bir nokta ise Kıptilerin kaydedildiği çiftliklerin büyük bir kısmı “*karye*” olarak yazılmış olmasıdır. Ancak diğer defterleri incelediğimizde bu karyelerin hepsi çiftlik olarak geçmektedir. Örneğin Gayrimüslim halkın kaydedildiği 4935 numaralı defterde Pojarit, çiftlik olarak geçerken 4937 numaralı Kıptileri içeren defterde burası köy olarak kaydedilmiştir.⁴¹ Anastasopoulos ve Gara Pojarit başta olmak üzere pek çok yer çiftlik olarak belirtmişlerdir.⁴² Bulgarlar, Arnavutlar ve Ulahların kaydedildiği 4936 numaralı defterde bölgedeki subaşı ve sekbanlar da kaydedilmiştir ve sayıları 112’dir.⁴³ Kazada 151 Bulgar, 126 Ulah ve 57 Müslüman Arnavut yaşamaktadır. Etnik unsurların dağılımı ise kaza merkezinde %57,55 ile Gayrimüslim, %41,52 ile Müslim nüfustan oluşmaktadır.

Tablo 2: 1835 Nüfus Defterlerine Göre Karaferye Nüfusu⁴⁴

Nüfusun Etnik/ Dinsel Bileşeni	Nüfus Sayısı	Nüfusun %’lik Oranları
Müslüman	1.538	%14,26
Gayrimüslim	8.367	%77,60
Yahudiler	84	%0,77
Kıptiler	459	%4,25
Arnavut (Müslüman)	57	%0,52
Bulgar	151	%1,40
Ulah	126	%1,16
Toplam:	10.782	

Müslüman nüfus 11 mahalle ve 2 köyde yaşamaktadır. Bunların 1.523’ü şehirde 72’si köylerde olmak üzere toplam sayısı 1.595 kişidir. Mahallelerde yaşayan erkek nüfusa kadınları dahil ettiğimizde 2.932 kişi mahallelerde, 144 kişi de köylerde yaşamaktadır. Bu mahalleler arasında en kalabalık nüfusa sahip olan 196 kişi ile Çarşubaşı Mahallesi, en az nüfusa sahip olan mahalle ise 73 ile Su Kapusu Mahallesi’dir. Aynı

41 BOA, *NFS. d. No. 4935*, s. 162; BOA, *NFS. d. No. 4937*, s.4

42 Antonis Anastasopoulos- Eleni Gara, “The Rural Hinterland of Karaferye: Settlements, Divisions and The Çiftlik Phenomenon (Seventeenth- Eighteenth Centuries), *Ottoman Rural Societies and Economies*, Crete University Press, Rethymno 2015, s. 280-281-282-283-284-285-286.

43 Osmanlı Devleti’nde şehirlerin güvenliğinden sorumlu kimselere “*subaşı*”, sınır boylarında görev yapan askerlere de “*sekban*” denilmektedir.

44 BOA. *NFS. d. No. 4934*; BOA, *NFS. d. No. 4935*; BOA, *NFS. d. No. 4936*; BOA, *NFS. d. No. 4937*.

zamanda kazaya sonradan gelen Arnavutlarla birlikte Müslüman erkek nüfusun sayısı 1.595'e ulaşmıştır. 4934 numaralı nüfus defterine göre Müslüman nüfusun yaşadığı mahalleler ve nüfusları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 3: 1835 Nüfus Defterine Göre Müslüman Erkek Nüfus⁴⁵

Mahalle Adı	Nüfus
Çarşubaşı Mahallesi	196
Yola Geldi Mahallesi	195
Tuzcu Sinan Mahallesi	183
Kemal Bey Mahallesi	150
Çağlayık Mahallesi	138
Eyne Pınarı Mahallesi	128
Baba Tekkesi Mahallesi	120
Cedid Mahallesi	113
Bayır Mahallesi	85
Çirmen Mahallesi	85
Su Kapusu Mahallesi	73
TOPLAM:	1.466

Tablo 4: 1835 Yılına Göre Köylerde Yaşayan Müslüman Erkek Sayısı⁴⁶

Köy Adı	Nüfus
Libanova Evlâd-ı Fatihân	42
Veştice	30
TOPLAM:	72

Karaferye kazasındaki Gayrimüslim sayısı Müslümanlardan çok daha fazladır. Bu çerçevede reaya nüfus toplam 17 mahalle, 112 köy, çiftlik ve manastırda yaşamaktadırlar. Mahalleler arasında en kalabalık nüfus 227 ile Kiryotiça Mahallesi'ne aittir. Nüfusun en az olduğu mahalle ise 64 kişi ile Hrisovenedik Mahallesi'dir. Gayrimüslim nüfusun büyük bir bölümü çiftlikler ile köylerde yaşamakta olup yalnız 1.988 kişi kaza merkezinde, 6.463'ü ise çiftlik, köy ve manastırlarda yaşamaktadır. Bu da Gayrimüslim nüfusun %23,76'sının mahallelerde yaşadığı anlamına gelmektedir.

Tablo 5: 4935 Numaralı Nüfus Defterine Göre Gayrimüslim Mahallelerindeki Nüfus

Mahalle Adı	Nüfus
Kiryotiça Mahallesi	227

45 BOA, NFS. d, No. 4934.

46 BOA, NFS. d, No. 4934.

Ayan Mahallesi	170
Aya Patab Mahallesi	160
Bostan Kenisesi	151
Makriyotçe Mahallesi	137
Metropolid Mahallesi	120
Akatamahito Mahallesi	117
Ayandon Mahallesi	109
Aya Nikola Mahallesi	103
Aya Tiryanda Mahallesi	100
Aya Dimitri Mahallesi	99
Aya Takşar Mahallesi	91
Patrikinutça Mahallesi	90
Yahudiyan Mahallesi	84
Aya Sotire Mahallesi	83
Valteştini Mahallesi	83
Hrisovenedik Mahallesi	64
Toplam:	1.988

Nüfus bakımından en kalabalık çiftlikler 227 ile Libanova ve 225 ile Menlik çiftlikleridir. Çiftliklerden 5 tanesi Evlâd-ı Fatihân çiftliğidir. Buradaki toplam Gayrimüslim sayısı 555'dir. Bu çiftlikler Libanova, Nişi, Katafi, Reşani ve Kapsahor çiftlikleridir ve Libanova, Nişi ve Kapsahor çiftliklerinde Kıptiler de yaşamaktadır.⁴⁷ Bu unsurların Hristiyan oldukları hâlde Evlâd-ı Fatihân teşkilatına dahil olmaları dikkat çekicidir. Ancak, bu örnek yeni bir durum değildir. Nitekim daha 1702 yılında Evlâd-ı Fatihân teşkilatı yeniden düzenlenmiş bu sürede bölgedeki görevlilerin yaptığı zorbalıklarla teşkilata katılanları kaçırmaya başlamış ve yerlerine de Gayrimüslim nüfusu iskân etmişlerdir. Bu durumun şikayetlere sebep olması nedeniyle Selânik bölgesinde yeni bir tahrir yaptırılmıştır.⁴⁸

Tablo 6: 1835 Nüfus Defterine Göre Evlâd-ı Fatihân Çiftlikleri

Evlâd-ı Fatihân	Müslim	Gayrimüslim	Müslim Kıpti	Gayrimüslim Kıpti
Libanova	42	176	9	----
Nişi	----	160	9	2
Katafi	----	54	----	----
Reşani	----	63	----	----
Kapsahor (?)	----	102	----	2
Toplam:	42	555	18	4

48 Mustafa Mesut Özekmekçi, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Avrathisar'da (Kılıkış) Evlâd-ı Fâtihân Nüfusu", s.120.

Tablo 7: 1835 Nüfus Sayımına Göre En Kalabalık Çiftlikler⁴⁹

1835 Yılında En Kalabalık Çiftlikler	
Menlik Çiftliği	225
Libanova Çiftliği	176
Nişi Çiftliği	160
Makrugoz Çiftliği	140
Servihor Çiftliği	122
Podrom Çiftliği Cafer Bey Hassı	124

Nüfus sayımı yapılırken sadece köy, çiftlik, mahalle değil aynı zamanda manastırlar ve burada yaşayan kişiler de kaydedilmiştir. Buna göre 1835 yılında Karaferye’de 8 adet manastır bulunmaktadır. Bu manastırlar Podrom, Koronos, Viromiri, İsfence, Ayan, Aya Pandri, Makrah ve Nişi manastırlarıdır. Bu manastırlarda toplam 150 kişi bulunmaktadır. Nüfusu en kalabalık olan manastır 65 nefer ile İsfence Manastırı’dır.⁵⁰ Karaferye’nin 1835 yılını içeren nüfus defterlerine göre Gayrimüslimlerin yaşadığı köylerden en büyüğünün Kilindir köyü olduğu iddia edilebilir. Zira Kilindir’de, Aya Paraskevi, Aya Todori ve Aya Yorgi olmak üzere 3 adet mahalle bulunmaktadır. 833 erkeğin kaydedildiği Kilindir’in nüfusu pek çok çiftlik ve köyün nüfusundan daha fazladır.

Tablo 8: 4935 Numaralı Nüfus Defterine Göre Kilindir Karyesinin Erkek Nüfusu⁵¹

Yer	Nüfus
Aya Yorgi Mahallesi	303
Aya Todori Mahallesi	288
Aya Paraskevi Mahallesi	247

1835 yılına ait nüfus defterlerinde vukuat kayıtlarının yapıldığını ve böylece defterin güncelliğini muhafaza ettiğini daha önce belirtmiştik. Bu kayıt işleminin Hicri 1254/ Miladi 1838 yılına dek sürdüğü anlaşılmaktadır. Defterde yapılan güncellemelerle Karaferye’nin Müslüman nüfusunda 476 kişilik bir artış tespit edilmiştir. Dolayısıyla şehrin Müslüman nüfusu 2.014 kişiye ulaşmıştır. Mahalle, çiftlik, köy ve manastırlarda yaşayan Gayrimüslim nüfus ise 1.718 kişi artarak 12.612’ye yükselmiş, Kıptilerin ise nüfusları 26 kişi artarak 485’e yükselmiştir. Arnavut, Bulgar ve Ulahlarla ilgili hiçbir vukuat kaydı düşülmemiştir. 1838 yılına gelindiğinde kadınlar dahil kazanın nüfusu 30.222’ye yükselmiştir.

5. Nüfusun Doğum ve Ölüm Oranları

Nüfus defterlerinden doğum- ölüm oranlarını hesaplayarak nüfusun ortalama yaşam sürelerine ilişkin sonuç çıkarmak mümkündür.

49 BOA, NFS. d. No. 4935.

50 BOA, NFS. d. No. 4935, s. 57-91-95-102-112-127-139-189.

51 BOA, NFS. d. No. 4935, s.140-141-142-143-146-147-148-149-151-152-153-154.

Defterleri incelediğimizde Müslüman mahallelerinde 1834-1838 yılları arasında toplam 175 kişinin vefat ettiğini görmekteyiz. Bu vefatların 53'ü 0-5 yaş arasındadır ve tüm vefat eden yaş grupları arasında en yüksek sayıdır. En çok ölümün yaşandığı mahalle 23 kişi ile Yola Geldi Mahallesi olurken hiç ölümün olmadığı veya kaydının tutulmadığı yer Veştice ile Libanova karyeleridir.⁵² Gayrimüslim mahallelerini incelediğimizde ise aynı dönemde 235 kişinin öldüğü görülmektedir. Karaferye'deki Müslim- Gayrimüslim nüfus oranını düşündüğümüzde Müslüman nüfustaki vefat sayısının yüksekliği dikkat çekicidir. En yüksek ölümün olduğu yaş grubu yine 0-5 yaş aralığındadır ve 69 çocuk ölmüştür. En çok ölümün yaşandığı mahalle 30 kişi ile Kiryotiça Mahallesi, en az ölümün olduğu mahalle ise 5 kişinin öldüğü Aya Sotire'dir. Çocuk ölümlerinin ardından en yüksek ölüm vakası mahallelerde yaşayan Gayrimüslimlerde 30-40 yaş arasındayken Müslüman nüfusta bu 41-50 yaş arasında yaşanmıştır.⁵³

Kazada yaşayan kişilerin yaşlarını incelediğimizde Müslüman nüfus arasında 60 yaşını geçen kişi sayısının oldukça az olduğunu görmekteyiz. Buna karşın Gayrimüslim nüfus içerisinde 100 yaşını geçenler mevcuttur. Karaferye'de yaşayan en yaşlı kişi 126 yaşında vefat eden Vulceste Çiftliği'nde ikamet eden Kosti vefat eden Yani'dir.⁵⁴ 80 yaş üstü nüfusun çoğunlukla kırsal kesimde yaşadığı görülmektedir. Örneğin 105 yaşında vefat eden Papa Kiryazi vefat eden Tanaş İsfençe Manastırı'nda, 90 yaşında vefat eden Kostantin vefat eden Paris Menlik Çiftliği'nde, 70 yaşındaki çoban Akrido vefat eden Lolo ise Palatniça Çiftliği'nde yaşamaktadır.⁵⁵

Bu verilere göre dönemin sağlık imkanlarının kısıtlı oluşuna paralel olarak Karaferye'de bilhassa çocuk ölümlerinin yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca 30-40 yaş aralığındaki erkek nüfusun ölüm oranının yüksek oluşu da dikkat çekicidir.

Tablo 9: 1835 Nüfus Defterlerine Göre Vefat Eden Erkek Nüfusun Yaş Aralıkları⁵⁶

Yaş Aralığı	Müslüman	Gayrimüslim	Gayrimüslim Çiftlik, köy, manastır
0-5 Yaş	53	69	144
6-10 Yaş	11	12	50
11-20 Yaş	13	16	50
21-30 Yaş	13	21	76
31-40 Yaş	16	48	74
41-50 Yaş	30	17	48
51-60 Yaş	13	23	61
61-70 Yaş	14	16	52
71-80 Yaş	7	10	21
81-90 Yaş	----	1	6
91 ve Üstü	----	----	4

52 BOA, NFS. d. No. 4934, s. 19-20-21-22- 27-28-29.

23 BOA, NFS. d. No. 4934; BOA, NFS. d. No. 4935.

54 BOA, NFS. d. No. 4935, s. 131.

55 BOA, NFS. d. No. 4935, s. 112-125-137.

56 BOA, NFS. d. No. 4934; BOA, NFS. d. No. 4935; BOA, NFS. d. No. 4937.

Kazada doğan bebekler nüfus defterlerinde sayfa sonuna “tevellüd” notu ve siyakat yazısıyla doğdukları tarih belirtilerek kaydedilmiştir.⁵⁷ Buna göre kazada Müslümanların yaşadığı mahallelerde 1834-1838 yılları arasında toplam 160 bebek doğmuştur. En çok doğumun olduğu mahalle Tuzcu Sinan Bey Mahallesi olmuştur. Libanov karyesinde ise hiç doğum kaydedilmemiştir.⁵⁸ Tuzcu Sinan Bey Mahallesi’nde 25 Eylül 1834- 27 Mayıs 1838 tarihleri arasında 24 tane bebek doğumu gerçekleşmiştir.⁵⁹

Gayrimüslimlerin yaşadığı mahallelerde ise 210 bebek dünyaya gelmiştir. Bu bebeklerden 6’sı Yahudi’dir ve 1836/1837 yıllarında doğmuşlardır.⁶⁰ En çok doğumun olduğu mahalle 33 bebek ile Kiryotiça Mahallesi olurken, Aya Dimitri Mahallesinde ise 1834/1835 yıllarında yalnızca 4 bebek doğmuştur. Müslim nüfusta toplam 13 bebek, kaza merkezinde yaşayan Gayrimüslim nüfusta ise 14 bebek, çiftliklerde ise 21 bebek vefat etmiştir. Buna göre Müslim nüfusta bebek ölüm oranı %8,12 iken kaza merkezindeki Gayrimüslim nüfusta bu oran %6,66’dır. Çiftliklerde ise bu oran %5,25’tir.

Tablo 10: 1834-1838 Yılları Arasında Doğan Müslim Bebekler⁶¹

Mahalle Adı	Doğan Bebek Sayısı
Tuzcu Sinan Bey Mahallesi	24
Yola Geldi Mahallesi	23
Kemal Bey Mahallesi	22
Çağlayık Mahallesi	22
Bayır Mahallesi	15
Çarşubaşı Mahallesi	13
Cedid Mahallesi	11
Çirmen Mahallesi	9
Baba Tekkesi Mahallesi	7
Eyne Pınarı Mahallesi	7
Su Kapsu Mahallesi	6
Veştice Köyü	1
Libanov Köyü	----
Toplam:	160

Tablo 11: 1834-1838 Yılları Arasında Mahallelerde Doğan Gayrimüslim Bebekler⁶²

Mahalle Adı	Doğan Bebek Sayısı
Kiryotiça Mahallesi	33
Bostan Kenisesi Mahallesi	22

57 Osmanlı Devleti’nde XV. yüzyıldan itibaren maliye, evkâf, tapu kayıtları gibi resmî işlerde kullanılan bir çeşit yazı türüdür. Detaylı bilgi için bkz: Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018, s. 64-65.

58 BOA, NFS. d. No. 4934, s.4-29.

59 BOA, NFS. d. No. 4935, s.4-5.

60 BOA, NFS. d. No. 4935, s. 2-7-33-34.

61 BOA, NFS. d. No. 4934.

62 BOA, NFS. d. No. 4935.

Patrikinutça Mahallesi	19
Ayandon Mahallesi	16
Makriyotçe Mahallesi	15
Ayan Mahallesi	14
Hrisovenedik Mahallesi	13
Aya Nikola Mahallesi	12
Aya Patab Mahallesi	11
Aya Tafşar Mahallesi	11
Aya Sotire Mahallesi	10
Aya Tiryanda Mahallesi	9
Akatamahito Mahallesi	9
Yahudiyen Mahallesi	6
Metropolid Mahallesi	5
Aya Dimitri Mahallesi	4
Valtişni Mahallesi	1
Toplam:	210

Tablo 12: Köylerde ve Çiftliklerde Doğan Gayrimüslim Bebekler⁶³

Çiftlik Adı	Doğan Bebek Sayısı	Çiftlik Adı	Doğan Bebek Sayısı
Kilindir Köyü Aya Yorgi Mahallesi	33	Eynesil Çiftliği	3
Kilindir Köyü Aya Todori Mahallesi	32	Gırçal Çiftliği	7
Kilindir Köyü Aya Paraskevi Mahallesi	22	Podrom Çiftliği Cafer Bey Hassı	9
Nişi Çiftliği	26	Podrom Çiftliği Mustafa Efendi Hassı	5
Menlik Çiftliği	14	Mavrengel Çiftliği	2
İne Kasrı Çiftliği	11	Draçko Köyü	4
Maruşta Çiftliği	14	Dranişte Köyü	4

63 BOA, NFS. d, No. 4935.

Makrigoz Çiftliği	15	Vulçışta Çiftliği	6
Ayan- Sagir Çiftliği	3	Yeraki Çiftliği	2
Ayan-ı Kebir Çiftliği	3	Parbeş Çiftliği	2
Tohova Çiftliği	3	Kutleş Çiftliği	3
Viromiri Çiftliği	1	Palatiniça Çiftliği	1
Libanova Çiftliği	8	Sadine Çiftliği	2
Kokova Çiftliği	5	Peskobi Çiftliği	11
İspurlita Çiftliği	3	Reşani Çiftliği	5
Vasova Çiftliği	1	Kapsahor Çiftliği	11
Kumköy Çiftliği	2	Katafi Çiftliği	6
Pojarit Çiftliği	2	Boştani Köyü	9
Rapsomanik Çiftliği	3	Meç Köyü Çiftliği	3
Şehazmeni (?) Çiftliği	10	Budahiye Çiftliği	1
Kulura Çiftliği	2	Aya Marin Köyü Çiftliği	2
Tırhovišta Çiftliği	2	Servihor Çiftliği	9
İstavroz Çiftliği	1	Veçtice Çiftliği	10
Kuvaşla ve İskiliç Çiftliği	3	Kopanova-ı Zîr Çiftliği Halil Oğlu İbrahim Hassı	2
Lotroz Çiftliği	7	Kopanova-ı Bâlâ Çiftliği	8
Minospita Çiftliği	3	Yeniköy Çiftliği	1
Yovarniça Çiftliği	10	Çornova Çiftliği	8
Arkudihor Çiftliği	1	Turukhor Çiftliği	6
Durman Çiftliği	2	Çerko Çiftliği	1
Dolani Çiftliği	4	Toplâni Çiftliği	2
Reftane (?) Çiftliği	1	Ayân-ı Kebir Çiftliği	2
Loziça-ı Bâlâ Çiftliği	3	Loziça-ı Zîr Çiftliği	3
Gomaniç Çiftliği	2	Uskuterna Köyü	1
Toplam:	400		

6. Kazada Yaşayan Kişilerin Meslekleri, Kullandıkları Unvan ve Lakaplar

Karaferye’de yaşayan kişilerin mesleklerini incelediğimizde herkesin mesleğinin kaydedilmediği görülmektedir. Müslim ve Gayrimüslim nüfusu kıyasladığımızda Müslim nüfusun daha çok tarım ve zanaat kollarında çalıştığını, Gayrimüslimlerin ise ticaretle daha aktif olduğunu görmekteyiz. Müslüman nüfus içerisinde çiftçi, hamamcı, tuzcu, yemenici, dellâl gibi meslekler bulunurken Gayrimüslim nüfus içerisinde bezirgân, kürkçü, şayakçı, duhanî, kantarcı, bacdâr, kepeci, muytab, çubukçu, çilingir, saatçi, süpürgeci, kuyumcu, aşçı, meyhaneci, çerçi, enfiyeci, yoğurtçu gibi daha çok ticaretle geçimini sağlayan, Müslümanlara göre daha farklı meslek kollarına sahip esnaflara rastlanmıştır.

Karaferye keten havlu üretimi, gömlekler ve hamam takımlarıyla ünlü bir kazaydı.⁶⁴ Nitekim Leake de, Karaferye’de nüfusun imalatçı kesiminin, dağın eteğinde yetişen kenevir ve keteni eğirip, gömlek ve havlular, özellikle hamamlarda kullanılan ve bütün Türk kasabalarında büyük bir tüketimi olan makrama adı verilen büyük havlular yaptıklarını belirtmiştir. Keza, kasabanın etrafındaki su değirmenlerinin çoğunun, çevre köylerde veya Selânik Yahudileri tarafından imal edilen kalın yünlü kumaşları ve halıları sıkma işlemi için kullanıldığını ifade etmiştir.⁶⁵ Bu vesileyle Osmanlı sultanlarının kullandığı havlu, peştamal ve hamam takımlarının da Karaferye’de üretildiğini hatırlamamız gerekir. Nitekim 17 Ağustos 1773 tarihli bir belgede Selânik ve Karaferye’den padişah için abdest makrameleri, peştamal, ayak makrameleri temin edilerek Karagümrük’e gönderildiğinden bahsedilmektedir.⁶⁶

Bilindiği üzere cumhuriyetin ilanına kadar kişilerin bir soyadı yoktur. Bu bakımdan Osmanlı toplumunda aynı isimli kişileri ayırt etmek için çeşitli lakaplar kullanılmıştır. Bu lakaplar genellikle kişilerin engelleri, ruhsal bozuklukları, meslekleri, geldikleri yöreler veya fizikî özelliklerini çağrıştıracak sıfatlardır. Unvan ise kişinin toplumdaki konumunu göstermektedir.⁶⁷

Karaferye’de Müslümanlar arasında en çok kullanılan lakaplar efendi, bey, ağa, şeyh, hacı, molladır. Bunun dışında beşe, solak, Türk, Kürd, Boşnak, Arnavud, Nasliçli, Giridli, Moralı, Toska, karagöz, kör, topal, solak, küçük, pala, uzun, genç gibi kişileri niteleyen pek çok lakap kullanılmıştır. Gayrimüslim nüfus içerisinde lakaplara Müslümanlarınki kadar rastlanmamaktadır. Genel olarak papa, nadir olarak hacı ve kara lakapları kullanılmıştır. Örneğin 12 yaşındaki Dimitri’nin lakabı papadır.⁶⁸

7. 1835 Yılı Sonrası Karaferye Kazası

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Nüfus Defterleri (BOA) içerisinde 1835 yılından sonra 1839, 1841, 1844, 1845 ve 1861 yıllarına ait nüfus defterleri bulunmaktadır. Bu defterler de tıpkı öncekiler gibi Müslim- Gayrimüslim olarak ayrı defterler olarak tutulmuştur. Ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilâyetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM) bölümünde de “*Karaferye kazasına tanzim olunan nüfus defteridir*” başlıklı bir defter bulunmakta ve 1880 yılına tarihlenmektedir. Dolayısıyla 1880 yılına kadar Karaferye’nin nüfusunu bu defterler aracılığı ile takip edebilmekteyiz. 1880 yılına gelindiğinde kazanın nüfusunun 2.478’i Müslim, 11.638’inin Gayrimüslim olmak üzere toplam 14.116’a ulaştığı görülmektedir.⁶⁹

64 Antonios Anastasopoulos, *Imperial Institutions and Local Communities: Ottoman Karaferye, 1758-1774*, Cambridge, March 1999, s. 3.

65 William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, Cilt. 3, London 1835, s. 291.

67 BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e), Dosya No: 537, *Gömlek No: 21*, H 29-08-1187 (M. 15-11-1773).

68 Nebi Bozkurt, “Lakap”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 27, Ankara 2003, s. 65; Nesrin Güllüdağ- Halit Baş, “1452 Numaralı İzmit Şeriye Sicilinde Yer Alan Unvan ve Lakaplar Üzerine Bir İnceleme”, *Anasay. Sayı. 7*, 2019, s. 78-88.

69 BOA, *NFS. d. No. 4935*, s. 9.

Balkan Savaşları'na kadar Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında kalan şehir 16 Ekim 1912 tarihinde Yunan ordusunun işgaline uğramıştır.⁷⁰ Balkan Savaşları'nın ardından 1 Kasım 1913 tarihinde imzalanan Atina Antlaşmasına göre; Yunanistan'ı terk edecek olan Müslümanların üç yıl içinde Osmanlı vatandaşlığını kabul ettiğini beyan etmesi gerekmektedir. Ancak bu üç yıl süre zarfı 1920 yılına kadar ertelenmiştir.⁷¹ Atina Antlaşması'nın ardından Müslümanların bir kısmı şehirden göç etmiş, kalanı ise 24 Temmuz 1923 Lozan Antlaşması ile göç etmiştir. Göç eden muhacirler 17 Temmuz 1923 tarihli İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesi ile Amasya, Tokat ve Sivas'a gönderilmişlerdir.⁷²

Sonuç

Modern anlamda nüfus sayımlarından önce Osmanlı Devleti'nde bölgesel olarak nüfus çalışmaları yapılmıştır. 1830 yılından itibaren ise genel anlamda nüfus sayımları yapılmaya başlanmış ve ardından belirli aralıklarla nüfus yoklamalarına devam edilmiştir. Nüfus defterleri aracılığı ile sadece çalışılan bölgenin nüfusu hakkında sayısal verilere ulaşılmakla kalmayıp aynı zamanda bölgenin demografik yapısı, yerleşim birimlerinin gelişimi, geçim kaynakları, iş kolları, ortalama yaşam gibi pek çok konu hakkında bilgiye ulaşmak mümkündür. Örneğin Karaferye nüfus defterlerini incelediğimizde 1831 yılında Kilindir Köyü Aya Todori Mahallesi'nden ibaretken 1835 yılına gelindiğinde Aya Paraskevi, Aya Todori ve Aya Yorgi olmak üzere 3 mahalle bölünmüştür. Aynı zamanda 1831 yılında bulunan mahallelerden bazılarının bu dönemde olmadığı görülmektedir.

1831 ve daha sonraki sayımlarda nüfusun etnik-dinsel bileşime göre Müslim-Gayrimüslim, Kıpti, Arnavut, Bulgar, Ulah olarak ayrı ayrı kaydedildiği görülmektedir. 1831 nüfus sayımına göre kazanın nüfusu 12.732 iken 1835 yılında bu rakam 10.984'e düşmüştür. Ancak 1831 sayımında bulunan ve kazaya çalışmak için gelen yabancı reayaya 1835 defterlerinde rastlanmamıştır. Karaferye'de nüfusun büyük çoğunluğunu Gayrimüslim reaya oluşturmaktadır. 1835 yılında Müslim nüfusun oranı %14,26 iken Gayrimüslim nüfusun oranı %77,60'dır. Gayrimüslim nüfusun büyük bir bölümü kırsal kesimde yaşamaktadır.

Bazen çalışılan bölgenin nüfus defterlerinde birtakım farklılıklar olabilmektedir. İncelenen nüfus defterlerini sistematik olarak karşılaştırdığımızda özellikle kişilerin yaşları beyana dayalı kaydedilmesinden dolayı nadir de olsa kişilerin yaşlarında yanlışlıklar görülmektedir.

Karaferye, önemli ticaret yollarına yakınlığından dolayı çeşitli meslek dallarını barındıran ve göç alan bir kaza olmuştur. Bunu incelediğimiz 1835 yılına ait defterlerde de görmekteyiz. Defterleri incelediğimizde havlucu, kürkçü, şayakçı gibi bazı mesleklerin sadece Gayrimüslimler tarafından yapıldığı görülmüştür. Bu dönemde kazaya yakın bölgelerden ticaret yapmak için pek çok esnaf gelmiştir. Karaferye verimli topraklar üzerinde bulunmasından dolayı tarım faaliyetleri gelişmiş, böylelikle kendine yeten bir kaza olmuştur.

Nüfusun ortalama yaşamına bakıldığında Gayrimüslim reayanın özellikle de kırsal kesimde yaşayanların daha uzun ömürlü olduğu görülmüştür. Özellikle çiftliklerde yaşayan Gayrimüslim reayanın içerisinde 90 yaşını geçmiş hatta 105, 126 yaşında

70 Neval Konuk, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi I, Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları*, Birinci Baskı, Ankara 2010, s. 50.

71 Esra Özsüer, "Balkan Savaşları'ndan Lozan'a Yunanistan'daki Ekalliyet Sorunu ve Müslüman Nüfus", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 11, Sayı XXXIV, Haziran, 2018, s. 476.

72 Nedim İpek, *Mübadele ve Samsun*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000, s. 41-42.

olan insanlara rastlanmıştır. Kazada doğan ve ölen bebekleri incelediğimizde ise toplam 160 Müslim bebek, 210 Gayrimüslim bebek doğduğu görülmüştür. Müslim bebeklerden 13'ü, Gayrimüslimlerden ise kaza merkezinde doğan bebeklerden 14'ü, çiftliklerdekilere de 21'i yaşamının ilk 3 yılında vefat etmiştir. Bu bağlamda bebek ölüm oranlarını hesapladığımızda Müslim nüfus arasında bebek ölümlerinin daha fazla olduğu belirlenmiştir. Müslim nüfusta bebek ölüm oranı %8,12 iken kaza merkezindeki Gayrimüslim nüfusta bu oran %6,66'dır. Çiftliklerde ise bu oran %5,25'tir.

KAYNAKÇA

1. Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)
Nüfus Defterleri
Defter No 4933
Defter No 4934
Defter No 4935
Defter No 4936
Defter No 4937
Defter No 5079
Defter No 5080
Defter No 5081
Defter No 5105

D. CRD. d, No 40736
TS. MA. e, 537/21
Y.PRK.UM, No 2/22

2. Araştırma İnceleme Eserleri

Ahmed Lûtfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfi Tarihi*, (Yeni Yazıya Aktaran: Yücel Demirel, Tamer Erdoğan), Cilt 2-3, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

Anastasopoulos, Antonis, *Imperial Institutions and Local Communities: Ottoman Karaferye. 1758-1774*, Cambridge, March 1992.

Anastasopoulos, Antonis- Gara, Eleni, "The Rural Hinterland of Karaferye: Settlements, Divisions and The Çiftlik Phenomenon (Seventeenth- Eighteenth Centuries)", *Ottoman Rural Societies and Economies*, Crete University Press, Rethymno, 2015, s. 261-291.

Aydın, Mahir, "Sultan II. Mahmud **Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri**", Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basım Evi, İstanbul 1990, s. 81-106.

Baş, Halit- Güllüdağ, Nesrin, "1452 Numaralı İzmit Şeriye Sicilinde Yer Alan Unvan ve Lakaplar Üzerine Bir İnceleme", *Anasay*, Sayı. 7, 2019, s. 73-105.

Başer, Alper, "Osmanlı Devleti ve Gagauzlar: İlişkilerin İlk Devresine Dair Bazı Gözlemler", *I. Uluslararası Devleti Olmayan Türk Toplulukları Bilgi Şöleni Gagauz Dili, Tarihi, Coğrafyası ve İnanç Sistemleri*, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları, Bursa 2018, s.9-21.

Bingöl, Sedat, "İstanbul'da 1829 Nüfus Sayımı ve Bazı Mahallelerin Müslüman Nüfusu Üzerine Bir İnceleme", *Tarih Araştırma Dergisi*, C. 23, Sayı. 36, 2004, s. 43-60.

Bozkurt, Nebi, “Lakap”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 27, Ankara 2003, s. 65-67.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Çelebi Evliya, *Seyahatname*, (Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman) 8. Kitap, 1. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, Mart 2011.

Gara, Eleni, *Η Πόλη Και Η Περιοχή Της Βέροιας Στους Οθωμανικούς Χρόνους, Στο Ημαθίας Μελετήματα, Βέροια; Οι Φίλοι του Βυζαντινού Μουσείου Βέροιας* 2007.

Gara, Eleni- Machiel Kiel “Karaferye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 24, İstanbul 2011, s. 391-394.

Göyünç, Nejat, “Hane”, *DİA İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 15, İstanbul 1997, s. 552-553.

Günay, Vehbi, “Karaferye Kazası Kadı Sicilleri”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Cilt.2, Sayı: 2, Aralık 2016, s.1-31.

İpek, Nedim, *Mübadele ve Samsun*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1995.

Karpat, Kemal, “Gagauzlar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. 13, İstanbul 1996, s. 288-291.

Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2010.

Konuk, Neval, *Yunanistan’da Osmanlı Mimarisi I*, Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları, Birinci Baskı, Ankara 2010.

Koyuncu, Aşkın, “1877-1878 Osmanlı- Rus Harbi Öncesinde Şarkî Rumeli Nüfusu”, *Avrasya Etüdüleri*, Cilt. 44, Sayı. 2, 2013, s.177-208.

Koyuncu, Aşkın, “Tuna Vilâyeti’nde Nüfus ve Demografi (1864-1877)”, *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/4, Spring 2014 , s. 675- 737.

Kütükoğlu, S. Mübahat, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

Kütükoğlu, S. Mübahat, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018.

Leake, William Martin, *Travels in Northern Greece*, Cilt. 3, London 1835.

Öz, Mehmet, “Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler”, *Osmanlılarda Bilgi ve İstatistik* (Ed. Halil İnalçık- Şevket Pamuk), DİE Yayınları, Ankara, 2020, s.17-32.

Özekmekçi, Mustafa Mesut, “19. Yüzyılın İlk Yarısında Avrathisar’da (Kılıkış) Evlâd-ı Fâtihân Nüfusu”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Sayı. 31, Güz, 2021, s.113-141.

Özekmekçi, Mustafa Mesut, “Ceride Odası 1830-1850”, *Tarih & Gelecek Dergisi*, Cilt. 6, Sayı. 3, Eylül, 2020, s.1012-1024.

Özekmekçi, Mustafa Mesut, “Bazı Osmanlı Nüfus Defterlerinde Mim (م) ve Çeşitli Harfler ile Özel İşaretlerin Kullanımına Dair”, *History Studies*, Cilt:12, Sayı:6, 2020, s.3057-3072.

Özekmekçi, Mustafa Mesut, “1830’ların Nüfus Defterlerinden Hareketle Osmanlı’da Askere Alınacakların Tespiti”, *Belgi Dergisi*, Sayı:22, 2021, s.747-770.

Özsüer, Esra, “Balkan Savaşları’ndan Lozan’a Yunanistan’daki Ekalliyet Sorunu ve Müslüman Nüfus”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl. 11, Sayı. XXXIV, Haziran, 2018, s. 453-491.

Shaw, Stanford, “The Ottoman Census System And Population 1831-1914”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol: 9, 1978, pp.325-338.

Sümer, Faruk, “Gagauzların Aslı”, *Türk Dünyası Dergisi*, Sayı: 252, s. 3-5-9-12.

Sümer, Faruk, “Keykâvus II”, *DİA İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 25, Ankara 2022, s. 354- 356.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Hakkında Bir Mukkaddime ile Osmanlı Devleti’nin Kuruluşundan İstanbul’un Fethine Kadar*, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.

Zachariadou, Elizabeth, “II. İzzeddin Keykavus’un Veroia’daki Hristiyan Torunları”, (Çev. Şahin Kılıç), *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Cilt. 21, Sayı: 21, Ankara, 2007, s. 245-246-257.

Atatürk Dönemi Cumhuriyet Halk Partisi'nin Türkiye'de Sporun Teşkilatlanması İçin Yaptığı Bazı Düzenlemeler ve Destekler¹

Fatih PARLAKYILDIZ*
Muhammet ERAT**

Özet

Cumhuriyet'in ilk yıllarında (Atatürk Döneminde), modern Türkiye'nin inşası için her alanda olduğu gibi Türk sporunun teşkilatlanması ve yurdun tamamını kapsayacak şekilde güçlü ve sağlıklı bir spor altyapısı oluşturulabilmesi için büyük yatırımlar yapılmıştır. Bu doğrultuda spor faaliyetleriyle meşgul olan kurumlara/, spor kulüplerine ve bireysel sporculara devlet bütün imkânlarıyla destek olmuştur. Bu spor faaliyetlerinin gerçekleşmesinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin ve resmî kurumların önemli katkıları olmuştur. Bu çalışmada, TİCİ (Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı)'nin kurulmasına kadar geçen dönemdeki gelişmeler, Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'nın kuruluşu, Muhafız Gücü'nün kuruluşu, TSK (Türk Spor Kurumu)'nin kuruluşu, BTGM (Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü)'nin kurulması ve TMOC (Türkiye Milli Olimpiyat Cemiyeti)'nin kuruluşu ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Hatıralar, arşiv belgeleri ve konuya dair yapılan akademik çalışmalar araştırmanın kaynaklarını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Atatürk Dönemi, Spor Tarihi, CHP, Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı (TİCİ)

¹ Bu çalışma, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında Prof. Dr. Muhammet ERAT danışmanlığında hazırlanan "Atatürk Dönemi Cumhuriyet Halk Partisi'nin Türkiye'de Sporun Gelişmesi ve Yerleşmesi İçin Yaptığı Yardım ve Katkıları (1923-1938)" başlıklı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi. (sahinzenengin6161@gmail.com)

** Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı (muherat@comu.edu.tr)

Some Arrangements and Supports of the Atatürk Era Republican People's Party for the Organization of Sports in Turkey

Abstract

In the first years of the Republic (during the Atatürk period), great investments were made for the construction of modern Turkey, for the organization of Turkish sports, as in every field, and for the establishment of a healthy and strong sports infrastructure throughout the country. In this direction, the means of the state have been mobilized for institutions and organizations, sports clubs and athletes engaged in sports activities. In the realization of these sports activities The Republican People's Party (RPP) and official institutions made significant contributions. In this study, the developments in the period until the establishment of the Alliance of Turkish Training Societies (ATTS), the establishment of the Alliance of Turkish Training Societies, the establishment of the Guard Force, the establishment of the Turkish Sports Association (TSA), the General Directorate of Physical Education (GDPE) detailed information was given about the establishment of the Turkish National Olympic Association (TNOA) and its activities. Memories, archival documents and academic studies on the subject form the basis of the research

Key words: Atatürk Era, Sports History, (RPP), Alliance of Turkish Training Societies

Giriş

Büyük fedakarlıklar ve kahramanlıklarla kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerinde Atatürk'ün önderliğinde Türkiye'nin inşası için hayatın her alanını kapsayan bir modernleşme hareketi başlamıştır. Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde modern Türkiye'nin inşası için hayatın her alanını kapsayan bir modernleşme ve çağdaşlaşma hareketi başlamıştır. Yeni fabrikalar kurulmuş, tarımda makineleşmeye gidilmiş, modern dünyanın sahip olduğu bilim ve tekniğin ülkemize taşınması için yurtdışına öğrenciler gönderilmiş ve büyük bir kalkınma hamlesi başlatılmıştır. Bu bağlamda Türk sporunun teşkilatlanması için de kısıtlı imkanlara rağmen büyük yatırımlar yapılmıştır. Spor kulüplerine, sporculara ve sporla meşgul olan kurum ve kuruluşların tamamına devletin imkânları seferber edilmiştir. Günümüzde sporun her alanında elde edilen uluslararası başarıların temelinde cumhuriyetin ilk yıllarında spora ve sporcuya yapılan bu yatırımların etkisi büyüktür. Bu çalışmada, Türk spor tarihinin gelişiminin önemli aşamalarından olan Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'nın kuruluşu, Muhafız Gücü'nün kuruluşu, Türk Spor Kurumu'nun kuruluşu, Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü'nün Kurulması ve Türkiye Milli Olimpiyat Cemiyeti'nin Kuruluşu ve faaliyetleri ele alınmıştır. Araştırma verileri, anılardan, arşiv belgelerinden ve konuya dair yapılan akademik çalışmalardan elde edilmiştir.

1. Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'nın Kuruluşu

Yeni Türk Devleti'nde Türk sporunun çağa uygun şekilde teşkilatlanması için 1921'de kurulan «İdman İttifakı Heyet-i Muvakkatesi» önemli bir aşama olmuştur. Teşkil edilen bu heyet, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülkedeki ilk merkezi spor teşkilatı olan «Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı»nın ilk nüvesini teşkil etmiştir (Sümer, 1990:20-21; Bayazıt ve Boz, 2017:219). Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'nın örgütlenmesinde İsviçre Federasyonu örnek alınmıştır (Zelyurt, 2013:1472; Canşen, 2015:37). 26 Haziran 1920 yılında, Yusuf Ziya Öniş'in önyak olması ile Türkiye İdman Cemiyetleri Vakfı'nı kurmak amacıyla Altınordu, Fenerbahçe, Süleymaniye, Beşiktaş, Üsküdar, Galatasaray, Beylerbeyi, Union ve Haliç kulüpleri bir araya gelmiştir. İki yıllık bir çalışma döneminin sonunda Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı (TİCİ) 22 Mayıs 1922'de kurulmuştur (İmamoğlu, 2011:7; Aykın, 2013:5; Yazar, 2014:308; Bayazıt ve Boz, 2017:216, 219). TİCİ spor kulüplerinin oluruyla ilk toplantısını 11 Temmuz 1922'de Ali Sami (Yen) Bey'in başkanlığında yapmıştır. Bakanlar Kurulu'nun 16 Ocak 1924 tarihli kararnameyi ile de resmi bir hüviyete kavuşmuştur. Bu kararnameye göre TİCİ «*Türk gençliğinin terakki ve tealisine hâdim ve kayd-ı menfaatten tamamen âzâde olduğu ve her memlekette idman cemiyetlerinin bu surette telakki edilerek her türlü himayeye mazhar buldukları cihetle menâfi'-i umûmiye hâdim bir cemiyet*» olarak kabul edilmiştir. Bu sayede vergilerden muaf olmuş ve hükümetten daha fazla yardım alma olanağına ulaşmıştır. Cemiyetin ilk kongresinde Atatürk, «Koruyucu Başkan/Hâmî Reis» olarak seçilmiştir (Akın, 2004:60; Evcin, 2014:341; Yazar, 2014:309). Devlet de yeni kurulan bu yapıya, mâlî yardım yapmıştır. Yapılan bu mâlî yardımların yıllara göre tasnifi, Tablo 1'de verilmiştir (Kılıç, 2013:36). 1936

yılında TİCİ merkezi Ankara'ya taşınmış ve Cumhuriyet Halk Fırkası'na bağlanması için adım atılmıştır (Aykın,2013:7; Daver vd., 2017:40). Sporun CHP denetimine alınmasından sonra mali yardımlar ve spor faaliyetlerinde ciddi bir artış ve iyileşme görülmektedir.

Tablo 1. TİCİ Döneminde Spora Yapılan Mâlî Yardımlar (Kaynak: Kılıç, 2013:36)

YIL	MİKTAR (TL)
1926	40.000
1927	33.000
1928	30.000
1930	100.000
1931	40.000
1932	50.000
1933	70.000
1934	80.000
1935	203.000
1936	239.000
1937	239.000
1938	239.000

TİCİ tarafından benimsenen ve uygulamaya konan program ve genel olarak belirlenen amaçlar, şu şekilde ifade edilebilir:

- ✓ Sporun tüm yurda yayılması. Bunun için, memleketin çeşitli idman alanlarına ayrılması. Teknik ve amatör bir teşkilat oluşturulması,
- ✓ Teftiş ve deneyim için merkezi bir spor teşkilatı kurulması,
- ✓ Spor faaliyetlerinin hediyeler, müsabakalar vs. ile teşviki,
- ✓ Uluslararası düzeyde müsabakalara katılmak

Bunların uygulanmasından beklenen fayda ise;

- ✓ Spor vesilesiyle gençliğin kumar, içki vb. kötü alışkanlıklardan korunması,
- ✓ Küçük yaşlardan itibaren yurttaşları, teşkilatçılığa ve kendini idare etmeye alıştırmak,
- ✓ Maddî ve manevî yüce özelliklere ve karaktere sahip yüksek dövüş yeteneği olan bir nesil yetiştirmek,
- ✓ Vatani tanıtıp sevdirmek amacıyla spor gezileri düzenlemek.
- ✓ Uluslararası arenada Türklüğü tanıtmak için organizasyonlara katılmak (Kılıç, 2013:30-31).

Bu maddeler doğrultusunda, ciddi anlamda ilerleme kaydetmiş olan ve Türkiye'deki ilk çok sporlu kuruluş olan TİCİ, milli kaygılar doğrultusunda hareket etmiştir. Bu kurumun temel amacı, nizamnamede belirtilmiş olup, gençlerin ve milletin içinde bulunduğu bunalımdan, sportif aktiviteler ve bunların sağlayacağı fonksiyonlara ağırlık verilmesi ile kurtulunabileceğidir.

2. Muhafız Gücü'nün Kuruluşu

Bu çabaların haricinde kuruluşunda Atatürk'ün şahsen rol aldığı bir spor kulübünün varlığını da burada belirtmekte fayda vardır. "*Muhafız Takımı*" 18 Temmuz 1920'de şahsen Atatürk'ün direktifi ile kurulmuştur. Takımın başına Atatürk'e uzun yıllar boyunca sporla ilgili konularda bir nevi danışmanlık yapan Mülazım İsmail Hakkı (Tekçe) Bey getirilmiştir. Takımın adı sonradan "*Muhafız Alayı*" olarak değiştirilmiştir. Atatürk'ün manevi başkanlığını yaptığı bu alayın adı 1 Haziran 1923'te "*Muhafız Gücü Kulübü*" olarak değiştirilmiştir. Atatürk'ün yakından ilgilendiği bu kulüp; futbol, güreş, binicilik, polo, atletizm, bisiklet gibi spor dallarında birçok asker sporcu yetiştirmiş ve çok sayıda şampiyonluk kazanmıştır (Evcin, 2014:337-338).

1934 yılından sonra CHP'nin öneri ve teşvikleriyle belediyeler ve il özel idareleri de yerel düzeyde spor faaliyetleri için bütçelerinden ödenek ayırmaya başlamışlardır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1923 yılında yurttaki sadece 14 spor kulübü vardı. Spor kulübü sayısı CHP'nin teşvik desteği ile 1933'de 230'a ulaşmıştır. Atatürk'ün vefat yılı olan 1938 de ise ülkedeki spor kulübü sayısı 442 olmuştur. Kulüplere bağlı sporcu sayılarındaki artış da spor kulübü sayısına paralel olarak artmıştır. 1923 yılında kulüplere bağlı sporcu sayısı 827 iken bu rakam 1933 yılına gelindiğinde 10.450'ye ve 1938 yılında ise 27.601 ulaşmıştır (Kılıç, 2013:36-37).

1930'lu yılların başlarından itibaren CHP o dönemdeki dünya siyasetindeki anlayışa uygun olarak sadece TİCİ üzerinde değil ülkedeki örgütlerin tamamı üzerinde hakimiyet kurmak istemekteydi. Bu dönemde Almanya, İtalya gibi ülkelerde güç kazanan otoriter ve totaliter rejimlerin göreceli olarak başarılı olması, CHP yöneticileri üzerinde etkili olmuştur. Bu gelişmelerin devamında spor alanında başarılar elde etmek isteyen CHP, Almanya'dan Carl Diem'ı spor teşkilatını yeniden düzenlemek amacıyla getirtmiştir. Türkiye'ye gelen Carl Diem, çeşitli illere geziler düzenleyerek çalışmalarına başlamış ve bu inceleme gezileri sonucunda raporlar hazırlamıştır. Ancak bu raporlar günümüze kadar ulaşmamıştır. Raporların içeriği hakkında basında çıkan haberlerden anlaşıldığı kadar doğrudan başbakanlığa veya bir bakanlığa bağlı olarak bir spor müdürlüğünün kurulmasını ve çeşitli yaş gruplarından gençlerin bu organizasyona girmelerinin zorunluluk olmasını talep etmiştir. Carl Diem'in bu raporları o dönemin spor politikalarına etki ettiği görülmektedir. 9 Mayıs 1935'te yapılan CHP'nin IV. Kurultayında onaylanan programının 50. maddesinde devlet kurumlarında, özel kurumlarda ve fabrikalarda çalışanlar ile okullardaki öğrencilerinin, yaş gruplarına göre, sporla uğraşmalarının yükümlülük altına alınacağı kaydedilmiştir (Fişek, 2003:306; Türkmen, 2015:19).

3. Türk Spor Kurumu'nun Kuruluşu

1936 yılına gelindiğinde Türkiye'deki sporun teşkilatlanması açısından önemli değişikliklerin yaşandığı görülmektedir. 1936 yılına gelindiğinde TİCİ'nin 8. kongresi yapılmış ve bu kongrede TİCİ'nin adı Türk Spor Kurumu (TSK) olarak değiştirilmiştir. Bu kongrede yapılan isim değişikliğinden daha önemli olan husus, TSK'nin organik olarak CHP'ye bağlanmasıdır. Bu kararlar CHP diğer alanlarda olduğu gibi spor alanında da tek yetkili yapı haline gelmiştir (Cantek ve Yazar, 2009:210-211; Yazar, 2014:309-310; Bayazıt ve Boz, 2017:219; Ayrıca bkz.: EK-1). Kuruluşun başkanı olan Ali Hikmet Ayerdem, Türkiye Milli Olimpiyat Başkanlığı görevini de üstlenmiştir. 1938 yılında bu kurum, Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü olarak değişmiştir (Ekenci ve Serarlan, 1997:75-77; Bayazıt ve Boz, 2017:216; Daver vd., 2017:40-41).

Sporla ilgili teşkilatlara mali yardımların yapılmasına ilişkin, dönemin arşiv belgelerinde de birçok kayda rastlanmaktadır. Mesela; 1067 numaralı belgesinde, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'ya iletilen bir telgrafta; İstanbul, Ankara, Trabzon, Uşak, Amasya, Samsun, Kütahya, Mersin, Kocaeli, Konya, İzmir, Eskişehir, Giresun, Adana, Denizli, Antalya, Edirne, Diyarbakır, Bilecik-Bursa, Bandırma-Balıkesir, il ve ilçelerinden spor faaliyetlerine yardım için CHP heyetlerine gönderilen tamimin bir suretinin takdim edildiği belirtilmekte ve adı geçen vilayetlere yardım temin edilmesi ve yapılacak tekliflerin göz önüne alınması talep edilmektedir. (Belge No: 490/01/2/6/23 (2 Sayfa))

Türk sporunda büyük bir teşkilatlanma hareketi, Atatürk döneminde başlangıç yapmıştır denilebilir. Spor ile ilgisi olan kurum ve kuruluşlara, sporculara devletin imkânları olabildiğince sunulmuştur.

Atatürk'ün üzerine eğilmesi ile okçuluk alanında da önemli bir ilerleme kaydedilmiştir. Bu çerçevede 1923 yılında TİCİ bünyesinde bir *Okçuluk Federasyonu* kurulmuştur. 1937'de ise Beyoğlu Halkevi'nde bir *Ok Spor Kurumu* vücuda getirilmiştir. Bu kurumun oluşturulmasında, Bekir ve İbrahim Özok, Necmettin Okyay, Halim Baki Kunter gibi isimler önyak olmuştur. İlk kadın okçu olarak bilinen Betül Diler (Or), Gençlik ve Spor Bayramı gösterileri esnasında Atatürk'ün dikkatini çekmiştir. Betül Hanım ile bizzat ilgilenilmesi için Halim Baki Kunter'e Atatürk tarafından doğrudan talimat verilmiştir (Evcin, 2014:320).

4. Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü'nün Kurulması

Her ne kadar 1936'da TSK'nın kuruluşu, sporun devletle özdeşleşen bir partinin güdümüne girmesi olarak değerlendirilse de esasında 1936'ya kadar uygulanan spor programlarının ülke geneline yaygınlaştırılmaması sebebiyle bir nevi Kemalist modernleşmenin duruma el koyarak, sosyal hayatın her alanını kapsayan radikal modernleşme politikalarında sıranın spora geldiğinin bir göstergesidir (Zelyurt, 2013:1473). Bu girişimler sonucunda Türk sporu siyasallaşmaya başlamıştır. Bu dönemde sporcular partiye üye olarak kaydedilmeye başlanmıştır. Bu durum ise parti üyesi olmayan

sporcuların sportif faaliyetlerinin engellenebildiği olumsuz bir ortama sebep olmuştur. İşin sonunda sporun ileri derecede siyasallaştığını gören Atatürk'ün duruma müdahale etmesiyle, Cumhuriyetin kuruluşunun 15. Yılında, 3530 sayılı Beden Terbiyesi Kanunu çıkarılarak, Başbakanlığa bağlı Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü kurulmuştur (Kılıç, 2013:39; Sarıgül, 2023:1).

1936 ve 1938 arası dönem Türk spor tarihi açısından oldukça önemli bir yer teşkil etmektedir. Çünkü bu dönemde özerk yapıdan uzaklaşmış, merkezîyetçilik ön plana çıkmıştır. Aynı zamanda politikacılar, sporda söz sahibi olmaya başlamıştır. 18 Şubat 1936 yılında CHP, Almanya'da Olimpiyat Başkanı olan Carl Diem'la irtibat kurarak, onun tavsiyeleri doğrultusunda kendine bağlı olartak TSK'yı kurmuştur. 20 Haziran 1938 tarihinde bir yasa çıkarılarak, Atatürk'ün Samsuna çıktığı tarih olan 19 Mayıs tarihi, "Gençlik ve Spor Bayramı" olarak ilan edilmiştir (Evcin, 2014:325). Yukarıda da belirtildiği üzere, 29 Haziran 1938'de çıkarılan Beden Terbiyesi Kanunuyla *Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü* (daha sonra Müdürlüğü) kurulmuştur. Bu kurumun işler hale gelmesinde, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün etkisi büyüktür. Bu kurumun faaliyet göstermeye başlaması ile sporun diğer teşkilatlar ile yürütülemeyeceği anlaşılmış ve tek bir makam tarafından yürütülmesi gerektiği konusunda hemfikir olunmuştur (Aykın, 2013:6). BTGM'nün kuruluşuyla birlikte var olan bütün federasyonlar lağvedilerek yenileri kurulmuştur. Bunlar futbol, atletizm, su sporları, güreş (boks ve halter), atıcılık, bisiklet (motosiklet), kış sporları ve dağcılıktır. hentbol, tenis, voleybol basketbol vb. diğer branşlar ise Sportif Oyunlar Federasyonu çatısı altında toplanmıştır (Cantek ve Yarar, 2009:210-211).

Cumhuriyet Halk Fırkası, 1930'lu yıllarda ayrı ayrı spor dallarından ziyade, genel olarak spor için köklü bir harekete ve çabaya girişmiştir. 1934 yılı itibarıyla Türk sporunda CHP etkisi hissedilmeye başlanmıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi 1936 yılında Ankara'da bir kongre yapılarak, TİCİ'nin ismi Türk Spor Kurumu olarak değiştirilmiştir. Bu dönemden itibaren, CHP döneminde spor ve beden eğitimi faaliyetleri için birçok yardım toplandığı da arşiv kaynaklarında görülmektedir. Buna göre, 1933 yılında CHP yönetimi spor faaliyetleri ve gelişmelerin sürdürülebilmesi için çeşitli illerden yardım talep etmiş ve birçok geri dönüş yapılmıştır (Kılıç, 2013:36).

1932 yılı itibarıyla CHP bünyesinde yapılan spora yönelik çalışma ve girişimler, dönemin belgelerinde de kendisini göstermektedir. Bu dönemde daha ziyade, spor faaliyetleri için maddi desteklerin talebi ve genel olarak ülke genelinde spora önem verilmesi üzerine birtakım çalışmalar ve yazışmalar söz konusudur. Bu bağlamda 1931 yılına ait resmi bir belgede, "*Memlekette sağlıklı nesillerin yetiştirilmesi için yararlı icraatlarda bulunan vilayetlerde var olan spor kulüplerinin amaç ve hedeflerine yönelik girişimlerde başarılı olmalarını sağlamak için il özel idareleri ve belediye bütçelerinin müsaadesi oranında adı geçen kuruluşlara parasal desteklerde bulunulması*" talep edilmiş ve gençlerin bu yoldaki çalışmalarının azami şekilde desteklenmesi ve alınan sonuçtan bilgi verilmesi istenmiştir. (Belge No: 490.01.277)

Aynı konu hakkında CHP Genel Sekreteri imzasıyla Parti İdare Heyeti Başkanlığına 1931’de gönderilen bir yazıda, Trabzon, İstanbul, Samsun, Uşak, Konya, Mersin, İzmir, Kocaeli, Giresun, Eskişehir, Diyarbakır, Edirne, Denizli, Bilecik, Bursa, Balıkesir, Bandırma, Antalya, Ankara, Adana, Amasya il ve ilçelerindeki spor kulüplerine spor alanları, spor salonları ile spor ihtiyaçları için belediyelerden, özel idarelerden, yerel kurumlardan ve diğer kaynaklardan imkan dahilinde olan yardımın yapılması ve valiliklerin bu konudaki faaliyetlerden ve alınacak olumlu sonuçlardan ve ilerisi için planlanan tedbir ve girişimler hakkında bilgi verilmesi istenmiştir. (Belge No: 490.01.26.23)

Kütahya Milletvekili ve aynı zamanda Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreteri olan Recep Peker 1931 yılında, CHP İdare Heyeti Başkanlığına göndermiş olduğu bir başka yazıda; Yeni Parti programındaki “*Partimiz, Türk vatandaşlarının kurdukları ve kuracakları bütün spor kuruluşlarını milletin güçlü ve kararlı olması noktasından son derece önemli sayar*” maddesini kaydederek, partinin bu spor kuruluşlarını yönetmeyi ve korumayı görev bildiğini, bu maddenin uygulanmasında partinin büyük idealleri ve arzuları olduğunu ve bunları gerçekleştirmek için tedricen vasıta ve imkânların müsaadesi nispetinde genişletilecek bir tatbikat yoluna girilmesinin kararlaştırıldığını belirtmiştir. Peker ayrıca bütün parti teşkilatlarının bu esası daima göz önünde tutmasını ve spor kuruluşlarında görev alanlara daima yakın bir ilgi gösterilmesini ve bunun her vesile ile ortaya konulmasını istemektedir. CHP Genel Sekreterine göre, “*bu suretle memleketimizin güzide genç unsurunu ihtiva eden sporcuların bizim için kıymetli olan muhabbet ve alakaları celp edilmiş ve intihap zamanlarında temiz ve samimi temayüllerinden de istifade edilmiş olur. (...) her yerde İdare Heyeti Reislerimiz, spora ait iştiğalatı kendisine vazife bilir. Antrenman için kamplara çıkmak ihtiyacı karşısında askeri ve mahalli idarelerden muvakkat olarak çadır gibi malzeme tedarik edilir. Spor yaparken yaralanan veya hastalanan sporcuların tedavileri hususunda mahalli hastane ve müesseselerin yardımlarının teminine çalışılır. Bu hastaların ziyaretlerinde bulunmak ve Fırka sevgisini şefkat ve alakasını göstermek lazımdır*”. (Belge No: 490.01.277)

Cumhuriyet Halk Fırkası yönetiminin bu yöndeki çabalarına 1932 yılında da devam ettiği görülmektedir. Bu bağlamda 5 Ağustos 1932 tarihli bir belgede parti Genel Sekreterliği, İdare Heyeti Başkanlığına gönderdiği bir yazıda; spor kuruluşlarına yapılacak yardım için parti tarafından İçişleri Bakanlığına yazılmış tezkere ile bakanlık tarafından vilayetlere gönderilen genelgelerin ve ilgili bölgelere ait hesap cetvellerinin bu mektupla beraber olarak gönderildiğini belirtmiş ve vilayet ve belediye ile temasta bulunulması ve programa uygun gelecek ödeneklerin bütçelere konmasının temin edilmesi gerektiğini kaydetmiştir.

Ayrıca bu “işin” bu defaya mahsus değil, yurtda spor yaşamını maddi açıdan destekleyecek düzenlemeyi yaparak devamlılığın sağlanması üzerinde durulmuş ve 6/9/1931 tarih ve 1686 numaralı tezkere ile tebliğ edilen Umumi İdare Heyeti kararının, CHP’nin sporla alakasına ait hükümleri bu düzenlemeyle işe maddi noktadan

gösterilmiş olduğu belirtilmiştir. (Belge No: 490.01. 289)

CHP tarihinde çok önemli bir yer işgal eden ve 1930'lu yıllarda Genel Sekreterlik görevinde bulunan Kütahya Milletvekili Recep Peker, 1933'te İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'ya göndermiş olduğu bir mektupta ülkedeki spor faaliyetleri ve partinin etkisi hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

“Spor faaliyetlerinin bugünkü derecesinde devamını temin edebilmek için bugünkü vaziyet ve hududunu esas tutarak federasyona dahil muntıkalar 8 dereceye ayrılmış ve derecelerine göre muhtaç oldukları tahmini yardım miktarları müfredatlı olarak tesbit ve üç cetvel halinde leffen takdim kılınmıştır. Yirmi muntıkaya ayrılmış olan 25 vilayet için takribi olarak tesbit ettiğimiz bu masrafların her vilayet için yekünü o vilayetler, belediye ve hususi idarelerinin 1932 senesi tahsisatları yekününün ancak % 1'i ile bazı vilayetlerde % 2'sine tekabül etmekte ve cem'an 25 vilayet için 250.000 liraya balığ olmaktadır ki, bu rakamın vilayet bütçelerinin yekünuna nazaran pek mutedil bulunduğunu zaten zatı devletleri dahi kabul ve tasdik buyururlar ümit ederim. (...)

“Federasyona dâhil olmayan kulüplerin muntıkalaşmağa doğru inkişaflarını ve henüz hiç spor girmeyen öbür vilayetlerde de beden terbiyesinin teazzisini temin için, listemizde gösterilmeyen vilayetlerin de, bu sene için en son derecedekiler arasına katılarak bunların bütçelerine de % yarım nispetine tekabül edecek bir miktar koydurulmasını rica ederim. (...)

Devlet bütçesi her sene kendi takati derecesinde bir para ile spor işlerinin yüksek idaresinin bütçesini temin ediyor. Fırkaca da her sene muhtelif spor işlerine az çok para yardımları yapılıyor. Mahalli idarelerin bu yolda planlı bir hareket almaları spor işlerinin maddi tarafını feyizli surette sistemleştirmiş olacaktır” (Belge No: 490.01.289)

Türkiye Cumhuriyeti devletinin resmi ve özel kuruluşlarının ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin yaptığı tüm çalışmalara rağmen, 1930'lu yılların ortalarında bazı illerde spora maddi desteğin tam anlamıyla verilmemesi de dikkat çekicidir. Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nin 2 Şubat 1935 tarihli yazısında bu durum üzerinde durulmuş ve CHP yöneticilerinin konuya daha çok eğilmesi istenmiştir. CHP Genel Sekreteri Recep Peker bu yazısında; 1934 yılında özel idarelere belediyelerin spor için verdikleri parayı gösteren cetvelden, bazı vilayetlerin gençliğin ve ırkın ıslahı, ülke savunması ve genel sağlık için son derece önemli olan spor konusunu hiç anlamadıklarının ortaya çıktığını; 1934'de Tokat ve Zonguldak vilayetleri, spor için hiç para ayırmazken, Çankırı 150 lira ayırabilmiştir. Buna karşın Yozgat vilayeti verimsizliğine rağmen spor için 1.000 lira ayırmıştır. Yine Balıkesir vilayetinde 2.000'i özel idareden ve 1.775'i belediyeden olmak üzere toplamda 3.775 lira spor için tahsis edilmiştir. Dikkat çeken diğer bir hususta en büyük ve en zengin vilayet olan İstanbul'da 2.500 lira tahsis edilirken, yine zengin vilayetlerden olan İzmir'de spor için hiç bütçe tahsis edilmemiştir. Oysa Peker'e göre, İzmir ve İstanbul'da yaşayan sporcuların sayısı, ülkenin geriye kalanının neredeyse iki katıdır.

Genel Sekreter Peker, 5 Ağustos 1933 tarih ve 6/125 sayılı genelgeyle; vilayetlerin zenginlik, gençlik ve kalabalık bakımından sınıflandırıldığını ve bu sınıflandırmaya göre vermeleri gereken paranın belirlendiğini hatırlatarak, ülkede sporu canlandırmanın, yaşatmanın ve yüceltmenin CHP'nin en önemli yükümlülüklerinden biri olduğunu, parti programının hükmü olduğunu kaydetmiştir. Peker ayrıca bu genelgede, yakın bir zamanda ülke gençliğini bir teşkilata başlatmak kararı da verilmiş olduğundan, bu kararın uygulanmasından önce kasaba ve şehirlerde spor için uygun alanların hazırlanması gerektiğini de belirtme ihtiyacı duymuştur.

Yukarıda dile getirilen önemli eksikliklerden dolayı Peker, 1935 yılında hem özel idarenin hem de belediyelerin sporun gelişimi için fedakârlıkta bulunmaya teşvik edilmesini parti başkanlarının tamamından ve partili arkadaşlarından talep etmiştir. (Belge No: 490.01.3.10.2s)

1936 yılında ise partinin ve devletin yetkili organlarının uyarıları sonucunda spor faaliyetleri için belediyeler ve özel idareler tarafından birçok yardım yapılmış olup, geçmiş yıllarda az katkı sunan iller de önemli desteklerde bulunmaya başlamıştır. Bu çerçevede 1935 yılında özel idareler 48.443 lira ve belediyeler ise 29.147 lira vermek ve ayrıca stat yapılmasına yardım etmek üzere 12.852 lira tahsis eylemek suretiyle spora yardım etmişlerdir. Ayrıca parti merkezinden de çeşitli yerlerdeki spor sahalarına yardım olarak 13.750 lira yollanmıştır. Aynı yıl, başta İzmir olmak üzere Balıkesir, Konya, Eskişehir, Tokat illeri spora yardımda geçmiş yıllara göre daha fazla ilgi göstermişlerdir.

1935'te yapılan CHP Kurultayında "belediyeler kanununa ek kanun" ile İl Özel idarelere spor alanlarını yapmak ödevi yüklenmişti. Bu nedenle Genel Sekreterlik, henüz spor alanlarını yapmaya başlamamış yahut yarıda kalmış olan il ve ilçelerin 1936'dan başlamak üzere üç, beş yıllık bir program ile işe başlamaları ve her yıl için de yapılacak tesisleri ve bunun için özel idarelere belediye bütçelerinden tahsis edilmeye karar verilen paranın miktarını gösteren bir iş planının yapılarak gönderilmesi gerektiğini belirtmiştir. Genel Sekreterlik ayrıca yapılacak olan sahaların mahalline göre ne suretle yapılacağı hakkında gerekli bilginin Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı başkanlığından öğrenilebileceğini kaydetmiştir. (Belge No: 490.01.3.12.22)

CHP döneminin ilk yıllarında, henüz tek partili dönem devam ederken, Cumhurbaşkanlığı Mustafa Kemal Atatürk tarafından da tüm çalışmaların desteklendiği dönemin belgelerinde ve kaynaklarında açıkça görülmektedir. Bu dönemde, Fırka genelinde yeni kararlar alınmış ve spor faaliyetleri çok daha sistemli bir hale getirilmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda bu dönemde spora ilişkin tüm bilgiler; atasözleri, halk deyişleri gibi tüm içerikler de bir araya toplanmaya çalışılmış, bir tür spor müzesi oluşturulmasına da karar verilmiştir. Bu dönemde parti-devlet birlikteliğinin bir başka tezahürü olarak da Türk Spor Kurumu aldığı bir kararla Cumhuriyet Halk Partisine bağlılığının kabul edilmesini istemiştir. Genel Sekreterliğinin 22 Ağustos 1936 tarihinde CHP Başkanlığına gönderdiği bir yazıdan anlaşıldığına göre; Türk Spor

Kurumu VIII. kongresinde oy birliği ile verdiği bir karar üzerine, kongre başkanlığı 18.4.1936 tarihini taşıyan resmi yazıyla kurumun CHP'ye bağlanmasının kabul edilmesi dileğinde bulunmuştu.

CHP Genel Sekreterliğine göre; Türk sporcusu zaten Kemalizm'in ayrılmaz bir parçası olduğu için bu kararlar mevcut durumda bir değişiklik olmamış, sadece mevcut olan bağlılık hukuksal olarak resmileştirilmiştir. Böylece Türk Spor Kurumu'nun CHP'ye bağlılık hakkındaki dileği Parti Genel Kurulu'nca onaylanmış oluyordu. Bu kararın Parti Genel Kurulu'nca onaylanması hususunun bütün il ve ilçe merkezlerindeki sporcuların ve kulüp mensuplarının bu yerlerdeki Parti veya Halkevi binalarında katılacağı bir toplantıda, Partinin il veya ilçe başkanlarınca duyurulması ve bu vesileyle sporcu gençliğin üstlendiği, Partinin altı ilkesine olan inanç ve sadakat vazifesini öne çıkaran bir nutuk çekilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu tebliğ töreninin de 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı'nda ve bayram töreninden önce yapılması istenmiştir. (Belge No: 490.01. 3.13.16)

Spor teşkilatları üzerinde partinin daha etkin olması için Genel Sekreter adına Giresun Milletvekili M. Akkaya CHP başkanlığına bazı önerilerde de bulunma ihtiyacı hissetmiştir. Bu çerçevede Akkaya 1936'da CHP Başkanlığına gönderdiği bir yazıda; Türk Spor Kurumunun spor kongresince değiştirilen yeni tüzüğüne göre her ilde sadece bir spor bölgesinin kurulacağını onaylandığını, bu spor bölgesi başkanının da seçimle değil, TSK Genel Merkezince yapılacak atamayla yönetime getirilmesi esasının getirildiğini hatırlatarak, TSK'nın CHP'ye bağlılığı bu kararlar onaylandığından, spor bölge başkanlıklarına atanacak olan kişilerin spor konusunda ilgi ve bilgilerinin yanı sıra doğrudan partili veya partinin prensiplerini özümsemiş ve bölgedeki gençlik arasında inkılapçılık, iyi ahlak ve zindelik gibi özellikleri ile tebarüz edenlerden olmasının gerekliliği vurgulanmıştır. Bunun gerçekleşmesi için de Akkaya, illerde bu şartları sağlayan kişilerin spor bölgesi başkanlığına atanabilmesi için uygun görülenlerin adlarının TSK başkanlığına iletilmesini istemiştir. (Belge No: D.S. 6/6294 490.01.3.13.16)

1930'lu yılların sonlarında Türk Spor Kurumu, ülkedeki ata sporlarının araştırılması üzerinde durmuş ve geniş bir inceleme ve araştırma aşamasına geçilmesi gerektiği üzerinde durarak bu konuda Halkevlerinden yararlanılması lüzumuna değinmiştir. Bu bağlamda 1938'de Türk Spor Kurumu Asbaşkanı Y. Nizam Kırşan, Spor Bölgesi Başkanlığı'na gönderdiği bir yazıda; kurumun tarihi ve milli sporlar konusunda birtakım incelemeler ve araştırmalar yapılabilmesi için TSK genel merkezinde tarihi Türk sporları konusunda yazılmış kitaplardan ve spor tarihine ait her türlü belgelerden oluşan bir kütüphane oluşturulması ve milli sporlara ait malzemelerin toplandığı bir müze kurulmasının düşünüldüğünü ve ülkenin dört bir yanındaki spor kuruluşlarının ve Halkevlerinin gösterecekleri ilgi ve yapacakları yardımın bu girişimin başarılı olabilmesi için son derece önemli olduğunu belirtmiştir. TSK Asbaşkanı, spor kuruluşlarından ve Halkevlerinden beklenen bu alaka ve yardımı esirgenmeyeceklerinden emin şekilde onlardan bekledikleri hususları ayrıntılı olarak dile getirmiştir (Bkz. Ek 2).

5. Türkiye Milli Olimpiyat Cemiyeti'nin Kuruluşu

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı'da cemiyet kurulması serbest bırakıldıktan sonra Selim Sırrı Tarcan "*Osmanlı Milli Olimpiyat Cemiyeti*"ni (O.M.O.C.) kurarak, durumu olimpiyatların tekrar canlanmasında en önemli rolü oynayan Baron Pierre de Coubertin'e bildirmiştir. 15 Aralık 1909'da yapılan Uluslararası Olimpiyat Komitesi (C.I.O.) toplantısına O.M.O.C.'yi temsilen Selim Sırrı Bey katılmıştır. Osmanlı Devleti'nin Uluslararası Olimpiyat Komitesinin resmi üyeliğine katılması ise komitenin 23-28 Mayıs 1911 tarihleri arasında Budapeşte'de yapılan toplantısında olmuştur. O.M.O.C. kuruluşundan sonra katıldığı ilk olimpiyat oyunları 1912 yılında Stockholm olimpiyat oyunları olmuştur.

29 Ekim 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı yöneticileri bir toplantı düzenleyerek, yeni nizamnamesini hazırladıkları Milli Olimpiyat Cemiyeti'nin ismini "*Türkiye Milli Olimpiyat Cemiyeti*" olarak değiştirmişlerdir. 1922'de hazırlanan nizamname ile 1924 yılında kurulan Türkiye Milli Olimpiyat Cemiyeti, 1926 yılına kadar tüzükteki maddeler doğrultusunda idare edilmiştir (Atabeyoğlu, 1985:2190; Bayazıt ve Boz, 2017:217.).

Uluslararası Olimpiyat Komitesi'nin daveti Ali Sami (Yen) ile Selim Sırrı (Tarcan)'nın talepleri üzerine 1924'te düzenlenen Paris Olimpiyat Oyunlarına genç Türkiye Cumhuriyeti resmen katılmıştır. 1924 Paris olimpiyat Oyunları Türkiye Cumhuriyeti'nin katıldığı ilk olimpiyat oyunlarıdır. Avrupa'nın güçlü devletlerine karşı verdiği bağımsızlık mücadelesinden zaferle çıkmayı başaran Türkiye, uluslararası arenada sportif yeteneklerini tüm dünyaya göstermek amacıyla bu organizasyonuna sporcuları, hakemleri, antrenörleri ve yöneticileriyle katılmıştır (Evcin, 2014:322).

Sonuç

Milli Mücadele döneminde cephede dahi beden eğitimi ve spor faaliyetleri ihmal edilmemiş, Cumhuriyet döneminde, genel olarak her alanda spor faaliyetlerinin desteklenmesine çalışılmıştır. Mustafa Kemal Atatürk özel olarak sporun gelişmesi için büyük bir çaba göstermiş ve bu alanda yeniliklerin yapılmasını sağlamıştır. Gittiği her yerde sporu desteklediğine yönelik ifadeler kullanmış ve bu alanda olumlu bir algı yaratmayı başarmıştır.

22 Mayıs 1922'de daha Cumhuriyet ilan edilmeden TİCİ'nin kuruluşu ve bu yeni yapının spor federasyonlarını tek çatı altında toplaması, ülkede sportif faaliyetlerin bir kurum altında toplanmasını ve organizasyonunun yapılmasını sağlamıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra, sporun milletlerin kaderi açısından önemini kavrayan başta Atatürk olmak üzere cumhuriyetin kurucu kadrosu, ülkede sporun gelişmesi ve yaygınlaşması için işin daha başında, devrin zor şartlarına rağmen büyük fedakârlıklarla spora ve sporcuya destek olmuşlardır. Bu bağlamda ülkede sporun teşkilatlanması

için ön ayak olmuşlar ve bu tür faaliyetleri sonuna kadar desteklemişlerdir. Hatta Mustafa Kemal Atatürk'ün bizzat kuruluşunda etkin olduğu "Muhafız Gücü Kulübü" gibi kulüplerin kuruluşu da bu dönemde gerçekleşmiştir. Yine 1 Mart 1923'te Atatürk'ün himayelerinde "*İstanbul Vilâyeti Türk İzciler Ocağı*" kurulmuş ve bu ocağın "*başbuğluk*" teklifini Atatürk büyük bir iftiharla kabul etmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nde sporun teşkilatlanması adına kurulan Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı başta olmak üzere, 1923 yılında kurulan Türkiye Milli Olimpiyat Cemiyeti'nin kurulmasında, TİCİ'nin yerine 1936'da kurulan ve doğrudan CHP'ye bağlanan Türk Spor Kurumu'nun kurulmasında ve 1938 yılında Türk Spor Kurumu'nun kapatılarak yerine Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü'nün kurulmasında dönemin idarecilerinin ve CHP'nin etkin olduğu görülmektedir.

Some Arrangements and Supports of the Atatürk Era Republican People's Party for the Organization of Sports in Turkey

Extended Summary

In the first years of the Republic, great investments were made for the construction of modern Turkey, for the organization of Turkish sports, as in every field, and for the establishment of a healthy and strong sports infrastructure throughout the country. In this context, the state's resources have been mobilized for institutions and organizations, sports clubs and athletes engaged in sports activities.

The "İdman Alliance Committee", which was established in 1921 for the modern organization of Turkish sports in the Republic of Turkey, has been an important stage. This delegation formed the basis of the "Turkish Training Associations Alliance", which was the first central sports organization in the country as of the first years of the Republic. The Swiss Federation was taken as an example in the organization of the Turkish Training Associations Alliance. On June 26, 1920, with the initiative of Yusuf Ziya Öniş, Altınordu, Fenerbahçe, Süleymaniye, Beşiktaş, Üsküdar, Galatasaray, Beylerbeyi, Union and Haliç clubs came together to establish the Turkish İdman Associations Foundation. At the end of a two-year working period, the Turkish İdman Associations Alliance (TİAA) was established on May 22, 1922. With the agreement of the sports clubs, the Alliance of Turkish Training Associations held its first meeting on 11 July 1922 under the chairmanship of Ali Sami (Yen) Bey. The alliance became official with the decree of the Council of Ministers dated 16 January 1924. With this decree, the said organization was accepted as an organization that renders beneficial services to the general interest of the country, thus gaining the right to exemption from taxation and getting more support from the Government. Atatürk was elected as the "Hâmi Reis" at the first congress of the society. In 1936, the headquarters of TİAA was moved to Ankara and steps were taken to connect it to the Republican People's Party (RPP). After the sports were taken under the control of RPP, a significant increase and improvement is observed in financial aid and sports activities. TİAA, the first multi-sport organization in Turkey, acted in line with national concerns.

Apart from these efforts, it is worth mentioning here that there is another sports club in which Atatürk himself was active. On July 18, 1920, a "Guards Team" was formed by the instruction of Atatürk himself, and this team was appointed by Mü-lazım İsmail Hakkı (Tekçe) Bey, whom Atatürk benefited from his ideas and views on sports for many years, and later on, this team continued its duty as the "Guardian Regiment" has done. This regiment eventually took the name of "Guards Power Club" on June 1, 1923 and started to engage in sports activities under the spiritual presidency

of Atatürk. It is known that this club, whose work was closely followed by Atatürk, won many championships in sports such as wrestling, football, athletics, equestrian, cycling and polo, and produced many military athletes from its body.

Since 1934, even special provincial administrations and municipalities have started to allocate money from their budgets for local sports affairs with the advice and incentives of the RPP. While there were 14 sports clubs in the country in 1923, this number reached 230 in 1933 and 442 sports clubs in 1938. The number of athletes in the clubs; While it was 827 in 1923, it became 6,380 in 1928, 10,450 in 1933 and 27,601 in 1938.

Since the early 1930s, the RPP wants to dominate not only TİAA but also all social organizations. In fact, this desire is also related to the understanding in world politics at that time. In this period, the gaining power of authoritarian and totalitarian regimes and their success based on this power also affected RPP administrators. Following these developments, RPP brought Carl Diem from Germany to Turkey to restructure the sports organization. When Carl Diem came to Turkey, he organized trips to various cities and made investigations. It is not known exactly what was included in Carl Diem's reports to the government. However, according to the news in those days, Carl Diem demanded in his report to establish a directorate affiliated to the prime minister's office or another ministry and to make it compulsory for young people of different ages to join this organization. The reports prepared by Carl Diem were very effective in determining the sports policies of the period. RPP's IV. Article 50 of the program approved by the congress stated that those in schools, state institutions, private institutions and factories will be obliged to engage in physical education according to their age.

When it comes to 1936, important changes are experienced in terms of the organization of sports in Turkey. At the 8th congress of TİAA in 1936, it was decided to change the name of the institution to Turkish Sports Association (TSA). What is more important than the name change in this decision is that the relationship of the TSA with the CHP has become an organic bond. Acting as an executive organ in the field of sports as well as in every other field, the RPP has become the only authorized organ in this regard with the establishment of the TSA. Ali Hikmet Ayerdem, who is the president of the organization, has also undertaken the duty of the President of the National Olympics of Turkey. In 1938, this institution was changed to the General Directorate of Physical Education.

Although TİAA's giving its place to the Turkish Armed Forces under the leadership of the Republican People's Party after 1936 is considered as the introduction of sports under the control of a party identified with the state, the sports program and policy that TİAA has been leading for 14 years since the establishment of the republic is the result of the formation of the Turkish Armed Forces in 1936. leaving it to the administration of the Republican People's Party with its establishment; This can

be explained by the Kemalist modernization's decision to completely seize a sports program that could not spread throughout the country, and the radical modernization policy of Kemalism in all areas of social life, when it was now time for sports. As a result of these initiatives, Turkish sports started to become politicized. Athletes were registered as members of the party, and this situation has reached a level that prevents an athlete who is not a member of the party from doing sports.

The period between 1936 and 1938 constitutes a very important place in terms of Turkish sports history. Because in this period, the autonomous structure was moved away and centralism came to the fore. At the same time, politicians began to have a say in sports. On February 18, 1936, CHP contacted Carl Diem, the Olympic president of Nazi Germany, and established the Turkish Sports Association under its own administration. A law was enacted on 20 June 1938, and 19 May was accepted as Youth and Sports Day. On June 29, 1938, the General Directorate of Physical Education was established in line with the Law on Physical Education. Mustafa Kemal Atatürk had a great influence on the functioning of this institution. With the establishment of this institution, it was understood that sports could not be carried out with other organizations and it was agreed that it should be carried out by a single authority. Existing federations were abolished immediately after the establishment of GDPE. New federations were established. These are athletics, football, wrestling (boxing and weightlifting), water sports, cycling (motorcycle), shooting, mountaineering and winter sports. Tennis, handball, basketball, volleyball and other branches are gathered under a single federation umbrella: Sportive Games Federation.

In the first years of the RPP period, while the single-party period was still in progress, it is understood from the sources and archive documents of the period that all the works were supported by Mustafa Kemal Atatürk. In this period, new decisions were taken throughout the RPP and sports activities were tried to be made much more systematic. At the same time, all information about sports in this period; All contents such as proverbs and folk sayings were tried to be gathered together and it was decided to establish a kind of sports museum.

After October 29, 1923, the National Olympic Association, for which the leaders of the Turkish Association of Sporting Associations came together and prepared its new regulations, declared the name "Turkish National Olympic Association" by putting the phrase "Turkey" in the head. The reason for this was that the International Olympic Committee accepted its representatives before the state. The Turkish National Olympic Association, which was established in 1924 with the regulation prepared in 1922, was governed in accordance with the articles of the statute until 1926.

The young Republic of Turkey officially participated in the Olympic Games held in Paris in 1924 with the invitation of the International Olympic Committee, the request of Ali Sami (Yen) and Selim Sırrı (Tarcan) and the support of the Turkish Government. The Olympic Games held in Paris in 1924 were the first official Olympics in

which the Republic of Turkey and Turkish athletes participated. Having fought for independence against the powerful states of Europe a very short time ago, Turkey, this time, participated in this most important organization of the sports world with its referees, athletes, trainers and managers in order to demonstrate its sporting abilities.

Geniş Özet

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, modern Türkiye'nin inşası için her alanda olduğu gibi Türk sporunun teşkilatlanması için de kısıtlı imkanlara rağmen büyük yatırımlar yapılmıştır. Spor kulüplerine, sporculara ve sporla meşgul olan kurum ve kuruluşların tamamına devletin imkânları seferber edilmiştir.

Yeni Türk Devleti'nde Türk sporunun çağa uygun şekilde teşkilatlanması için 1921'de kurulan "İdman İttifakı Hey'et-i Muvakkatesi" önemli bir aşama olmuştur. Teşkil edilen bu heyet, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülkedeki ilk merkezi spor teşkilatı olan "Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı"nın ilk nüvesini teşkil etmiştir. Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'nın örgütlenmesinde İsviçre Federasyonu örnek alınmıştır. 26 Haziran 1920 yılında, Yusuf Ziya Öniş'in önyak olması ile Türkiye İdman Cemiyetleri Vakfı'nı kurmak amacıyla Altınordu, Fenerbahçe, Süleymaniye, Beşiktaş, Üsküdar, Galatasaray, Beylerbeyi, Union ve Haliç kulüpleri bir araya gelmiştir. İki yıllık bir çalışma döneminin sonunda Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı (TİCİ) 22 Mayıs 1922'de kurulmuştur. TİCİ spor kulüplerinin oluruyla ilk toplantısını 11 Temmuz 1922'de Ali Sami (Yen) Bey'in başkanlığında yapmıştır. Bakanlar Kurulu'nun 16 Ocak 1924 tarihli kararnameyi ile de resmi bir hüviyete kavuşmuştur. Bu kararnameye göre TİCİ, ülkenin genel menfaatine faydalı hizmetlerde bulunan bir teşkilat olarak kabul edilmiştir. Bu sayede vergilerden muaf olmuş ve hükümetten daha fazla yardım alma olanağına ulaşmıştır. Cemiyetin ilk kongresinde Atatürk, "Koruyucu Başkan/Hâmi Reis" olarak seçilmiştir. 1936 yılında TİCİ'nin merkezi Ankara'ya taşınmış ve Cumhuriyet Halk Fırkası'na bağlanması için adım atılmıştır. Sporun CHP denetimine alınmasından sonra mâlî yardımlar ve spor faaliyetlerinde ciddi bir artış ve iyileşme görülmektedir. Türkiye'deki ilk çok sporlu kuruluş olan TİCİ, milli kaygılar doğrultusunda hareket etmiştir. WW

Bu çabaların haricinde kuruluşunda Atatürk'ün şahsen rol aldığı bir spor kulübünün varlığını da burada belirtmekte fayda vardır. 18 Temmuz 1920'de şahsen Atatürk'ün direktifi ile kurulmuştur. Takımın başına Atatürk'e uzun yıllar boyunca sporla ilgili konularda bir nevi danışmanlık yapan Mülazım İsmail Hakkı (Tekçe) Bey getirilmiştir. Takımın adı sonradan "Muhafız Alayı" olarak değiştirilmiştir. Atatürk'ün manevi başkanlığını yaptığı bu alayın adı 1 Haziran 1923'te "Muhafız Gücü Kulübü" olarak değiştirilmiştir. Atatürk'ün yakından ilgilendiği bu kulüp; futbol, güreş, binicilik, polo, atletizm, bisiklet gibi spor dallarında birçok asker sporcu yetiştirmiş ve çok sayıda şampiyonluk kazanmıştır.

1934 yılından sonra CHP'nin öneri ve teşvikleriyle belediyeler ve il özel idareleri

de yerel düzeyde spor faaliyetleri için bütçelerinden ödenek ayırmaya başlamışlardır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1923 yılında yurttan sadece 14 spor kulübü vardı. Spor kulübü sayısı CHP'nin teşvik desteği ile 1933'de 230'a ulaşmıştır. Atatürk'ün vefat yılı olan 1938 de ise ülkedeki spor kulübü sayısı 442 olmuştur. Kulüplere bağlı sporcu sayılarındaki artış da spor kulübü sayısına paralel olarak artmıştır. 1923 yılında kulüplere bağlı sporcu sayısı 827 iken bu rakam 1933 yılına gelindiğinde 10.450'ye ve 1938 yılında ise 27.601 ulaşmıştır.

1930'lu yılların başlarından itibaren CHP o dönemdeki dünya siyasetindeki anlayışa uygun olarak sadece TİCİ üzerinde değil ülkedeki örgütlerin tamamı üzerinde hakimiyet kurmak istemekteydi. Bu dönemde Almanya, İtalya gibi ülkelerde güç kazanan otoriter ve totaliter rejimlerin göreceli olarak başarılı olması, CHP yöneticileri üzerinde etkili olmuştur. Bu gelişmelerin devamında spor alanında başarılar elde etmek isteyen CHP, Almanya'dan Carl Diem'ı spor teşkilatını yeniden düzenlemek amacıyla getirtmiştir. Türkiye'ye gelen Carl Diem, çeşitli illere geziler düzenleyerek çalışmalarına başlamış ve bu inceleme gezileri sonucunda raporlar hazırlamıştır. Ancak bu raporlar günümüze kadar ulaşmamıştır. Raporların içeriği hakkında basında çıkan haberlerden anlaşıldığı kadar doğrudan başbakanlığa veya bir bakanlığa bağlı olarak bir spor müdürlüğünün kurulmasını ve çeşitli yaş gruplarından gençlerin bu organizasyona girmelerinin zorunluluk olmasını talep etmiştir. Carl Diem'in bu raporları o dönemin spor politikalarına etki ettiği görülmektedir. 9 Mayıs 1935'te yapılan CHP'nin IV. Kurultayında onaylanan programının 50. maddesinde devlet kurumlarında, özel kurumlarda ve fabrikalarda çalışanlar ile okullardaki öğrencilerinin, yaş gruplarına göre, sporla uğraşmalarının yükümlülük altına alınacağı kaydedilmiştir.

1936 yılına gelindiğinde Türkiye'deki sporun teşkilatlanması açısından önemli değişikliklerin yaşandığı görülmektedir. 1936 yılına gelindiğinde TİCİ'nin 8. kongresi yapılmış ve bu kongrede TİCİ'nin adı Türk Spor Kurumu (TSK) olarak değiştirilmiştir. Bu kongrede yapılan isim değişikliğinden daha önemli olan husus, TSK'nin organik olarak CHP'ye bağlanmasıdır. Bu kararla CHP diğer alanlarda olduğu gibi spor alanında da tek yetkili yapı haline gelmiştir. Kuruluşun başkanı olan Ali Hikmet Ayerdem, Türkiye Milli Olimpiyat Başkanlığı görevini de üstlenmiştir. 1938 yılında bu kurum, Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü olarak değişmiştir.

Her ne kadar 1936'da TSK'nın kuruluşu, sporun devletle özdeşleşen bir partinin güdümüne girmesi olarak değerlendirilse de esasında 1936'ya kadar uygulanan spor programlarının ülke geneline yaygınlaştırılmaması sebebiyle bir nevi Kemalist modernleşmenin duruma el koyarak, sosyal hayatın her alanını kapsayan radikal modernleşme politikalarında sıranın spora geldiğinin bir göstergesidir. Bu girişimler sonucunda Türk sporu siyasallaşmaya başlamıştır. Bu dönemde sporcular partiye üye olarak kaydedilmeye başlanmıştır. Bu durum ise parti üyesi olmayan sporcuların sportif faaliyetlerinin engellenebildiği olumsuz bir ortama sebep olmuştur.

1936 ve 1938 arası dönem Türk spor tarihi açısından oldukça önemli bir yer teş-

kil eder. Çünkü bu dönemde özerk yapıdan uzaklaşmış, merkezîyetçilik ön plana çıkmıştır. Aynı zamanda politikacılar, sporda söz sahibi olmaya başlamıştır. 18 Şubat 1936 yılında, CHP, Almanya'da Olimpiyat Başkanı olan Carl Diem'la irtibat kurarak, onun tavsiyeleri doğrultusunda kendine bağlı olartak TSK'yı kurmuştur. 20 Haziran 1938 tarihinde bir yasa çıkarılarak, Atatürk'ün Samsuna çıktığı tarih olan 19 Mayıs tarihi, "Gençlik ve Spor Bayramı" olarak ilan edilmiştir. 29 Haziran 1938 tarihinde ise Beden Terbiyesi Kanunu doğrultusunda, Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Bu kurumun işler hale gelmesinde, Mustafa Kemal Atatürk'ün etkisi büyüktür. Bu kurumun faaliyet göstermeye başlaması ile sporun diğer teşkilatlar ile yürütülemeyeceği anlaşılmış ve tek bir makam tarafından yürütülmesi gerektiği konusunda hemfikir olunmuştur. BTGM'nün kuruluşuyla birlikte var olan bütün federasyonlar lağvedilerek yenileri kurulmuştur. Bunlar futbol, atletizm, su sporları, güreş (boks ve halter), atıcılık, bisiklet (motosiklet), kış sporları ve dağcılıktır. hentbol, tenis, voleybol basketbol vb. diğer branşlar ise Sportif Oyunlar Federasyonu çatısı altında toplanmıştır.

CHP döneminin ilk yıllarında, henüz tek partili dönem devam ederken, Mustafa Kemal Atatürk tarafından da tüm çalışmaların desteklendiği dönemin kaynakları ve arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Bu dönemde, CHP genelinde yeni kararlar alınmış ve spor faaliyetleri çok daha sistemli bir hale getirilmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda bu dönemde spora ilişkin tüm bilgiler; atasözleri, halk deyişleri gibi tüm içerikler de bir araya toplanmaya çalışılmış, bir tür spor müzesi oluşturulmasına da karar verilmiştir.

29 Ekim 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı yöneticileri bir toplantı düzenleyerek, yeni nizamnamesini hazırladıkları Milli Olimpiyat Cemiyeti'nin ismini "Türkiye Milli Olimpiyat Cemiyeti" olarak değiştirmişlerdir. 1922'de hazırlanan nizamname ile 1924 yılında kurulan Türkiye Milli Olimpiyat Cemiyeti, 1926 yılına kadar tüzükteki maddeler doğrultusunda idare edilmiştir.

Uluslararası Olimpiyat Komitesi'nin daveti Ali Sami (Yen) ile Selim Sırrı (Tarcan)'nın talepleri üzerine 1924'te düzenlenen Paris Olimpiyat Oyunlarına genç Türkiye Cumhuriyeti resmen katılmıştır. 1924 Paris olimpiyat Oyunları Türkiye Cumhuriyeti'nin katıldığı ilk olimpiyat oyunlarıdır. Avrupa'nın güçlü devletlerine karşı verdiği bağımsızlık mücadelesinden zaferle çıkmayı başaran Türkiye, uluslararası arenada sportif yeteneklerini tüm dünyaya göstermek amacıyla bu organizasyonuna sporcuları, hakemleri, antrenörleri ve yöneticileriyle katılmıştır.

KAYNAKÇA

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhurbaşkanlığı Arşivi

Belge No: 490. 01. 4.17.13

Belge No: 490.01. 26.23

Belge No: 490.01. 289

Belge No: 490.01. 3.13.16

Belge No: 490.01.277

Belge No: 490.01.277

Belge No: 490.01.289

Belge No: 490.01.3.10.2s

Belge No: 490.01.3.12.22

Belge No: 490/01/2/6/23 (2 Sayfa)

Belge No: D.S. 6/6294 490.01.3.13.16

Akın, Y. (2004). “Gülbüz ve Yavuz Evlatlar” Erken Cumhuriyet’te Beden Terbiyesi ve Spor, İletişim Yayınları, İstanbul.

Atabeyoğlu, C. (1985). “Cumhuriyet Döneminde Spor Politikası”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C.8, İletişim Yayınları, İstanbul.

Aykın, A.G. (2013). “Meşrutiyetten Günümüze Türkiye’de Spor Politikaları ve 1980 Sonrası Parti ve Hükümet Programları ile Kalkınma Planlarında Sporun Yeri”, Akademik Bakış Dergisi, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E Dergisi, Sayı: 38, Eylül – Ekim, 1-16

Bayazıt, A. ve Boz, E. (2017). “Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Yenileşme Hareketlerinin Türk Spor Kültürüne Etkileri– Tanzimat’tan Cumhuriyete Spor”, International Journal Of Cultural And Social Studies (Intjcss), Vol:3, 211-228

Canşen, E. (2015). “Türkiye Cumhuriyeti’nin Spor Politikaları”, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 17 (1), 33-48.

Cantek, F.Ş. ve Yarar, B. (2009). “Erken Cumhuriyet Dönemi Dergi ve Gazetelerinde Spor ve Kadın (1928-1960)”, İletişim, Kuram ve Araştırma Dergisi, (29). 201-218.

Daver, A., Cevahiroğlu, B. Ve Demir, B. (2017). “Sports- politics relationship in Turkey in the early Year of the Republic”, Turkish Journal Of Sport and Exercise, (19), 39-49.

Ekenci, G. ve Serarşlan, M. Z., (1997). “Gelişim Aşamaları Bakımından Türk Spor Teşkilatı ve Değerlendirilmesi”. Gazi BESBD, 2, (3), 72-81.

Evcin, E. (2014). “Atatürk’ün Spora ve Sporculara Bakışı”, Tarih Araştırmaları Dergisi, 33(55) 303-377

Fişek, K. (2003). Devlet Politikası ve Toplumsal Yapıyla İlişkileri Açısından Spor Yönetimi Dünyada-Türkiye’de, Yazı-Görüntü-Ses Yayınları, Ankara.

İmamoğlu, F. (2011). “Türkiye’de Sporun Yönetimsel Yapısı İçinde Spor Federasyonları”, Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi, XVI (2), 3-10.

Kılıç, M. (2013). “Tek Partili Dönemde Türkiye’de Modern Sporun Teşekkülü”, Tarih Okulu, İlkbahar – Yaz, (XIV), 27-53

Sarıgüzel, N. “Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü”, Atatürk Ansiklopedisi, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/beden-terbiyesi-genel-mudurlugu/> Erişim Tarihi: 13.07.2023

Sümer, R. (1990). Sporda Demokrasi, Türkiye ‘de Spor Federasyonlarının Tarih-sel Gelişimi, Şafak Matbaacılık, Ankara.

Türkmen, M. (2015). Kuruluş Döneminde Cumhuriyetin Milli Eğitim ve Beden Eğitimi Politikaları. Uluslararası Güncel Eğitim Araştırmaları Dergisi, 1 (1), 1-25.

Yarar, B. (2014). “Osmanlı’dan Cumhuriyete Geçiş Süreci ve Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye’sinde Modern Sporun Kuruluşu”, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Güz (21), 301-317.

Zelyurt, M.K. (2013). “Türk Modernleşmesinde Spor: Tanzimat’tan Erken Cumhuriyet’e”, Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 8(12), 1461-1478.

Ek 1:

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın, TSK'nın VII. Kongresi'nde aldığı kararla CHP'ye bağlanmasıyla ilgili olarak CHP Başkanlığı'na gönderdiği yazı

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET HALK PARTİSİ
Genel Sekreterliği
Sayı
6/845

B=6

İstanbul:22/8/936

C.H.P. Başkanlığına

Türk spor kurumunun son VIII. inci kongresinin oy birliği ile verdiği bir karar üzerine , kongre başkanlığı 18.IV.936 tarihli bir yazı ile Kurumun C.H.Partisine bağlılığının kabul edilmesi dileğinde bulunmuştu . Parti tüzüğüünün 31 inci maddesinin son fıkrası şöyle der : "Partiye bağlı olduğu Geniş Kurca onaylanmış şahsiyetler bulunursa onlar da Büyük Kurul-taya delege gönderebilirler"

İşte , işbu 31 inci maddenin (Ç) fıkrasına uygun olan bu dilek hakkında Parti Geniş Kurulunca kabul karara verilmiş ve işbu karar da Parti Geniş Kurunca onaylanmıştır .

Türk sporcusu , zaten , Kamusalın 82 çocuğu ve onun ayrılmaz bir parçası idi , bu karar hiç bir şey değiştirmiş değildir . Ancak zaten mevcut olan bir bağlılığa formalite ve hukuk bakımından tanınlanmıştır .

Türk sporcusu ve türk gençliği için önemli olan bu bağlılık kararının , işbu maddenin derin manasına tobarüz ettirecek bir surette , tesbit edilmiş bir törenle ve aşağıdaki gibi , bütün yurtda ilân ve teblig edilmesi uygun olur :

1.- Türk spor kurumunun C.H.Partisine bağlılık hakkındaki dileğinin Parti Geniş Kurulunca kabul edildiği ve işbu kabul kararının Parti Geniş Kurunca onandığı her il ve ilçe merkezindeki spor bölge ve kulüpleri mensupları Parti veya Halkevi Kuranda toplanacak , Parti Başkanları tarafından teblig edilir ve bu münasebetle sporcu gençliğin yıklendiği , Partinin alta vassafına olan inan ve sadakat ödevini tobarüz ettirici bir söylev verilir .

2.- Buna , mahallin spor bölge başkanı veya spor kulüpleri tarafından seçilecek arkadaşlar cevap verir .

3.- İşbu teblig töreni , tekmil yurtda , aynı günde 29.Birinci teğrin . Cumhuriyet bayramında ve bayram merasiminden önce yapılır .

490 01 | | | 3 13 18

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

-2-

4.- Parti Başkanlığına genelgelennmiş olup , icap edenlere vaktinde bildirilmek dileği ile Türk spor kurumu başkanlığına da yazılmıştır .

Dahiliye Vekili ve
C.H.P. Genel Sekreteri

S. Kaya

490	01			3	13	16
-----	----	--	--	---	----	----

Ek 2:

Türk Spor Kurumu Asbaşkanı Y. Nizam Kırşan, Spor Bölgesi Başkanlığı'na gönderdiği 1938 tarihli yazı (Belge No: 490. 01. 4.17.13)

“Okçuluk, güreş, cirit, tomak, çöken, kılıç ve kalkan, binicilik, gürz ve topuz kullanmak, yüzücülük, avcılık... Eski milli sporlarımızın başında gelenlerdendir. Bunlardan başka her mahalde yerin iklimine, arazi vesaire gibi hususi şartlarına göre mevzii olarak birçok spor neveleri vücut bulmuş ve buralarda zamanla bazı değişiklikler olmuştur.

Nerelerde hangi sporların taammüm ettiği, ne gibi şartların ve hususiyetlerin bunların inkişafını kolaylaştırdığı, bunların ne zaman ve ne gibi tesirlerle gerilediği veya durgunluk gösterdiği ne zaman ve ne suretle unutulup bırakıldığı, bugün yaşayanlar varsa nerelerde ve kimler tarafından yapıldığının bilinmesi bizi ilgilendiren ilk noktadır. Yalnız şehirlerde ve kasabalarda değil, köyler hatta aşiretler de bu bakımdan tetkike tabi tutulmalı, eskiden yapılmış olanlar ve şimdi yaşayanlar tasrih edilmek suretiyle her yerdeki milli sporlar gösterilmelidir. Bunlar sayılırken yukarıda zikredilen cihetlerin izahı da unutulmamalıdır. (...)

Ok, yay, cirit, kılıç kalkan, matrak, gürz, topuz vs gibi milli spor malzemesinin ve bunların teferruatının toplanması mukarrerdir. Bulunabilecek malzemenin isimlerini, gerekli izahatı ihtiva eden cetvellere bunların birer adedinin veya kâfi miktarının tedariki kabil olup olmadığı, mubayaasına lüzum görülürse kaçır kuruşa alınabilecekleri de yazılmalıdır.

Bunlardan lüzum görülenlerin kabil olduğu takdirde fotoğraflarının yollanması faydalı olur. Bazı yerlerde kayak, ayak topu, boks gibi bugünkü modern sporların mahalli ve iptidai bir şekilde icra edilmekte veya edilmiş olduğu görülmekte veya işitilmektedir. Bunlar bilhassa gözden kaçırılmamalıdır. Bütün milli sporlar üzerine incelemeler yapılırken spor nevelerine, bunlarda kullanılan aletlere, yapılan hareketlere ve idmanlara verilen isimlerle bu işlerde kullanılmış ve kullanılmakta olan tabir ve istihlaların da sıhhatli olarak tespiti önemli bir tetkik mevzuudur.

Türklere ait olsun, bu toprakta çıkmış diğer eski medeniyetlere ait olsun şehir, kasaba köy veya bunların civarında bugün rastlanan spor sahaları ve spora ait veya sporu alakadar eden mebani ve tesisat mevcut ise üzerlerinde incelemeler yapılmak üzere bunların adları, mevkileri tespit edilerek bildirilmeli. (...)

Halk arasında yaşayan masal, destan, türkü, darbı mesel ve atasözleri gibi folklor malzemesinde ve mahalli inanışlarda sporu alakadar eden mevzulara tesadüf edilirse bunların da tespiti ve ne gibi hususiyetleri görüldüğünün izahı. Türklerin medeniyete hizmetleri bahsinde milli sporumuzun tarihinin çok ehemmiyetli bir mevki bulunduğunu kabul etmek lazımdır. Buna ait vakaların materyallerin toplanması ve bunlar üzerinde ilmi usullerle incelemeler yapılması birçok mühim hakikatleri meydana çıkaracaktır”

Kumkale’de Yunanlıların Yaptığı Sahte Bir Fransız Anıtı

Mithat ATABAY*

Özet

Çanakkale kara muharebelerinin başladığı 25 Nisan 1915 günü müttefik donanması Kumkale bölgesini şiddetli şekilde topçu ateşine tuttu. Saat 10:00’da da Kumkale’ye asker çıkardı ve köyü işgal etti. Kumkale köyünde şiddetli çarpışmalar oldu.

Osmanlı 3. Tümeni’nin 25 Nisan 1915 gecesi üç taburla gerçekleştirdiği taarruz köyün içine kadar genişlediyse de düşman donanmasının ateşi altında birlikler dayanamayıp köyün dışına çıkmak zorunda kaldı. Düşman ertesi sabah başarısız bir taarruz daha yaptı ve sonrasında karşı taarruza kalkan Türk askerleri tekrar Kumkale’ye girdiyse de düşman donanmasının köye yönelttiği şiddetli topçu ateşi altında birliklerin bir kısmı köyden çıkmak zorunda kaldı, bir kısmı da evlere sığınarak savaşa yeniden başladı.

Öğleden sonra Türk askeri birlikleri Orhaniye sırtlarına çekildi ve oradan düşmanın ilerlemesini engelledi. 26 Nisan gecesi Fransızlar Kumkale’yi boşalttı. İki gün devam eden çarpışmalar böylece sona erdi.

1.Dünya Savaşı sonrasında yapılan anlaşmalarla Yunanlılar Kumkale bölgesini 1920 yılında işgal ettiler. Boğazlar bölgesinde daha etkili olabilmek için Fransızların desteğini almak istediler. Bu amaçla Kumkale Türk Mezarlığı’nın içerisine bir anıt yaparak, bunu sanki Fransızlar yapmış gibi göstermeye çalıştılar. Çanakkale milletvekili Mehmet Bey’in girişimi ile bu anıtın Fransızlarla bir ilgisi olmadığı ve Yunanlıların yaptığı anlaşıldı ve sonra da yıkıldı.

Anahtar kelimeler: Kumkale, Osmanlı 3.Tümeni, Fransız Ordusu, Yunan işgal güçleri, Fransız anıtı

* Dr. Öğretim Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi e-mail: matabay@comu.edu.tr, tel:0286 2180018/22263, ORCID:

A Fake French Monument Built by Greeks in Kumkale Village

Abstract

On April 25, 1915, the Allied navy subjected the Kumkale region to intense artillery fire, marking the beginning of the Gallipoli land battles. At 10:00 AM, they also landed troops in Kumkale and occupied the village. Fierce clashes ensued in Kumkale village.

Although the Ottoman 3rd Division launched an attack on the night of April 25, 1915, which extended deep into the village, the troops were unable to withstand the enemy navy's fire and were forced to withdraw from the village. The following morning, the enemy launched another unsuccessful attack, and Turkish soldiers who counterattacked once again reentered Kumkale. However, under the intense artillery fire from the enemy navy directed at the village, some units were forced to leave the village, while others took shelter in houses and resumed the fight.

In the afternoon, Turkish military units withdrew to the Orhaniye ridges and prevented the enemy from advancing further. On the night of April 26, the French evacuated Kumkale bringing the two-day battle to an end.

After World War I, the Greeks occupied the Kumkale region in 1920 as part of the agreements reached. They sought French support to have a more significant influence in the region around the straits. To achieve this goal, they attempted to create the impression that the French had built a monument within the Turkish Cemetery in Kumkale. However, thanks to the efforts of Mr. Mehmet Bey, a member of the Turkish Parliament, it was revealed that the monument had no connection to the French, and it was subsequently demolished.

Key words: Kumkale, 3rd Division of the Ottoman Army, French Army, Greek Occupation Forces, French monument

Giriş

Çanakkale kara muharebeleri, Gelibolu yarımadasının ele geçirilmesi yönelik bir harekât olmakla birlikte taktiksel açıdan 25 Nisan 1915 tarihinde Fransızların da Anadolu tarafına bir çıkarma yaparak burada bulunan Osmanlı askeri birliklerini oyalamak amaçlanmıştı.

Çanakkale Boğazı ve çevresini savunmakla görevlendirilen ve 26 Mart 1915 tarihinde kurulan 5.Ordu'nun başında Liman von Sanders bulunuyordu. Liman Paşa, Çanakkale Boğazı'nın Anadolu tarafını savunmak üzere 15. Kolordu'ya bağlı iki tümeni burada görevlendirmişti. Mareşal Sanders, çıkarmalara çok elverişli Kumkale-Beşigeler ve güneye uzanan kıyılara büyük ölçüde bir amfibi hareket bekliyordu¹. 15. Kolorduya bağlı tümenlerden biri olan 3. Tümen'in sorumluluk sahası; Menderes çayı çevresinde bulunan Erenköy, Halileli, Sarıçalı, Tefikiye ve Çıplak köyleriydi. Tümen'in komutanlığını Albay Nicolai üstlenmişti. 11. Tümen'in sorumluluk sahası ise Beşige, Pınarbaşı, Üvecik, Mecidiye ve Geyikli toprakları bulunuyordu² ve komutanı Albay Rafet'ti³.

Kumkale Muharebeleri

25 Nisan 1915 günü müttefikler Gelibolu yarımadasının güneyinde Seddülbahir bölgesine ve Arıburnu bölgesine asker çıkarmaya başladıklarında Fransızlar da saat 04.30'dan itibaren gemilerle Kumkale önlerine gelmişler ve önce bölgeyi yoğun bir topçu ateşine tutmuşlar daha sonra da çıkarma için filikaları ile kıyıya asker çıkarmaya başlamışlardı. 3.Tümen Komutanı Albay Nicolai, topçu ateşinin başlamasından sonra saat 05.00'te bütün tümen birliklerinin Menderes çayı etrafındaki savunma mevzilerine yerleşmesi için emir vermişti⁴. 31. Alay'ın 3. Taburu da 25 Nisan sabahı 05.30'da Halileli köyünden Yenişehir- Kumkale'ye gitmek üzere harekete geçmişti. Saat 11.00'den itibaren ve düşmanın top ateşi altında hareketine devam etmiş⁵ Türk savunması, Kumkale kıyılarının düz ve açık olması sebebiyle sahilde herhangi bir tedbir alamamış hatta tel örgü dahi döşeyememişti.

Fransız çıkarma filikaları çıkarma saat 07.00'de harekete geçmiş olmalarına karşın hızı saatte 4 mili bulan deniz akıntısı nedeniyle ancak saat 10.00 civarında sahile ulaşabilmişlerdi. Bu sırada İtepe'deki Türk bataryalarından açılan topçu ateşi bir Fransız filikasını batırmış, bu durum karaya çıkmak üzere olan Senegalli askerler arasında paniğe neden olmuştu. Albay Ruef'in komutasındaki⁶ Sömürge Tugayı'ndan seçilen biri Zuhaf, ikisi Senegal taburu ve 75 mm'lik topçu bataryasından oluşan 6. Mürettep Fransız Sömürge Alayı, Yarbay Nogues'in komutasında bulunuyordu⁷.

Saat 10.15'te Yüzbaşı Brison komutasındaki Fransızların 10. Bölüğü ile Teğmen Bonavita'nın yönetimindeki 11. Bölüğü, Kumkale'de bulunan 31. Alay 6. Bölüğün bir takımı ile çatışmaya girişmişti. Bir saat kadar süren çatışma sonrasında Türk takımı

1 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi V.cilt Çanakkale Cephesi Harekâtı Özetlenmiş Tarihi*, 2.Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002, s.56.

2 Mehmed Celaleddin, *Harb-i Umumide Çanakkale Muharebat-ı Berriyesi Kumkale Muharebatı*, ed. Zerrin Günal, yay. haz. Murat Karataş, Nobel Yayınları, Ankara 2007, s.10.; Muallim Fuad Gücüyener, *Birinci Cihan Harbinde Tanıdığım Kahramanlar*, 2.Baskı, İstanbul 1956, s.8-11.

3 İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi*, TTK Basımevi, Ankara 1993, 98.

4 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi; Çanakkale Cephesi Harekâtı*, V.cilt, 1 nci Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s.53; Mehmed Celaleddin, *Harb-i Umumide Çanakkale Muharebat-ı Berriyesi Kumkale Muharebatı*, s.15.

5 Mehmed Celaleddin, *Harb-i Umumide Çanakkale Muharebat-ı Berriyesi Kumkale Muharebatı*, s.18.

6 Consulat Général de France a Istanbul, *La Bataille Des Dardanelles 14 Juillet 2005*, İstanbul 2005, s.21.

7 Brugère Raimond, *Les Dardanelles*, 2 Edition, Paris 1930, s.76.

Kumkale köyüne çekilmek zorunda kalmış⁸ ve mücadelesine köy sokaklarında devam etmişti. 31. Alay'ın 3. Taburu da saat 11.30 civarında kendilerine katılmış olan iki takımla birlikte Kumkale Mezarlığı'na çekilerek Fransızlarla savaşa tutuşmuştu. Bu arada birliğin cephanesinin sıkıntısı baş göstermiş, sürekli ateş altında olduğu için cephane ancak akşamüstü gelebilmişti⁹. Kumkale önlerindeki cephede akşam saatlerinde bir taarruz hareketi olmamıştı. İlk taarruz saat 19.00'da başlamış¹⁰ ve 39. Alaya bağlı birliklerin büyük bir bölümü Orhaniye sırtlarındaki 500 metrelik araziden taarruza geçmişlerdi. Bu birlikler kumluk sahaya indiklerinde ise Fransızların ateşi ve denizden ışıldaklar altında yapılan donanma bombardımanının ortasında kalmışlardı¹¹.

31. Alay'ın mezarlık ve merkezdeki birliklerinin taarruzu ise başarıya ulaşmış ve bu birlikler Kumkale köyüne girmeyi başarmışlardı. Köyün sokaklarında göğüs göğse savaş başlamıştı. O sırada donanma ateşinden kurtularak kıydan yaklaşan 39. Alay 1. Taburu'nun öncü birlikleri, Kumkale köyünde bulunan 31. Alay 3. Tabur birliklerini düşman sanarak ateş açmışlar ve birçok zayiata sebep olmuşlardı. 39. Alay bütün ihtiyatlarıyla köye girmiş ancak komuta kademesinde bulunan subayların bir kısmının şehit, bir kısmının da yaralanması sebebiyle birlikler birbirine karışmışlardı.

Kumkale'deki ikinci taarruz saat 03.00'de başlamış, 31. Alay'ın 1. Taburu Kumkale köyünün güneyinde, dikenli telle çevrilmiş ve çapraz makineli tüfek ateşiyle korunan Fransız siperlerine¹² hücum etmiş ve köye girmişti. Köy sokaklarında yeniden şiddetli çatışmalar yaşanmış, Fransız direnişi karşısında taarruz saat 04.00'te tekrar durdurulmuştu. 39. Alay saat 05.00'ten sonra bütün birlikleriyle üçüncü kez taarruza geçmiş ancak günün ağarması ve denizden Fransız filosunun topçu ateşine başlaması sebebiyle ağır zayıt verilirken, Osmanlı ve Fransız kuvvetleri köy içerisinde birbirine girdiği için köyü bombalayamamıştı¹³.

Saat 07.00'de Osmanlı birliklerinin inisiyatifi ele geçirmeleri üzerine bir Fransız subayı Menderes köprüsünün yakınına gelerek teslim olacaklarını ve kendisi teslim almak üzere yüksek rütbeli bir subayın gelmesini talep etmiş, bu durum borularla Alay Komutanı ve Tümen Komutanına iletmeye çalışılmışsa da bu çağrıya ne Alaydan ne de Tümen'den herhangi bir cevap gelmemesi üzerine tekrar birlikler eski mevzilerine dönerek savaşmaya başlamışlardı.

15. Kolordu Komutanı Weber Paşa 26 Nisan 1915 günü saat 14.00'ten sonra Çıplak köyünde 3. Tümen Muharebe Karargâhı ile buluşarak durum değerlendirmesi yapıldı ve saat 16.40'da taarruzdan vazgeçildi ve birlikler Mezarlık-Kumkale köyü-Kumluk Orhaniye sırtları hattına çekildiler ve Kumkale köyü tamamen boşaltıldı¹⁴.

İki gün olarak planlanan Kumkale çıkarmasında Fransızlar birliklerinin görevlerini tamamladığını düşünen General. d'Amade, Akdeniz Seferi Kuvvetler Komutanı General Ian Hamilton'la görüşerek birliklerini gece saat 22.00'den itibaren geri çekmeye başladı ve Fransızlar 27 Nisan sabahı Kumkale'den tamamen ayrılmış oldular. Fransızlara göre; Kumkale'deki Fransız harekâtı dışında hiçbir deneme hedefine ulaşamadı¹⁵.

25-27 Nisan 1915'te iki gün süren Kumkale muharebelerinde Osmanlı kuvvetleri 17 subay, 450 er toplam 467 şehit verdi. Ayrıca 23 subay, 740 er yaralıdan başka, 5 subay ve 500 er de esir düşmüştü. Zayıt, 45 subay, 1.690 er olmak üzere toplam

8 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi V.cilt Çanakkale Cephesi Harekâtı Özetlenmiş Tarihi*, s.60.

9 Yüzbaşı Celaleddin, *Kumkal'a Muhaberatı*, Erkan-ı Harbiye Mektebi Külliyyatı, İstanbul 1336, s.15.

10 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi; Çanakkale Cephesi Harekâtı*, s.68.

11 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi; Çanakkale Cephesi Harekâtı*, s.77.

12 Raimond, *Les Dardanelles*, s.77.

13 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi V.cilt Çanakkale Cephesi Harekâtı Özetlenmiş Tarihi*, s.61.

14 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi V.cilt Çanakkale Cephesi Harekâtı Özetlenmiş Tarihi*, s.62.

15 George H. Cassar, *Çanakkale ve Fransızlar*, çev. Nejat Dalay, Milliyet Yayınları, İstanbul 1974, s.180.

1.735 kişiydi. Fransızların zayıyatı ise; 6 subay 170 er ölü, 10 subay 471 er yaralı; 4 subay 125 er kayıp olmak üzere toplam 786’ydı¹⁶.

Kumkale’nin Yunanlılar Tarafından İşgali

Osmanlı İmparatorluğu 1914 yılında katıldığı Dünya Savaşı’ndan 30 Ekim 1918 tarihinde yaptığı Mondros Mütarekesi sonucunda çekilmişti. Mütareke hükümleri gereği Osmanlı Orduları terhis edilirken Boğazlar bölgesi de İngiliz, Fransız ve İtalyan devletleri tarafından işgal edilecekti. Bu bağlamda Çanakkale Boğazı ve Çanakkale kasabasının işgali 6 Kasım 1918’de başlamış ve 12 Kasım 1918 günü tamamlanmıştı¹⁷.

8 Kasım günü tabya ve iskeleleri işgal edecek olan İngiliz ve Fransız savaş gemileri Çanakkale Boğazı’na girmeye başlamışlar, 10 Kasım’da da birçok İngiliz destroyer ve mayın arama-tarama gemileri ile balon gemisi ve pek çok nakliye gemisi Çanakkale Limanı’na gelmişti. Gelen bu gemilerden çıkan küçük bir İngiliz birliği şehri işgal etmişti. Önce Liman Başkanlığı, sonra Çimenlik Kalesi, Hamidiye Tabyası, Mecidiye Tabyası ile Nara bölgesi işgal kuvvetlerine teslim edilmişti. İngiliz birliklerinden bir bölük, Kilise ve yakınındaki binalara yerleşmiş ve Sarıçay kıyılarını kontrol altına almıştı. Aynı gün 28.İngiliz Tümen Komutanlığı, Müstahkem Mevki Komutanlığı karargâh binasına yerleşmişti. Bu işgal üzerine Müstahkem Mevki Komutanı Selahattin Adil Bey ve Kurmay Başkanı ile diğer subaylar da “Yunus torpidosu” ve “Nusrat mayın gemisi” ile İstanbul’a gitmek için Çanakkale’den ayrılmışlar ve Çanakkale kasabasının işgali 12 Kasım 1918 günü tamamlanmıştı¹⁸.

Osmanlı Hükûmeti, 11 Aralık 1918 tarihinde bir irade ile Lâpseki kazası ve Kumkale nahiyesinin yeniden kurulmasına karar vermişti¹⁹. Savaş sırasında tamamen tahrip ve yok olan Kumkale nahiyesi mütareke döneminde tekrar ihdas edilmişti. Mütareke sonrasında Yunan işgalleriyle göç eden halk Yunanistan’dan tekrar geri dönmeye başlamış, İngiliz askerî müfrezesinin Kumkale bölgesinden ayrılması ile bölgede asayiş sorunu ortaya çıkmıştı²⁰.

1920 yılında Kumkale yakınında bulunan Halileli köyüne inen Yunanlılar, köylülerin evlerini talan etmişler, Kumkale’de vergi memuru olan ve o anda orada bulunan Mehmet Sait Efendi’yi de döverek hakarete bulunmuşlardı²¹.

15 Aralık 1920 günü bir Yunan teğmeninin emrinde on kişilik Yunan müfrezesi köyü basarak halktan 60 yaşındaki Kaz Ali ve Kumkale Muhtarı Kel Yahya’yı sürükleye sürükleye köy camiine getirmişti. Topladıkları halkın karşısında kollarını arkadan bağladıktan sonra kırbaç ve dipçikle şiddetle darp etmişlerdi. Sonra da zorla evlere girerek evlerde buldukları eşyaları gasp etmişlerdi²².

Kumkale civarındaki Halileli köyüne baskın yapan ve ahâlinin hanelerini yağma eden Yunanlıların da orada bulunan Kumkale rüsumat memuru Mehmet Sait Efendi’yi çeşit çeşit işkence ile tahkir ve darp ettikleri Kal’a-i Sultaniye Rüsumat Müdüriyeti’nin gizli 1 Şubat 1921 tarih ve 22 numaralı yazısında bildirilmişti²³.

16 Raimond, *Les Dardanelles*, 2 Edition, Paris 1930, s.79.

17 Genelkurmay Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, 3 ncü Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999, s.167-170.

18 Mithat Atabay, *Kurtuluş Savaşında Çanakkale*, Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul 2021, s.51.

19 Kumkale için çıkarılan iradede “ileride ihya hakkı saklı kalmak” ifadesi yer alıyordu. Nahiye merkezi Hamidiye Köyü (diğer adı Sarıçalı Köyü) seçilmişti. Kumkale nahiyesinin ilgasındaki en önemli konu, Kumkale halkının büyük çoğunluğunun Yunanistan’a göç etmesiydi.

20 Atabay, *Kurtuluş Savaşında Çanakkale*, s.72-73.

21 Dâhiliye Nezareti Muhaceret Müdüriyeti Umumiyesi Neşriyatı, *Türkiye’de Yunan Fecayii, Birinci Kitap*, Matbaa-i Ahmet İhsan Şurekasi, İstanbul 1337, s.158; Mithat Atabay, *Atatürk ve Çanakkale*, Paradigma Akademi Yayınları, Ankara 2014, s.96.

22 Dâhiliye Nezareti Neşriyatı, *Türkiye’de Yunan Fecayii, Birinci Kitap*, s.158.

23 Dâhiliye Nezareti Neşriyatı, *Türkiye’de Yunan Fecayii, Birinci Kitap*, s.159. Yunanlılar Kumkale’den 22 Eylül 1922 tarihinde çekilmişlerdi.

Yunanlıların Kumkale’de Fransızlara Atfen Yaptıkları Anıt

Yunanlılar Boğaz bölgesinde etkinliklerini arttırmak istemelerine rağmen İngilizler tarafından buna izin verilmemiş ve bölgenin mücavir kısmında ancak varlık gösterebilmişlerdi.

Yunanlılar İngilizlerin bu davranışlarına karşın bölgede Fransızların desteğini almaya yönelmişler ve 25-26 Nisan 1915 tarihinde Kumkale’de gerçekleşen savaşa atfen 1921 yılında Kumkale Mezarlığında bir anıt inşa etmişlerdi. Bu anıtın varlığı 1924 yılında Çanakkale milletvekili Mehmet Bey’in Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına yaptığı bir başvuru ile gündeme geldi. Mehmet Bey²⁴, Meclisi Başkanlığı’na yaptığı müracaatta Çanakkale vilayetine bağlı Ezine kazasının mücavir alanında Kumkale-Yenişehir şosesinin iki tarafında bulunan bir Müslüman mezarlığında, işgal sırasında Yunanlılar tarafından bir Fransız Anıtı dikilerek anıtın üzerine de “Aux fils héroïques de la France” (Fransa’nın kahraman evlatlarına) ibaresiyle birlikte Fransızca “25, 26 Avril 1915” (25, 26 Nisan 1915) tarihinin yazıldığını belirterek, Çanakkale’de yayınlanan “Örnek²⁵” gazetesindeki haberi de okumuştur. Mehmet Bey, Yunanlıların işgal döneminde bu kadar saygısız bir davranış göstererek İslam Mezarlığı’na böyle bir anıtı dikmelerini ve anıtın hala ayakta kalmasını eleştirerek derhal kaldırılması talep etmişti²⁶.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı, Mehmet Bey’in bu başvurusu ve talebini vakit geçirmeksizin hemen Başbakanlığa ekleri ile birlikte bir yazı ile bildirdi ve anıtın derhal kaldırılmasını talep etti²⁷.

Başbakan İsmet Paşa, 17 Mart 1924 tarihinde hem İçişleri Bakanlığı’na hem de Dışişleri Bakanlığı’na konuyla ilgili olarak yazıyı gönderdi ve gereğinin yapılmasını istedi²⁸.

Başbakanlığın bu talebi üzerine Dışişleri Bakanlığı, Fransa nezdinde konuyu araştırdı. Dışişleri Bakanlığı 27 Mart 1924 tarihinde 7758/152 sayılı bir yazı ile Türkiye’nin Paris temsilciliğine bir yazı gönderdi ve anıt hakkında Fransa hükümetinden bilgi talebinde bulunulmasını istedi. Türkiye’nin Paris temsilciliği konuyu Fransa Dışişleri Bakanlığı’na ilettiler. Fransa Dışişleri Bakanlığı yaptığı araştırma ve Fransa Harbiye Bakanlığı ile yaptığı görüşmede Fransa’nın Kumkale’de 25,26 Nisan 1915’te ölen askerleri için bir anıt dikmediği ve böyle bir anıtın varoluşu sebebinin bilmediği cevabını aldıklarını belirterek durumu Fransız Dışişleri Bakanlığı’na onlar da Türkiye’nin Paris temsilciliğine bildirdiler. Paris temsilciliği aldığı bilgiyi Türk Dışişleri Bakanlığı’na iletti. Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı da 31 Mayıs 1924 tarihinde Başbakanlığa Fransızların Kumkale’deki Müslüman Mezarlığı’na bir anıt dikmediklerini belirten cevabı iletti²⁹. Bu yazıda ayrıca Fransızların Kumkale muharebelerinde ölen Fransız askerlerini Kumkale’deki Müslüman Mezarlığı içerisine gömmedikleri de anlaşıyordu.

24 1873 yılında Ezine’de doğan Mehmet Bey, I.Meclis’e Ezine’den milletvekili olarak seçildi. Ezine Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurucularındandı. Üç dönem TBMM’nde milletvekili olarak görev yapan Mehmet Bey, milletvekilliği sona erdikten sonra memleketi Ezine’ye dönerek eskiden olduğu gibi tarım ve ticaretle uğramayı sürdürdü. Soyadı Kanunu çıktığında “Dinç” soyadını aldı. 1 Şubat 1952 tarihinde Ezine’de vefat eden Mehmet Dinç, evli ve iki çocuk babasıdır. *TBMM Arşivi*, Mehmet Dinç’in Tercüme-i Hal Varakası, Sicil No:51.

25 Örnek gazetesi, 1340-1341 yıllarında Pazartesi günü çıkan bir gazete idi. Sahibi Ahmet Nadir Bey, Yazı İşleri Müdürü Mehmet Sıddıki Bey’di. Kendi matbaası vardı. 560 nüsha basılıyordu. 73 sayısı mevcuttur. Özellikle Çanakkale’de görülen olumsuzlukları dile getirmesi ile dikkat çeken bir gazetedir. Mithat Atabay, Çanakkale Basın Tarihi, Paradigma Akademi Yayınları, Ankara 2014, s.21.

26 BCA., 030.10.00.000.146.43.7.4.

27 BCA., 030.10.00.000.146.43.7.3.

28 BCA., 030.10.00.000.146.43.7.2.

29 BCA., 030.10.00.000.146.43.7.1.

Sonuç

25, 26 Nisan 1915 tarihinde iki gün devam eden ve Fransız askerleri ile Türk askeri arasında gerçekleşen Kumkale Muharebeleri sırasında ölen Fransız askerleri anısına Fransızlar tarafından bir anıt yapılmadığı ortaya çıktı. Yıllardır Kumkaleliler ve Çanakkale Savaşları ile ilgilenenlerin dile getirdikleri Kumkale’deki Fransız Anıtı’nın yıkılması tartışmaları bu belgelerle artık ortadan kalkmış oldu. Zira Yunanlıların tamamen siyasal nedenlerle ve gerçeklere aykırı olarak Kumkale Müslüman Mezarlığı içerisine diktikleri anıtın Fransızlarla bir ilgisi yoktur.

Çanakkale milletvekili Mehmet Bey’in Meclis’e sunduğu belge ve sahte olarak “Fransız Anıtı” diye bilinen anıtın yıkılması konusunda engel kalmadı ve anıt 1924 yılı içerisinde bölgedeki asayiş birlikleri tarafından yıkıldı. Ancak bu hikâye dilden dile anlatılarak günümüze kadar geldi ve hatta tekrar yapılması için girişimler bile oldu. O yüzden Atatürk’ün 1931 yılında söylediği şu sözünü hiç unutmamak gerekir: “Tarih yazmak, tarih yapmak kadar önemlidir. Yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat insanlığı şaşkırtacak bir hal alır.”

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgeleri

a.Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA., 030.10.00.000.146.43.7.1.

BCA., 030.10.00.000.146.43.7.2.

BCA., 030.10.00.000.146.43.7.3.

BCA., 030.10.00.000.146.43.7.4.

b.TBMM Arşivi

TBMM Arşivi, Mehmet Dinç'in Tercüme-i Hal Varakası, Sicil No:51.

2.Kitaplar

Atabay, Mithat, Atatürk ve Çanakkale, Paradigma Akademi Yayınları, Ankara 2014.

Atabay, Mithat, Çanakkale Basın Tarihi, Paradigma Akademi Yayınları, Ankara 2014.

Atabay, Mithat, Kurtuluş Savaşında Çanakkale, Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul 2021.

Cassar, George H., Çanakkale ve Fransızlar, çev. Nejat Dalay, Milliyet Yayınları, İstanbul 1974.

Consulat Général de France a Istanbul, La Bataille Des Dardanelles 14 Juillet 2005, İstanbul 2005.

Dâhiliye Nezareti Muhaceret Müdüriyeti Umumiyesi Neşriyatı, Türkiye'de Yunan Fecayii, Birinci Kitap, Matbaa-i Ahmet İhsan Şurekası, İstanbul 1337.

Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi V.cilt Çanakkale Cephesi Harekâtı Özetlenmiş Tarihi, 2.Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002.

Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi; Çanakkale Cephesi Harekâtı, V.cilt, 1 nci Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

Genelkurmay Başkanlığı, Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, 3 ncü Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999.

Görgülü, İsmet, On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi, TTK Basımevi, Ankara 1993.

Gücüyener, Muallim Fuad, Birinci Cihan Harbinde Tanıdığım Kahramanlar, 2.Baskı, İstanbul 1956.

Mehmed Celaleddin, Harb-i Umumide Çanakkale Muharebat-ı Berriyesi Kumkale Muharebatı, ed. Zerrin Günal, yay. haz. Murat Karataş, Nobel Yayınları, Ankara 2007.

Yüzbaşı Celaleddin, Kumkal'a Muhaberatı, Erkan-ı Harbiye Mektebi Külliyyatı, İstanbul 1336.

Adana Halkevleri ve Faaliyetleri (1963-1973)*

Nesrin HANGÜL**

Özet

Halkevleri, Cumhuriyetin ilanıyla birlikte Atatürk'ün Halkçılık ilkesi doğrultusunda kurulan Cumhuriyet Halk Partisi'nin önemli bir eğitim kurumuydu. Halkevlerinin öncüsü olan ve İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde benzer sebeplerle kurulan Türk Ocaklarının 10 Nisan 1931'de kapatılmasıyla yerine Halkevleri açıldı. Halkevlerinin amacı Atatürk İlke ve İnkılaplarını halka anlatmak, benimsetmek ve halkı aydınlatmaktı.

19 Şubat 1932'de açılan Halkevleri çok partili hayata geçişle birlikte 1951'de kapatıldı. 27 Mayıs 1960 Darbesi'nden sonra eski halkevi yöneticileri bir araya gelerek halkevlerini açmak için birtakım çalışmalara başladı. Bu çalışmaların sonucunda 1960 yılında "Türk Kültür Derneği" adıyla yeniden kuruldu. Dernek 12 Nisan 1961'de Bakanlar Kurulu'nun kararıyla kamuya hizmet eden dernekler arasına alındı. Derneğin 21 Nisan 1963 tarihli olağanüstü kurultayında ismi "Halkevi" olarak değiştirildi. Eski örgütlenme yapısına sahip olan halkevi köycülük, dil, tarih ve edebiyat, müzik, gösteri, folklor, spor, turizm ve gezi, kitaplık ve yayın olmak üzere 9 koldan oluşuyordu. 1963'te derneğin halkevi ismini almasıyla birlikte Adana Halkevi açıldı. İlk toplantısını 26 Ekim 1963'te yaptı. Halkevine ilginin artması sonucu 1965'de Akkapı Halkodası açıldı. Açıldıktan kısa süre içinde üye sayısında büyük bir artış meydana geldi. Bunun üzerine 1966'da halkevine dönüştürülerek hizmet vermeye devam etti.

Adana'da faaliyet yürüten iki halkevinin çalışmaları Yeni Adana ve Ülkü gazeteleri ile Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nden elde edilen bilgiler incelenerek ortaya çıkarıldı. Ayrıca konuyla ilgili telif eserlerden de faydalanıldı.

Anahtar Kelimeler: Adana, Adana Halkevi, Akkapı Halkevi

* Bu makale Kafkas Üniversitesi BAP Koordinatörlüğü tarafından desteklenen 2017-SB-69 nolu "Adana Vilayeti'nin Sosyo-Kültürel, Ekonomik, İdari ve Siyasi Yapısı (1960-1980)" adlı Doktora tezinden türetilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Fen-Edeb. Fakültesi, Tarih Bölümü, Kars, nesrin_soyer@hotmail.com

Adana Community Centres and Their Activities (1963-1973)

Abstract

Community Centres were an important educational institution of the Republican People's Party, which was established in line with Atatürk's Populism principle with the proclamation of the Republic. After the Turkish Hearths, which were the forerunners of the Community Centres and were established for similar reasons during the Second Constitutional Era, were closed on April 10, 1931, Community Centres were opened instead. The purpose of the Community Centres was to explain Atatürk's Principles and Revolutions to the public, to adopt them and to enlighten the public.

The Community Centres, which were opened on February 19, 1932, were closed in 1951 with the transition to multi-party life. After the coup d'état of 27 May 1960, former Community Centre directors came together and launched some efforts to reopen the centres. As a result of these efforts, they were re-established in 1960 under the name "Turkish Culture Association". Upon a decision by the Council of Ministers on 12 April 1961, the association was included among the associations that serve the public. At the extraordinary assembly of the association on 21 April 1963, it was renamed as Community Centre. The Community Centre, which had the old organizational structure, consisted of 9 branches, including peasantism, language, history and literature, music, performance, folklore, sports, tourism and travel, library and publication. Following the renaming of the association as Community Centre in 1963, Adana Community Centre was opened. It held its first meeting on 26 October 1963. As a result of increasing interest, People's Room of Akkapı was opened in 1965. Soon after its opening, there was a great increase in the number of its members. As a result, it was transformed into a community centre in 1966.

The present study sheds light to the activities of the two community centres operating in Adana by analysing the information obtained from *Yeni Adana* and *Ülkü* newspapers and the Prime Ministry Republican Archives. Copyrighted works on the subject were also used for this purpose.

Keywords: Adana, Adana Community Centre, Akkapı Community Centre

Giriş

1929'da yaşanan ekonomik buhran, art arda yapılan inkılapların topluma benimsetilmesi ihtiyacı, yeni müessese ve teşkilatların kurulmasını zorunlu hale getirdi.¹ Bu nedenle 1912'den beri ulusalcı fikirlerin kaynağı olan Türk Ocakları, Nisan 1931'de kapatıldı.² Türk Ocakları kapatıldığında 30.000'in üzerinde üyesi ve 267 şubesi bulunuyordu.³ 10 Mayıs 1931'de toplanan Cumhuriyet Halk Fırkası kurultayında Türk Ocakları'nın yerine Halkevleri adıyla yeni bir örgütün kurulmasına karar verildi.⁴ 19 Şubat 1932'de 14 vilayette Halkevi açıldı.⁵ Halkevlerinin en önemli amacı birbirini seven, bilinçli, ortak ideale ve çağdaş değerlere bağlı bireylerden oluşan güçlü bir toplum oluşturmaktır.⁶ Halkevleri bu amaçla buldukları vilayet merkezinde "Halkevi", köylerde "Halkodası" olarak yurt geneline yayıldı. En az 25 kişiden oluşan 9 şubesiyle faaliyet yürüttü.⁷ Bu şubeler; Dil ve Edebiyat, Güzel Sanatlar, Temsil, Spor, Sosyal Yardım, Halk Dershaneleri ve Kurslar, Kütüphane ve Yayın, Köycülük, Tarih ve Müzedir.⁸

19 Şubat 1933'te Adana başta olmak üzere birçok vilayet ve kazada yeni halkevlerinin açılmasıyla halkevi sayısı bir yıl içinde 54'ü buldu.⁹ Halka eğitim vermek amacıyla kurulan bu kurumlar herhangi bir fark gözetmeksizin bütün yurttaşların faydalanmasına açık şekilde çalışmalarını sürdürdü.¹⁰ 1950 yılında 63 vilayette 477 halkevi faaliyet yürütüyordu. 1950'de iktidara gelen Demokrat Parti'nin Halkevlerinin kapatılmasıyla ilgili verdiği yasa tasarısı sonucunda 8 Ağustos 1951'de kapatıldı. Taşınır taşınmaz malları hazineye geçti.¹¹

Halkevlerinin kapatılması, düşünce, sanat ve eğitim alanında büyük bir boşluk oluşturdu.¹² 1960 Darbesi'nden sonra halkevlerinin yeniden açılması gündeme geldi. Darbenin lideri Cemal Gürsel'in onayının alınmasıyla birlikte 1960'ta "Türk Kültür Derneği" adıyla yeniden faaliyete geçti. Behçet Kemal Bey ve arkadaşları halkevlerinin eski kadrolarıyla iletişime geçerek Türk Kültür Derneği'ni geliştirmek amacıyla çalışmalar yürüttü.¹³ Dernek, 12 Nisan 1961'de Bakanlar Kurulu'nun 5/1066 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet eden dernekler arasına alındı. Tüzük değişikliklerinin görüşülmesi amacıyla 21 Nisan 1963'te yapılan olağanüstü kurultayda kurultay başkanı Ord. Sadi İrmak, derneğin adının oybirliğiyle "Halkevi" olarak değiştirildiğini

- 1 Nebahat Arslan, *Kars Türk Ocağı (1923-1931)*, Sonçağ Akademi, Ankara 2020, s.8.; Canser Kardaş, *Diyarbakır Halkevi ve Karacadağ Dergisi*, Grafiker Yayınları, Ankara 2018, s.14-15.
- 2 Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014, s.80-81.
- 3 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s.262.
- 4 Yasemin Doğaner, "Halkevleri", *Atatürk Ansiklopedisi*, s.1. 06/03/2023 tarihinde [Journal Of History And Future, Year:2\(April 2016\), Volume:2, Issue:1, s.51.](https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/halkevleri/?pdf=3626,(21.08.2021) adresinden erişilmiştir.; Savaş Sertel,)
- 5 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.1.0.0/3.12.3., 12 Ocak 1932, s.1.; İsmail Özer, *Türk Modernleşmesinde Halkevleri ve Diyarbakır Halkevi Örneği*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2021, s.126.
- 6 Yurt Ansiklopedisi, Türkiye İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını, C:11, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1984, s.8791.
- 7 Selçuk Ural, "Atatürk Döneminde Kars'ın Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu", *Kars, Beyaz, Uykusuz Uzakta*, İstanbul 2006, s.135; Hakimiyeti Milliye, "Dün Halkevi Açıldı", No:3808, 20 Şubat 1932, s.1.; Falih Rifki, "Halkevi", *Hakimiyeti Milliye*, 21 Şubat 1932, s.1.; *Yurt Ansiklopedisi, Türkiye İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını*, C:11, s.8791.
- 8 Yaşar Özüçetin, v.d., "Malatya Halkevi ve Faaliyetleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:9, Sayı:46, Ekim 2016, s.212.; Cumhuriyet Halk Partisi, Halkevleri 1940, Ulusal Matbaa, Ankara, s.3.
- 9 BCA, 030.10.0.0/117.817.4., 14 Şubat 1933, s.1.; Cumhuriyet, "Bugün Halkevlerinin İlk Yılı Tes'it Edilecek", No:3162, 24 Şubat 1933, s.1.
- 10 Nebahat Oran Arslan, "Türk Ocağından Halkevine Geçişte Bir Örnek: Kars Halkevi", *Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:1, Bahar 2008, s.43.
- 11 Sina Akşin v.d., *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul 2013, s.435.; Zeki Arıkan, "Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi", *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt:6, Sayı:23, s.279.
- 12 Yurt Ansiklopedisi, Türkiye İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını, C:11, s.8791.
- 13 Anıl Çeçen, *Halkevleri*, Gündoğan Yayınları, İstanbul 1990, s.217-221; Yeni Adana, 20 Şubat 1961, Sayı: 10811.

ilan etti.¹⁴ Aynı kurultayda yenilenen seçimlerde Prof. Tahsin Banguoğlu genel başkanlığa, ilk genel yönetim kurulu üyeliklerine ise Halil Sezai Erkut, Behçet Kemal Çağlar, Orhan Asena, Ceyhun Atuf Kansu, Sadi Irmak, Şevket Evliyagil, Mahir Canova, Necmettin Esin, Mehmet Ali Çamlıca, Yüksek Altınar seçildi.¹⁵

Halkevi, köycülük, dil, tarih ve edebiyat, müzik, gösteri, folklor, spor, turizm ve gezi, kitaplık ve yayın olmak üzere 9 koldan oluşuyordu. 24 Nisan 1965'te Ankara'da yapılan ilk kurultayda Halkevlerinin şube sayısı 200'e çıktı.¹⁶

Halkevi, "Halkevleri" isimli derginin ilk sayısını Ekim 1966'da yayınladı. Derginin ilk sayısında Dönemin Başbakanı Süleyman Demirel'in "Halkevleri İçin" başlıklı yazısı da yer aldı. Demirel, yazısında halkevleriyle ilgili düşüncelerini şu şekilde belirtti;¹⁷

"Anayasamıza göre halkın öğrenim ve eğitim ihtiyaçlarını sağlama devletin başta gelen görevlerindedir. Gerçekten Türk milletinin yüksek kabiliyet ve istidatlarını geliştirerek onu iktisadi ve sosyal alanda olduğu kadar kültür ve sanat bakımından da güçlü kılmak ve böylece çağdaş medeniyet âleminin ileri seviyesine çıkarmak, Türk Devleti'nin ve Cumhuriyet hükümetlerinin eğitim hizmetinde başlıca vazifesidir. Süratle erişmek mecburiyetinde olduğumuz ileri medeniyet ve refah seviyesinin okul içi ve okul dışı eğitim faaliyetlerinde bizden istediği geniş gayretler, devletin yanında gönüllü kuruluşların, bu arada değerli bir halk eğitim kurumumuz olan Halkevlerinin yardımcı çalışmalarında büyük bir kuvvet kaynağı bulacaktır. Bu kuvvete vatandaş olarak yeni kuvvetler katmak ve hükümet olarak da onu bütün imkânlarla desteklemek vazifemizdir. Halkevleri, etrafında bütün vatandaşların elele çalışacakları kültür merkezleridir. Halkevleri, bilginin, sanat zevkinin, kültürce yükselmenin değerlerini geliştirir ve memleket sathına yayarken ortaklaşa benimsediğimiz milli bir müessese hüviyetini ne kadar gerçekleştirebilirse o derece başarı gösterecek telkinlerinde her türlü siyasi propagandanın ve taraf olmaktan uzak kaldığı ölçüde eğitimi ve kültürün paylaşıldıkça zenginleşen hazinelerini milletimize açmış olacaktır. Çok partili hayatımız içinde Halkevlerinin milli bir müessese olarak kuruluşunun büyük faydalarını bu yöndeki ciddi başarılarla yakın zamanda idrak edeceğimize inanıyorum. Büyük Atatürk'ten aldığımız batı medeniyetçiliği ilhamı ve milletimizin kültürel kalkınma yolundaki sarsılmaz azmi bu alanda başarı ümitlerimizin teminatıdır".

1967'de Dışişleri ve Millî Eğitim Bakanlığı'nın görüşleri doğrultusunda Halkevlerinin yurt dışında şubeler açmasına karar verildi. Halkevlerinin örgütlenmesi kamu yararına çalışan dernekler kapsamında gerçekleşti. Halkevleri kuruldukları dönem itibarıyla yaşanan siyasi gelişmelerden dolayı eski canlılığını yakalayamadı.¹⁸

1. Adana Halkevi ve Faaliyetleri

21 Nisan 1963'te Halkevlerinin açılmasından yaklaşık altı ay sonra Adana Halkevi ilk toplantısını gerçekleştirdi. Toplantının gündemini halkevlerinin daha iyi çalışabilmesi için maddi destek aranması konusu oluşturdu. Eski halkevi üyelerinin yeniden faaliyet yürütmeleri için bir çağrı yayınlanmasına karar verildi. Halkevi kollarının tamamen faaliyete geçmesi, yapılan çalışmaların vatandaşlara ulaşabilmesi amacıyla Halk Eğitim Müdürlüğü ile iş birliği yapılması kararlaştırıldı.¹⁹ Yapılan seçimler so-

14 Cumhuriyet, 22 Nisan 1963, Sayı:13908, s.1.;BCA, 030.18.01.02.159.18.14; "Karamameler", *Resmî Gazete*, 28 Nisan 1961, Sayı:10794, s.3945.; Yaşar Akyol, "Türkiye'de Halkevleri'ne İlişkin Çalışmalar ve Değerlendirmeler Üzerine", http://ataturkilerleri.deu.edu.tr/pdf/dergi_sayı_6-7/cilt2_sayı6-7_yasar_akyol.pdf. s.132. Erişim Tarihi: 12.06.2019.

15 Çeçen, *Halkevleri*, s.221.

16 Orhan Özacın, "Halkevlerinin Dramı", *Kebikeç*, 3(1996), s.91; Çeçen, *Halkevleri*, s.227-228.

17 BCA, 030.01.124.796.01.

18 Yurt Ansiklopedisi, *Türkiye İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını*, C:11, s.8791.

19 Yeni Adana, 28 Ekim 1963, Sayı: 11638.

nunda Adana Halkevi başkanlığına Dr. Selahattin Özbey, başkan yardımcılığına Kadri Ağbalı, yazmanlığa Çetin Remzi Yüreğir, veznedarlığa Recep Tekeş, saymanlığa Cevat Mutluay seçildi.²⁰

6 Ocak 1964'te Adana Halkevi'nin yayın organı olan "Ülkü" adında aylık gazete çıkarılmaya başlandı. Gazetenin sahibi Adana Halkevi adına Selahattin Özbey, sorumlu yönetmeni Çetin Remzi Yüreğir idi. Gazetenin 12. sayısında gazete sahibinin Çetin Remzi Yüreğir olduğu belirtildi. Gazete işleri Atatürk Parkı içerisinde bulunan halkevi binasından yapıldı. Gazetenin basım yeri Yeni Adana Basımeviydi. İncelenen bir yıllık gazete nüshalarında Adana Halkevi Başkanı Selahattin Özbey başta olmak üzere Mehmet Demir, Hüseyin Kalaba, Anadol C. Korzay, Mustafa Onar, Ahmet Uğur ve İlhan Nallıoğlu gibi isimlerin özellikle sosyal ve kültürel konularla ilgili yazıları yayımlandı. Halkevine kabul edilen üyelerin isimleri gazetenin her sayısında yer aldı. Ayrıca diğer halkevleriyle ilgili önemli gelişmelere de gazete sütunlarında yer verildi.²¹

Adana Halkevi, şehir genelinde çeşitli kollarıyla geniş bir faaliyet yürüttü. Bu kollardan Gösteri Kolu tarafından haftada bir gün Hürriyet, Döşeme gibi çeşitli mahallelerde film gösterimleri yapıldı. Halka, Köy Kalkınması ve Atatürk konulu filmler seyrettirildi. Yaz aylarında haftada iki defa halkevi bahçesinde faydalı ve eğitici kültür-sanat filmleri izletildi.²² Özellikle sinemada öğretmen ve öğrencilere yönelik eğitsel ve tarihi konularla ilgili yabancı dillerden çevrilmiş filmler de izlettirildi.²³

Folklor Kolu, bölgede Türk folklorunun daha yaygın hale gelmesi için çalışmalarını sürdürdü. Ekip, Kadırlı ve Ceyhan gibi ilçelerde gösteriler düzenledi.²⁴

Müzik Kolu'nun hafta içi akşam bir saat ve her Pazar sabah saatlerinde başlayıp öğlen biten flüt kursları vilayette ilgi odağı haline geldi. Flüt kursunun süresi iki ay olup kurs, öğretmen okulunda müzik öğretmeni olarak görev yapan Saadetin Ünal tarafından verildi. İki aylık sürenin sonunda başarılı olanlar sertifika almaya hak kazandı. Ayrıca Müzik Kolu tarafından yaylı sazlar orkestrasını kurmak amacıyla birtakım ön çalışmalar gerçekleştirildi.²⁵

Dil, Tarih ve Edebiyat Kolu, Atatürk İlke ve İnkılapları konusunda ortaokul ve lise öğrencilerini düşünmeye teşvik etmek amacıyla birçok yarışma düzenledi. Düzenlenen bu yarışmalara vilayet genelinde bütün okullar katıldı. Örneğin Ortaokullar için "Atatürk ilkelerine niçin bağlı olmalıyız", liseler için ise "Atatürk ilkelerinin halka mal edilmesinde gençliğin görevi" gibi konular belirleniyordu.²⁶

Halkevinin 1964 yılı Aralık ayı faaliyetleri kapsamında üç kurs açıldı. Kursların ilki olan tiyatro kursu, Rejisör Ozboran tarafından haftada bir defa, Ticaret Lisesi'nin sahnesinde yapıldı. İkinci kurs ise Kız Öğretmen Okulu öğretmenlerinden Nejat Akkan tarafından verilen resim ve heykel kursuydu. Adana'ya büyük bir yenilik getiren kurs sayesinde şehirde plastik sanatlar alanında elemanlar yetiştirilmeye başlandı. Ayrıca tüm sanatseverlerin bu kursa katılabileceği yönünde çağrıda bulunuldu. Üçüncü kurs ise öncelik nota öğretimi olmakla birlikte bağlama kurslarının verilmesiydi.²⁷

20 Ülkü, 6 Ocak 1964, Sayı: 1.

21 Ülkü, 6 Ocak 1964, Sayı: 1; Ülkü, Aralık 1964, Sayı:12.

22 Ülkü, 6 Ocak 1964, Sayı:1; Yeni Adana, 22 Aralık 1964, Sayı:11992.

23 Yeni Adana, 13 Şubat 1969, Sayı: 13266.

24 Yeni Adana, 9 Mayıs 1967, Sayı: 12718.

25 Ülkü, Şubat 1964, Sayı:2.

26 Ülkü, Nisan 1964, Sayı:4.

27 Ülkü, Aralık 1964, Sayı:12.

Halkevi'nin en önemli faaliyetlerinden birisi milli günlerde anma törenleri ve kutlama etkinlikleri düzenlemesiydi. Her 10 Kasım'da Atatürk'ü anma programları yapılırken 19 Şubat Halkevleri'nin kuruluş yıldönümünde de önemli etkinlikler gerçekleştirildi. Bu etkinlikler içinde düzenlenen Atatürk Kitapları Sergisi ile burada sergilenen kitapların birer nüshası Halkevi kitaplığına alındı. Ayrıca Çamlıdere Halkevine ve Denizli İyi Ahlak Kitaplık Derneği'ne kitap bağışı yapıldı. Halkevinde kültürel etkinliklerin yanı sıra sağlık hizmetlerine de önem verildi ve halkevinin bünyesinde bir dispanser açıldı. Dispanserde hastalardan herhangi bir muayene parası alınmazken ilaçları da karşılıksız verildi.²⁸

1964 yılında gerçekleşen Genel Kurul toplantısı neticesinde başkanlığa Çetin Remzi Yüreğir, başkan yardımcılığına Ali Şeker, yazmanlığa Osman Sarıkaya, saymanlığa Mustafa Onar, veznedarlığa Recep Tekeş getirildi.²⁹

Yeni yönetim kurulu, çalışmaların belli bir disiplin ve düzen içerisinde yapılması amacıyla bir yönerge hazırladı. Kol başkanları, çalışmalarını üçer aylık programlar halinde yönergeye göre gerçekleştirecekti. Buna göre; Köycülük Kolu: Osman Sarıkaya, Kitaplık ve Yayın Kolu: Çetin Remzi Yüreğir, Dil Tarih ve Edebiyat Kolu: Mehmet Ali Gül, Plastik Sanatlar Kolu: Nejat Akkan, Müzik Kolu: Yalçın Yüreğir, Gösteri Kolu: Anadolu C. Korzay, Folklor Kolu: Hüseyin Kalaba tarafından yönetildi.³⁰

Halkevi, çalışmalarını vilayet genelinde yürütürken Genel Merkez ile de iletişim halindeydi. Ayrıca Türk Halk Ozanları ve Folklorunu Tanıtma Derneği, Türkiye Kütüphaneciler Derneği, Çukurova Havacılık Kulübü ve Emekli Öğretmenler Derneği gibi derneklerle de yakın ilişki içerisinde oldu.³¹

31 Ekim 1965'te yapılan olağan toplantısında kongre başkanlığına Ahmet Akkoyunlu, kâtipliklere de Ali Zor ve Hamdi Yargı seçildi. Halkevi Yönetim Kurulu Başkanı Çetin Remzi Yüreğir'in yıllık çalışma raporunu okumasını ardından rapor üyeler tarafından onaylandı. Yapılan seçim sonunda Yönetim Kurulu'na Çetin Remzi Yüreğir, Turan Özmen, Hakkı Gülmen, Mustafa Onar, Metin Yurtlugil, Haysiyet Divanı'na Dr. Selahattin Özbey, Yalçın Remzi Yüreğir, Dr. Burhanettin Yerdelen, Denetleme Kurulu'na Ethem Aydın, Ali Şeker, Recep Tekeş ve Kurultay delegeliğine de Hakkı Gülmen seçildi.³²

2 Şubat 1970'te yapılan Halkevi kongresinde başkanlığa Mehmet Atılan seçildi. İkinci başkanlığa Anadolu Korzay, sekreterliğe Kahraman Yalçın, muhasipliğe Muzaffer Eryurt, veznedarlığa Yalçın Remzi Yüreğir, üyeliklere Ali Şahin ve Samittin Kipri getirildi.³³

1973'te Adana Halkevi 7 ayrı kolda faaliyet sürdürdü. Kolların faaliyetleriyle ilgili verilen bilgilere bakıldığında Köycüler ve Halka Eğitim Kolu'nun çalışmalarının tüm vilayeti kapsadığı ve köylere giden görevlilerin köylerde düzenledikleri toplantılarla köylünün eğitimine katkıda bulunduğu belirtildi. Yayın ve Kitaplık Kolu'nun ise halkevlerinin Adana şubesinin en faal kollarından biri olduğu, Kolun 1973 yılı çalışma programı, Cumhuriyetin 50. yıldönümünde çıkarılması düşünülen derginin

28 Ülkü, Ekim 1964, Sayı:10.

29 Ülkü, Kasım 1964, Sayı:11.

30 Ülkü, Aralık 1964, Sayı:12.

31 Ülkü, Ekim 1964, Sayı:10.

32 Yeni Adana, 1 Kasım 1965, Sayı:12256.

33 Yeni Adana, 3 Şubat 1970, Sayı:13566; Yeni Adana, 4 Şubat 1970, Sayı:13567.

hazırlığı nedeniyle yoğun olduğu ve zengin kitaplığına sahip olduğu açıklandı. Tiyatro ve Gösteri Kolu'nun tiyatro çalışmalarının ve eğitsel filmlerin halka gösterilmesi için yoğun bir çalışma sürdürdüğü kol başkanının Hikmet Sihay olduğu belirtildi. Halk Oyunları Kolu'nun Türk folklorunun yayılmasını amaç edindiği, kolda altı kız ve erkekten kurulu bir folklor ekibinin olduğu bölgede Türk folklorunun daha yaygın hale gelmesi için çalıştığı açıklandı. Turizm ve Gezi Kolu'nun ise Adana ve çevresinin turistik yerlerini araştırarak halkın buralara gitmesini temin ettiğini, kol başkanının Adana Halkevi Başkanı Mehmet Atılan olduğu belirtildi. Müzik Kolu'nda Ahmet Aydın'ın idaresinde bağlama ve halk türküleri kursları verildiği, yönetici Sevinç İçeri'nin idaresinde batı müziği kursu açıldığı, müzik kurslarını müzik yöneticisi Yalçın Remzi Yüreğir'in yönettiği açıklandı.³⁴

1975 yılında halkevlerinin 43. yıldönümü nedeniyle Adana Halkevi ve Halkodalarında törenler ve toplantılar düzenlendi. Bu toplantılarda halkevlerinin Atatürk yolunda bir şey kaybetmeden yürüdükleri, 1950'den önceki tarihsel hizmetlerini 1960 yılından sonra ikinci kuruluşunda da tekrar yerine getirmek amacıyla yaklaşık iki yüz kadar örgütle etkin bir şekilde çalıştıkları ifade edildi. Ayrıca halkevlerinin en büyük sorununun hızla gelişen ve değişen toplum ihtiyaçları karşısında küçük bütçelere sahip oldukları, bu konuda devlet ve kamu kurumlarından ihtiyaç dahilinde maddi yardım bekledikleri belirtildi.³⁵

2.Akkapı Halkevi

Halkevi faaliyetlerinin artmasıyla birlikte birçok kişi bu faaliyetlere katılabilmek ve görev alabilmek amacıyla halkevine üye oldu. İlginin bu denli artması sonucu 1965'te Akkapı semtinde Akkapı Halkodası açıldı. Kalabalık bir nüfusa sahip olan Akkapı'da bir halkodasının açılması, semt halkı tarafından memnuniyetle karşılandı. Çok kısa bir süre sonra üye sayısında büyük artış yaşandı. Akkapı Halkodası, olumlu çalışmalarından dolayı genel merkez tarafından 1966 yılında Halkevi haline getirildi. Böylece, Adana Halkevinin bir kolu olan Akkapı Halkodası müstakil bir halkevi olarak çalışmalarına devam etti.

Akkapı Halkevi'nin açılışı törenine Vali Lütfi Hancıoğlu³⁶ da katıldı. Açılış bandosunun eşliğinde gerçekleştirildi. Akkapı Halkodasının halkevi haline getirilmesi ile ilgili olarak Salih Apaydın şunları söyledi:

“Halkodamız, Adana Halkevi Başkanının şahsi gayretleri ile 1965 Mart ayında kuruldu ve faaliyete geçti. Semtimiz çok geniş olduğu için muhitte hemen ilgi topladı ve gençler üye olmaya başladılar. Nispeten şehrin kenar mahallesi sayılan Akkapı semtinde açılan bu Halkodası, semt halkına bir ışık tuttu ve Halkodasında kurulan 1.000 kitaplık kütüphane sayesinde halk kitap okumaya başladı. Bilhassa gençler ve okul çağındaki öğrenciler halkodamızın bu kütüphanesinden çok faydalanıyorlar; Bütün ansiklopedileri aldık, okulda öğretmeni tarafından görevlendirilen öğrenci Halkodamıza gelir ve bu ansiklopedilerden istediği bilgiyi alır. Halkodamızı Halkevleri Genel Merkezi, daha fazla imkânlarla sahip olmamız için Halkevi haline

34 Yeni Adana, 24 Şubat 1973, Sayı: 14577.

35 Yeni Adana, 20 Şubat 1975, Sayı: 15183.

36 Ömer Lütfi Hancıoğlu; “1919'da İstanbul'da doğdu. Harp Okulunu bitirdi. Sırasıyla Ağrı, Kars, İçel, Konya, Trabzon Valiliği görevlerinde bulundu. Adana'da 26 Ocak 1966'da göreve başladı. İçel Valisi Etem Recep Baysan ile birlikte Çiftçi Birliği tarafından Meksika'dan getirilen yüksek verimli buğday çeşitleriyle yakından ilgilenmeleri dolayısıyla 15 Haziran 1967'de takdirname ile ödüllendirildi. 15 Eylül 1970 tarihinde Adana'daki görevinden ayrıldı. 11 Aralık 1971'de emekli oldu” Nesrin Hangül, Adana Vilayeti'nin Sosyo-Kültürel, Ekonomik, İdari ve Siyasi Yapısı (1960-1980), Basılmamış Doktora Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2019, s.214.

getirdi. Bunun için sevincimiz sonsuzdur. Çünkü Halkevi olmakla daha geniş bir imkâna sahip olduk, daha geniş bir muhite hitap edeceğiz. Ayrıca, ilerde birkaç tane halkodası da açmayı düşünüyoruz. Semtimizde alışılmamış bir müessese olan Halkevimize karşı ilgi çok fazladır”.³⁷

Halkevi, bir evin alt katında iki odada çalışmalarını sürdürdü.³⁸ İlk çalışması gençler arasında futbol maçı düzenlemek oldu. Halkevi tarafından bir semt kütüphanesi açıldı. Okuma-yazma ile ilkokul ve ortaokul bütünleme sınavları için ücretsiz kurslar verildi. Ayrıca Halkevi tarafından halı dokuma kursu faaliyete geçti. Sağlık alanında da önemli çalışmalar yürütüldü. Her cuma Halkevi binasında Dr. Ayhan Özçandan tarafından hastalar ücretsiz muayene edilip ilaçları parasız verilmeye başlandı.³⁹

Ekim 1966’da yapılan yıllık kongreye Vali Yardımcısı Mustafa Oğuz da katıldı. Kongre başkanlığına Çetin Remzi Yüreğir, ikinci Başkanlığa Doktor Vehbi Batman seçildi. Yönetim kurulu tarafından okunan faaliyet raporundan sonra söz alan üyeler çalışmaları olumlu bularak raporu kabul etti. Sonrasında yapılan seçimlerde yönetim kuruluna Salih Apaydın, Zuhul Karahan, Tahir Boğa, Necati Gizir, Süleyman Çalışkanyürek, Necdet Tanacı, Ali Cömertbay; denetleme kuruluna Meral Kartal, Tahir Memili, Hamit Batuman; onur kuruluna Recep Parlak, Süleyman Akkapılı ve Suphi Akeloğlu, kurultay delegeliğine ise Salih Apaydın seçildi.⁴⁰

Halkevlerinin 35. kuruluş yıldönümü sebebiyle 13 Şubat 1967’de Akkapı İlkokulu konferans salonunda “Türkiye’nin kalkınmasında iktisat uzmanları mı yoksa fen uzmanları mı daha önemli rol oynar?” konulu bir münazara düzenlendi. Öğretmen Zuhul Karahan, Avukat Fetva Yazıcıoğlu, Avukat Kubilayhan Uzel, Avukat Oğuz Yazıcıoğlu, Mühendis Fehim Yalçın ve Öğretmen Recep Parlak’dan oluşan jüri heyeti önünde yapılan münazara ilgiyle izlendi.⁴¹ Akkapı Halkevi gösteri kolu tarafından Akkapı İlkokulu salonunda “Kerpiç Mehmet” ve “Andaval Berberi” isimli iki temsil verildi.⁴²

Sonuç

1963 yılında halkevlerinin yeniden açılmasıyla birlikte Adana’da Adana Halkevi ve Akkapı Halkevi açıldı. 1963 yılında açılan Adana Halkevi’nin ilk başkanlığını Dr. Selahattin Özbey yürüttü. Açılışından kısa bir süre sonra “ülkü” adında aylık yayınlanan bir gazetenin çıkarılmasıyla birlikte halkevinin faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde gazete sütunlarında yer aldı. Böylece halkın halkevinin faaliyetlerine olan ilgisi de artmış oldu.

Adana Halkevi’nin bünyesinde bulunan kollardan gösteri kolu ve müzik kolu diğer kollara göre daha aktif çalışmalar yürüttü. Bu çalışmaların daha çok eğitici, düşündürücü ve faydacı özellikte olmasına dikkat edildi.

1965 yılında Akkapı Halkodası olarak açılan halkevi bulunduğu semtte büyük bir ilgiyle karşılanması üzerine 1966 yılında Akkapı Halkevi olarak çalışmalarına devam etti. Akkapı Halkevi’nde eğitim, kültür, spor ve sağlık alanlarında önemli faaliyetler yapıldı. Akkapı Halkevi için 1967’den sonraki süreç incelendiğinde gazete sütunlarında sadece halkeviyle ilgili verilen reklamlara rastlandı.

37 Yeni Adana, 31 Ocak 1966, Sayı: 12332.

38 Yeni Adana, 19 Mart 1969, Sayı: 13293.

39 Mehmet Birbiri, “37. Yılında Halkevleri”, Yeni Adana, 20 Şubat 1969, Sayı: 13272; Yeni Adana, 27 Temmuz 1966, Sayı:12482; Yeni Adana, 19 Mart 1969, Sayı:13293.

40 Yeni Adana, 31 Ekim 1966, Sayı:12569.

41 Yeni Adana, 14 Şubat 1967, Sayı:12649.

42 Yeni Adana, 18 Şubat 1967, Sayı: 12653.

EKLER

Ek 1: Cumhuriyet, 22 Nisan 1963, Sayı:13908

Ek 2: Yeni Adana, 28 Ekim 1963, Sayı: 11638

Ek 3: Yeni Adana, 15 Haziran 1964, Sayı: 11829

Şehrimiz Halkevi, kültür silesi yapılırmaya karar verdi

DERNEĞİN CUMARTESİ GÜNÜ YAPILAN OLAGAĞANUSTU KONGRESİNDE, YÖNETİCİLERE KÖNŞER - TİYATRO SALONU İHTİVA EDEN SİTE İÇİN TEŞEBBÜSE GEÇMEYE KARAR KESİLDİ. ADANA ÇAPINDA BİR BAĞIŞ VE YARDIM KAMPANYASI AÇILACAK

Cumartesi akşamı toplanan Halkevi Olağanüstü Kongresi şehrimiz kültür hayatını etkileyecek derecede önemli bir teşebbüsün ilk adımıdır. Kararı vevnisiy kottunmaktadır.

Adana'nın kültür tesisleri bakımından büyük eksiklikleri bulunduğuna göre, göndere kaçırmayın Halkevi yöneticileri, gerçekten olağanüstü sayılacak bir kampanya ve çalışmaya sonunda şehrimize tam anlamıyla bir KÜLTÜR SİTESİ kazandırmanın mümkün olduğuna inanarak Genel Kurul'dan yetki almaya uygun görmüşlerdir.

Halkevi Yöneticileri, Halkevinin gündeki küçük salonunda ve üyelerin ünlü ligandığı meyanda yapılan olağanüstü kongrede, projelerinin esaslarını izah etmişler ve Belediye'den bir arsa temini için teşebbüsünü

Kütüphaneciler Derneği olumlu bir faaliyet dönemine hazırlanıyor

CUMARTESİ GÜNÜ YAPILAN KONGREDE, BAŞKANLIĞA YİNE N. AKIŞ GEYİRLİDİ

Yardımda, kütüphanecilik faaliyetlerini bir düzene sokmak, kütüphanecilik personelinin eğitim ve yaşama şartlarını dükkete almak gibi amaçlarla kurulmuş olan Türk Kütüphaneciler Derneği Adana şubasının yıllık genel kurul toplantısı

Cumartesi günü Ticaret Lisesi Kütüphane salonunda yapılmıştır. Esat Arslan'ın Başkanlığında Oya Bökür ve Yıldız Güngör'den kurulu kongre divanının seçiminin sonu, Yönetim Kurulunun bir yıllık faaliyet raporu (Baştafı 4 ünlüde)

Yılı 3 cü sekillisi

Ek 4: BCA, 030.01.124.796.01.

GENEL ANKAYLARI GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
JUMHURİYET ANKAYI

HALKEVLERİ İÇİN

Anayasanıza göre "halkın sevinin ve eğitim ihtiyacını sağlamak devletnin başta gelen ödevlerindedir." gerçekten Türk milletinin yüksek kabiliyet ve istidatlarını geliştirmek onu iktisadi ve sosyal alanda olduğu kadar kültür ve sanat bakımından da güçlü kılmak ve böylece çağdaş medeniyet âleminin ileri seviyesine çıkarmak, Türk devletinin ve Cumhuriyet hükümetlerinin eğitim hizmetinde başlıca vasifesidir.

Şu anda erimekte mecburiyetinde olduğumuz ileri medeniyet ve refah seviyesinin, okul içi ve okul dışı eğitim faaliyetlerinde hissedilen istediği geniş gayretler, devletin yanında gönüllü kuruluşların, bu arada değerli bir halk eğitim kurumu olan Halkevlerinin yardımcı çalışmalarında büyük bir kuvvet kaynağı bulacaktır. Bu kuvvete vatandaş olarak yeni kuvvetler katmak ve hükümet olarak da onu bütün imkânlarla desteklemek vasifesidir.

Halkevleri, etrafında bütün vatandaşların elele çalışacakları kültür merkezleridir. Halkevleri, bilginin, sanat zevkinin, kültürün yüceltmenin değerlerini geliştirir ve melekvet sahına yayarken, ortaöğle benimsediğimiz milli bir meselece hüviyetini ne kadar gerçekleştirebilirse, o derece başarı göstererek, telkinlerinde her türlü siyasi propagandanın ve taraf olmaktan uzak kaldığı ölçüde eğitim ve kültürün paylaşıldığıca zenginleşen hazinelelerini milletimize açmış olacaktır.

Çok partili hayatımız içinde Halkevlerinin milli bir meselece olarak kuruluşunun büyük faydalarını bu yöndeki ciddi başarılarla yakın zamanda idrak edeceğimize inanıyoruz.

Her şeyden önce, devletin Büyük Atatürk'den aldığımız batı medeniyetçiliği ilhamı ve milletimizin kültürel kalkınma yolundaki sarsılmaz azmi bu alanda başarı ümitlerimizin teminatıdır.

Süleyman Demirel

BAŞBAKAN

030 01 12479601

2

KAYNAKÇA

“Karamneler”, Resmî Gazete, 28 Nisan 1961, Sayı:10794.

Akşin v.d., Sina, *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul 2013.

Akyol, Yaşar, “Türkiye’de Halkevleri’ne İlişkin Çalışmalar ve Değerlendirmeler Üzerine”, http://ataturkilkeleri.deu.edu.tr/pdf/dergisayi6-7/cilt2_sayi6-7_yasar_akyol.pdf. s.132. Erişim Tarihi: 12.06.2019.

Arıkan, Zeki, “Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt:6, Sayı:23, s.261-281.

Arslan Oran, Nebahat, “Türk Ocağından Halkevine Geçişte Bir Örnek: Kars Halkevi”, *Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:1, Bahar 2008, s.39-56.

Arslan, Nebahat, *Kars Türk Ocağı (1923-1931)*, Sonçağ Akademi, Ankara 2020.

BCA, 030.01.124.796.01.

BCA, 030.10.0.0.117.817.4.

BCA, 030.18.01.02.159.18.14.

BCA, 490.1.0.0.3.12.3.

Birbiri, Mehmet, “37. Yılında Halkevleri”, *Yeni Adana*, 20 Şubat 1969, Sayı: 13272.

Cumhuriyet Halk Partisi, Halkevleri 1940, Ulusal Matbaa, Ankara.

Cumhuriyet, 22 Nisan 1963, Sayı:13908

Cumhuriyet, 24 Şubat 1933, Sayı: 3162, s.1.

Çeçen, Anıl, *Halkevleri*, Gündoğan Yayınları, İstanbul 1990.

Doğaner, Yasemin, “Halkevleri”, *Atatürk Ansiklopedisi*, s.1. 06/03/2023 tarihinde [https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/halkevleri/?pdf=3626,\(21.08.2021\)](https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/halkevleri/?pdf=3626,(21.08.2021)) adresinden erişilmiştir.

Falih Rıfkı, “Halkevi”, *Hakimiyeti Milliye*, 21 Şubat 1932, s.1.

Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014.

Hakimiyeti Milliye, “Dün Halkevi Açıldı”, No:3808, 20 Şubat 1932, s.1.

Hangül, Nesrin, *Adana Vilayeti'nin Sosyo-Kültürel, Ekonomik, İdari ve Siyasi Yapısı (1960-1980)*, Basılmamış Doktora Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2019.

Kardaş, Canser, *Diyarbakır Halkevi ve Karacadağ Dergisi*, Grafiker Yayınları, Ankara 2018.

Özacun, Orhan, "Halkevlerinin Dramı", *Kebikeç*, 3(1996), s.87-96.

Özer, İsmail, *Türk Modernleşmesinde Halkevleri ve Diyarbakır Halkevi Örneği*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2021.

Özüçetin, Yaşar, v.d., "Malatya Halkevi ve Faaliyetleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:9, Sayı:46, Ekim 2016, s.211-244.

Sertel, Savaş, "Bingöl Halkevi ve Faaliyetleri (1936-1951)", *Journal Of History And Future*, Year:2(April 2016), Volume:2, Issue:1, s.50-81.

Ural, Selçuk, "Atatürk Döneminde Kars'ın Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu", *Kars, Beyaz, Uykusuz Uzakta*, İstanbul 2006.

Ülkü, 6 Ocak 1964, Sayı: 1.

Ülkü, Aralık 1964, Sayı:12.

Ülkü, Ekim 1964, Sayı:10.

Ülkü, Kasım 1964, Sayı:11.

Ülkü, Nisan 1964, Sayı:4.

Ülkü, Şubat 1964, Sayı:2.

Yeni Adana, 1 Kasım 1965, Sayı:12256.

Yeni Adana, 13 Şubat 1969, Sayı: 13266.

Yeni Adana, 14 Şubat 1967, Sayı:12649.

Yeni Adana, 18 Şubat 1967, Sayı: 12653.

Yeni Adana, 19 Mart 1969, Sayı: 13293.

Yeni Adana, 20 Şubat 1961, Sayı: 10811.

Yeni Adana, 22 Aralık 1964, Sayı:11992.

Yeni Adana, 27 Temmuz 1966, Sayı:12482.

Yeni Adana, 28 Ekim 1963, Sayı: 11638.

Yeni Adana, 3 Şubat 1970, Sayı:13566.

Yeni Adana, 31 Ekim 1966, Sayı:12569.

Yeni Adana, 31 Ocak 1966, Sayı: 12332.

Yeni Adana, 4 Şubat 1970, Sayı:13567.

Yeni Adana, 9 Mayıs 1967, Sayı: 12718.

Yurt Ansiklopedisi, Türkiye İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını, C:11, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1984.

Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.*

The anti-Zionist discourse of David Fresko in his work *Le Sionisme*

Doğa Filiz SUBAŞI*

Abstract

Following their arrival, the Jewish communities lived under the Ottoman Empire a *pax* which kept them faithful to tradition and to the extreme conservatism of deeply-rooted Sephardic customs. But the 19th century brought a cultural and linguistic revitalisation on three fronts: the modernisation of the Ottoman state itself, the Western influence represented mainly by *L'Alliance Israélite Universelle*, and Zionism from the northern countries. This state of cultural ferment brought along the emergence of a multitude of newspapers, with opinion articles and debates in the years between the two centuries, including, most fundamentally, the Zionism/anti-Zionism debate. In this article, we are going to analyse the opinions expressed over several years by David Fresko in his newspaper *El Tiempo*, which he compiled in a booklet and published in 1909 in Istanbul and was translated into French under the title *Le Sionisme*. The aim of this article is to analyse the articles collected in *Le Sionisme*, which are a clear reflection of the sociocultural situation of the Ottoman Sephardim who, during the late 19th and early 20th centuries, experienced the leap into modernity that would affect their way of life, their culture, their linguistic reality, and also the profound revolution in Judaism triggered by the Zionist movement.

Keywords: Sephardim, Ottoman Empire, Zionism, Anti-Zionism, David Fresko.

* Assistant professor, Yozgat Bozok University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Western Languages and Literatures, Division of Spanish Language and Literature, doga.subasi@bozok.edu.tr

David Fresko'nun *Le Sionisme* Adlı Eserindeki Siyonizm Karşıtı Söylemi

Özet

Yahudi cemaatleri, Osmanlı İmparatorluğu'na geldiklerinden itibaren köklü Sefarad geleneklerine ve geleneklerinin aşırı muhafazakarlığına sadık kalarak barış içinde yaşadılar. Ancak XIX. yüzyıl üç cephede birden kültürel ve dilsel bir canlanma getirdi: Osmanlı devletinin modernleşme uğraşları, esas olarak *L'Alliance Israélite Universelle* tarafından temsil edilen Batı etkisi ve Kuzey ülkelerinden gelen Siyonizm. Bu kültürel mayalanma hali iki yüzyıl arasındaki yıllarda, en temelde Siyonizm/anti-Siyonizm tartışması da dahil olmak üzere, fikir yazıları ve tartışmalarla çok sayıda gazetenin ortaya çıkmasını beraberinde getirdi. Bu makalede, David Fresko'nun *El Tiempo* gazetesinde seneler içinde dile getirmiş olduğu ve 1909 yılında İstanbul'da derleyip *Le Sionisme* başlığı altında Fransızcaya çevrilmiş bir kitapçık halinde yayınladığı görüşlerinin incelenmesi amaçlanmıştır. *Le Sionisme*'de toplanan bu makaleler, XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında, yaşam biçimlerini, kültürlerini, dilsel gerçekliklerini ve aynı zamanda Siyonist hareketin Yahudilikte meydana getirdiği derin devrimi etkileyecek olan modernleşmeye geçişi deneyimleyen Osmanlı Sefaradilerinin sosyo-kültürel durumunun açık bir yansımasıdır.

Anahtar Kelimeler: Sefaradiler, Osmanlı İmparatorluğu; Siyonizm; anti-Siyonizm; David Fresko.

1. Introductory remarks. Zionism in the Ottoman Empire¹

From the second half of the 19th century until the beginning of the 20th century, which is the period setting the framework for this analysis, Ottoman Jews experienced a period of great cultural splendour, which was reflected in the boom in press productions and publications,² thanks to the creation of a large number of newspapers. This cultural activation emerged against a historical context in which the dismemberment of the Empire was taking place and, also, the emergence of political Zionism, a movement that represented a turning point and an intellectual confrontation which divided the local Jewish society into two quite irreconcilable camps: on the one hand, the Zionists like Lucien Sciuto (Lewental 2010; García Arévalo 2021: 81-93), Haim Nahum (Erbahar 2010), Ben Giat,³ David Izak Florentin,⁴ Izak David Florentin,⁵ David Elne-cave⁶ or Nahum Sokolov (Cano Pérez-García Arévalo *et al* 2021: 20-24) (Polish Jew, who joined the debate in the Ottoman Sephardic newspapers), who were advocates of the solution of the creation of a Jewish state in Palestine; and on the other hand, the anti-Zionists like David Fresko or Samuel Halevi,⁷ who chose to remain loyal to the Empire and fight against any postulate of the Zionist thesis. Both sides used their literary skills in defence of their positions, advocating their own ideas as if it were a fierce war (Güteryüz 2015, 77-79).

The how and why of the rapid and important irruption of Zionism in the Ottoman Sephardic society can be explained as a result of the modernisation that its world, immersed in the multicultural society of the Empire, underwent the same process of modernisation and Europeanisation as the rest of its inhabitants. The adoption of European customs and fashions, ranging from cultural to social and political processes, within the Sephardic society was spearheaded by *L'Alliance Israélite Universelle*, a philanthropic organisation founded in Paris in 1860 to provide the most 'backward' Jewish communities with a Europeanist education, essentially Frenchified, that would equip them with the means to combat anti-Jewish prejudice. Ottoman society in general and Sephardic society in particular adopted the European culture, customs and mores. For the Sephardic world, this was an unprecedented cultural and linguistic revitalisation and contributed to its entry into the modern world. French made a strong entry into schools as the language of instruction and, consequently, into Sephardic society as a whole, influencing both literature and trade relations with other countries.

In this context, the traditional Judeo-Spanish-speaking Sephardic communities gradually replaced their mother tongue with French, as their yearnings were directed towards the West, particularly France. This led to a proliferation of journalistic and literary activity outside the traditional one,⁸ and in addition to French, there were those who advocated the use of the Turkish language, and even those who backed the use of Hebrew. But it was difficult to abandon Judeo-Spanish, as it was the mother tongue of the majority of people, and as a result, writings in the Sephardic heritage language

1 More information on this subject can be found in the "Estudio Preliminar" of the book *Lyorar i reir. Los conflictos del sionismo en el mundo sefardi* (Cano Pérez-García Arévalo *et al.* 2021: 20-24) and in García Arévalo-Subaşı 2023.

2 More information about Ottoman press see: Hassán 1966; Romero 2007, 9-35; Díaz-Mas 1986; Güteryüz, 2015; 2006: 71-76.

3 Ben Giat (Ghiat, Benghiat), Aleksander, for more information see: Borovaya-Phillips Cohen 2010; Bunis 2021: 355-384.

4 On David Izak (Isaac/Yishak) Florentin and his politics see: Borovaya 2010; Hadar 2014; 2016.

5 On Izak (Isaac/Yishak) David Florentin (not to be confused with the above) and his political vision, see: Hadar 2014; 2016.

6 Founder of the Zionist-leaning newspaper *El Cudyo* (1909), of which he was editor for 21 years (Papo, 2010: 215; Romero 1992: 183-214).

7 On Samuel Halevi and his political position see: Ulusal 2019.

8 These genres were cultivated in Sephardic literature as a consequence of the sociocultural modernisation of the Sephardic world. They are known as 'adopted genres', and alongside them are novels and theatre. Although some, such as drama, can be traced back to heritage literature, like theatre, they are the product of the new literary genres and currents resulting from contact with the European literature. See Díaz-Mas 1989; Ayala 2005.

also proliferated. The printing presses in Istanbul, Izmir and Thessaloniki emerged as major publishing centres for both monographic works and newspapers. Journalistic activity continued until the 1930s (Rodrigue 1992: 190).

The intellectual debate and ideological struggle generated by the emergence of Zionism was reflected in the national press in the form of disputes between Lucien Sciuto and David Fresko, in articles published in their respective newspapers, *L'Aurore*⁹ and *El Tiempo*. The debate between the two, bitter and temperamental, went as far as the courts. At the international level, David Fresko and Nahum Sokolov also clashed – the debate was intense and hostile to the point that each published a work to discredit the other. Fresko's *La monstroza impostura a Sr. Sokolov* was answered by Mr. Sokolov's *La Trajikomedia o Reir i Llorar*.¹⁰

This work attempts to approach this intense atmosphere of important and heated debates on Zionism within the Ottoman Empire based on an analysis of David Fresko's anti-Zionist discourse – *Le Sionisme* – in order to gain a better understanding of the arguments and theses defended by each side.

2. The author and the work

2.1 David Fresko¹¹

David Fresko (Istanbul, 1853 - Nice, 1936) was a journalist, editor, translator and writer, as well as an accomplished polyglot who was fluent in several languages. His work as a journalist focused on two Sephardic publications: the Istanbul-based *El Telegrafo*,¹² where he worked for two years, becoming co-director in 1878; and *El Tiempo*,¹³ of which he was editor after Izak Haim Karmona, a position he held until its closure. As a regular contributor, he worked on four other newspapers: *El Instruktor*,¹⁴ *El Sol*,¹⁵ *El Amigo de la Familia*¹⁶ and *El Nasyonal*¹⁷ (successor of *El Telegrafo*) (Phillips Cohen-Abrevaya Stein 2010: 369).

El Tiempo, which had previously published articles in Judeo-Spanish that were later published in French translation in a monographic work and analysed in this paper, was the second longest-lived newspaper after *Şalom*¹⁸ (Güteryüz 2015, 41). From its

9 Weekly newspaper in French, founded in 1909 in Istanbul by Lucien Sciuto. The newspaper was an outspoken supporter of the Zionist movement, but in addition to this political stance, it was a champion of the freedom of the press and the freedom of expression. The most prominent Zionist leaders such as Sokolow, Victor Jacobson, Vladimir Jabotinsky, Abraham Elmaleh or David Isaac Florentin (Lewenthal 2010a: 275, also Lewenthal 2010b) wrote their opinions in *L'Aurore*. Sciuto personally considered that Ottoman-Turkish nationalism and Zionism could be complementary movements.

10 The edition and a short study of *La Trajikomedia o Reir i Llorar* can be consulted in Cano Pérez-García Arévalo *et al* 2021.

11 David Fresko has been the subject of research by many scholars. For more information, see the Sefardiweb site, available at <http://sefardiweb.com/node/251> [03/03/2023].

12 *El Telegrafo* (1878-1930), a newspaper founded by Yehezkel Gabay in Istanbul in 1860 under the title *Jurnal Israelit*, the name under which it was published until 1871. In 1878 it was renamed *El Nasyonal*, edited by Gabay himself, Mois dal Mediko, David Fresko and Marko Mallorkas. From 1878 until its disappearance in 1931, it appeared under the title *El Telegrafo*. In the early years it was edited by Mallorkas, followed by Izak Gabay. It included political and economic information; articles on history, folklore, science, news about Jews in the world and in particular in the cities of the Ottoman Empire, literary articles, etc. (Subaşı 2018: 455).

13 *El Tiempo* is one of the most important and long-lived newspapers in the Sephardic world founded in 1871(?) by Merkado Fresko, Sami Alkabes, Izak Karmona and David Fresko in Istanbul. Its first director was Izak Karmona. From 1892 until its closure it was edited by David Fresko. It was a political, literary, commercial and financial newspaper, containing general information, with political and economic news, articles on history, folklore and science, news from the Jewish world, literary material, etc. (Subaşı 2018: 455).

14 *El Instruktor* (*El Enstruktor*) (1888-1889); a newspaper founded by David Fresko in Istanbul (Güteryüz 2015: 53-54).

15 *El Sol* was founded in 1878 in Istanbul by David Fresko and closed the following year, in 1879 (Güteryüz 2015: 55).

16 Newspaper edited with Mois Dalmediko was founded in 1881 by David Fresko, and was published until 1886 (Güteryüz 2015: 55-56).

17 Formerly called *El Jurnal Israelit*, it was later renamed *El Telegrafo*.

18 A newspaper founded in Istanbul in 1947 by Avram Leyon, which is now published by Gözlem Gazetecilik. For more information see: Martínez Corral, 2016.

beginnings in 1871, it was the leading and most influential newspaper in the country's Sephardic Hebrew communities, and its editorial line was characterised by presenting to the community the modernisation undergone by Sephardic society in all areas, mainly cultural, economic and social. Fresko played a key role in the implementation and maintenance of this editorial line. Through his extensive production of articles, he strongly defended the importance of Turkish – the official language of the Empire – and even Hebrew, as well as French. He was also opposed to Zionism, which spread in the Ottoman territories after the Young Turk Revolution of 1908, as he believed it encouraged the dismemberment of the Empire and he was an advocate of the territorial integrity of the Empire. Fresko was a long-lived and prolific journalist and writer who devoted his entire output to attacking Zionism and defending the ideals of the Young Turk Revolution, while at the same time remaining constantly critical of the social and political changes of his time and environment.

In relation to Zionism, the paper's openly oppositional stance was based both on the danger it posed to the territorial integrity of the Empire and to the Jewish community itself (Cytrin-Dori 2017: 2; Bali 2007: 258). The Zionist aspiration to establish a 'Jewish national entity' within Ottoman lands was clearly a threat to social balance within the community.

2.2 The anti-Zionist booklet by David Fresko

It should be noted that *Le Sionisme* by Fresko is a little book – or even a booklet in the author's own words – of barely 83 pages. It was published in December 1909 in *Konstantinople* by *Imprimerie Fresko*, the author's own publishing house. It was the French translation of a series of anti-Zionist articles that he had previously published in Judeo-Spanish in his newspaper *El Tiempo*.

As far as the content of this booklet is concerned, it is made up of seven small chapters of barely 10 pages each. The book begins with an *avant propos* of the author. The first chapter describes religious Zionism in antiquity and criticises how it evolved into political Zionism in modern times (Fresco 1909: 7-15). The second explains the "Mission of Israel" based on the good and noble ideals of Judaism and contrasts it with the material aspirations of Zionism (Fresco 1909: 15-23). In the third, he portrays Zionism as a movement that runs counter to the progress of humanity (Fresco 1909: 24-32). In the fourth, the author highlights the benefits of Jewish assimilation to other cultures and sharply criticises Zionists' denial of this assimilation (Fresco 1909: 33-41). In the fifth, he explains why Zionism is a utopia and cites several reasons that in his opinion make it impossible for this movement to achieve its aims (Fresco 1909: 42-55). In the sixth, he warns Ottoman Jews of the danger of Zionism and urges them to learn the Turkish language and found schools and institutions to achieve this end and to contribute to the progress of the country (Fresco 1909: 56-72). Finally, in the seventh chapter, he tries to prove by argument and evidence that Zionism deceives Ottoman Jews by telling them that it has no political aim or aspirations to create an

independent Jewish state in Palestine.

As for the reasons and motives that led Fresco to compose his short anti-Zionist work, it is worth noting that he himself explains them clearly – albeit briefly – in his preface. He openly states that his main aim with this publication is to combat the ideas of Zionism and to prevent their spread among his Jewish co-religionists and the compatriots of his country, i.e., the other non-Jewish components of the Empire.

He also adds that this work has its precedents in a series of articles he had published in *El Tiempo*, and in the face of the barrage of criticism and slander from the Zionist Organisation, led above all by the newspaper *L'Aurore*, he decided to disseminate his postulates on Judaism and Zionism by publishing a French translation of his theses against this movement as defended in his articles that appeared in *El Tiempo*.

It can be deduced from his words that this translation has two purposes: A general one, which is to reach a wider audience, given that his articles in *El Tiempo* were aimed at an exclusively Jewish and Judeo-Hispanic-speaking public, and a more specific one, which is to address those people who had embraced the ideas of those advocating Zionism, without knowing the arguments of Jewish anti-Zionists like him.

Another interesting fact he offers in his *avant propos* is his testimony regarding the entry of Zionism into the Empire, since he made it clear that from the creation of the Zionist movement until 1908, Zionism had had very little diffusion in Ottoman lands (Fresco 1909: IV-V), but after the Young Turk revolution of 1908, which led to the proclamation of constitutional rule in the Ottoman Empire, the leaders of this Turkish movement began to spread Zionist ideas among Ottoman Jews. To this end, they had taken the following measures: sending emissaries from Istanbul to different cities in the Empire; and creating new papers or reusing existing ones, in addition to the founding of several French-language newspapers, the most prominent of them being *L'Aurore* (Fresco 1909: V-VI).

3. Analysis of the discourse¹⁹

3.1 Public delegitimation of Zionism

Fresco already laid out his cards from the outset in his preface,²⁰ since he did not hesitate to start with the most important thing, namely the delegitimation of Zionism in the eyes of his own target audience, i.e., the Jews. Therefore, he began by addressing “almost all the Jewish intellectuals of the entire world” (Fresco 1909: IV), emphasising the idea of almost all the Jewish scholars on the planet “as well as the great Jewish organisations of Europe and America” (Fresco 1909: IV) to indirectly imply that these important institutions are the ones that know and look after the true interests of the Jews and pointing out that all of them – intellectuals and organisations – “are very hostile to this movement” (Fresco 1909: IV). It is worth noting that he uses the word “hostile” intentionally not only to emphasise that they are opposed to Zionism,

19 In this section, in order to analyse Fresco’s anti-Zionist discourse, we have chosen some of the most interesting theses defended by him – evidently we cannot include all of them here due to the permitted size of the article –. It should be noted that, in order to make the analysis clear and easily understandable, the fragments that are translated into English are quoted verbatim. For those interested in the French passages, the original texts are provided in the notes for reference.

20 The original *Avant Propos* in French can be found in the *Annex* to this article.

but also to emphasise that they are enemies, as if they were warring adversaries.

What reasons does the author give for discrediting Zionism? He points out that this movement contradicts the spirit of Judaism because – according to him – it is “*absolutely contrary*” (Fresco 1909: IV), i.e., for him there is nothing else in existence that is “*opposed to the true aspirations of the Jewish religion*” (Fresco 1909: IV).

He also adds that it harms the interests of Jews around the world, being “*an extremely harmful form*” (p. IV). We can see how he again uses expressions that exaggerate or overstate the extent, in this case, of the damage or harm. To what end? Well, “*to the well-understood interests of the Israelites throughout the universe*” (Fresco 1909: IV). In other words, Zionism can only be harmful to the Jews.

And he ends the opening of his speech by dropping the *bombshell* with which he intended to destroy his enemies, by accusing them that their postulates foster the racial and religious prejudices of dark ages, proclaiming: “*This movement has also the serious disadvantage of nourishing and strengthening the old prejudices of race and religion which science is trying to eradicate from all peoples*” (Fresco 1909: IV).

3.2 From Religious Zionism (Old Hope) to Political Zionism (Modern Utopia)

After presenting his instruments, Fresko went on to attack the Zionists directly, saying that they had not invented or brought anything new to the world or to the Jews, since Zionism was not a new movement because it had already been repeated several times in the history of Judaism. And to present this idea, he made a simile with the repetition of things and events throughout history: “*It is said that history repeats itself [...] The Zionist movement of today is only the repetition of an event that happened several times during the captivity of the Israelite people, from [the time when] this people lost their political independence*”.²¹

Therefore, according to him, Zionism is an event that repeats itself in Jewish history when political independence is lost. Thus, this ancient belief has been ingrained in the Jewish faith since the destruction of the first Temple and survives over time, nourished by the hope of regaining the lost state in the Promised Land, an idea he puts forward in the following words:

“During the early days of the existence of the Jewish State until the destruction of the first Temple or rather until the close of the Prophets’ series, the belief in the necessity of a Jewish State and the hope of its restoration in case of loss of independence seem to have been, so to speak, an integral part of the Jewish religion. [...] Israel has always nurtured the hope of regaining its lost independence one day in the country of its forefathers”.²²

But in the wake of the “*moral epidemic*” (Fresco 1909: 13) – the exact expression Fresko uses – that arose in Europe (France, Germany, Austria, Russia and Romania), awakening the old anti-Jewish hatred and causing many victims, Zionism mutated the old belief in realising the old hope from religious Zionism to political Zionism, which

21 On dit que l'histoire se répète; en effet plusieurs événements qui ont lieu dans le cours de la vie des peuples se produisent quelques fois de nouveau sous des formes et dans des conditions différentes (Fresco 1909: 7). Le mouvement sioniste d'aujourd'hui, n'est que la répétition d'un événement de ce-genre qui a surgi plusieurs fois durant la captivité du peuple israélite, depuis que ce peuple a perdu son indépendance politique.

22 Pendant les premiers temps de l'existence de l'Etat juif jusqu'à la destruction du premier Temple, ou plutôt jusqu'à la clôture de la série des Prophètes, la croyance dans la nécessité d'un Etat juif et l'espoir de sa restauration en cas de perte de l'indépendance, semblèrent pour ainsi dire faire partie intégrante de la religion juive. [...] Israël a toujours nourri l'espoir de regagner un jour son indépendance perdue, dans le pays de ses aïeux (Fresco 1909: 7-8).

led the Zionists to second divine intervention and to put human action before it. Fresko puts it this way, speaking in the first person plural and on behalf of the Zionists: “*We no longer told the masses, as before, that with the help of divine force, with the force of miracles, we were going to save the people of Israel, but with the united effort of all Israelites and through some political combinations*”.²³

3.3 From Noble Ideals to Material Aspirations: From Universality to Exclusion

After undermining the religiosity and faith of the Zionists as putting human action before divine intervention in their aspirations for the Jewish people, Fresko continued his offensive against them by insisting that they not only misunderstand the noble ideals of Judaism, but have even gone so far as to hurl offences against religion and to confuse the Israelites with aspirations based on the possession of material wealth, saying: “*Zionism insults Judaism in the gravest way*”,²⁴ i.e., that there can be no worse enemy of this religion than this movement. But why does he say this? What is the reason? Where is the offence? Well, “*in trying to make people believe that religious faith is intimately connected with owning a piece of land*” (Fresco 1909: 22).

Therefore, regarding the ideal of linking the Jewish religion to the concept of “*territorial possession*” (Fresco 1909: 22), he uses the expression “*to restore to the Jewish religion its primitive character, its exclusionary, purely national character, while the glory of evolved Judaism is to have a universal and humanitarian character*”,²⁵ thus capturing that Zionism and Judaism are two antagonistic concepts, the former being primitive and exclusionary, while the latter is universal and humanitarian.

Therefore, he does not hesitate to strip the Zionists of their religiosity, stating bluntly that this limitation of the Jewish religion is a heresy, with all the negative baggage that such an accusation entails for the Jewish public: “[...], *to give the Jewish religion a racial character, a national character, is the greatest heresy that can be committed against it. This places it among the religious beliefs of certain semi-barbarous peoples*”.²⁶

Therefore, according to him, racism has no place within the Jewish religion or among the Israelites because the people of Israel are not a barbaric people. And he ends his offensive against the faith of the Zionists by insinuating that the gathering of all Jews in Palestine contradicts the will and the “*Peace and Justice*” of God, because the dispersion of the Jews throughout the world is a pious divine work: “*It is a charity that God gave to the world by scattering the children of Israel among the peoples of the earth, so that they might work for the spread of Monotheism, from which the ideas of Peace and Justice were to be born*”.²⁷

23 On ne disait plus aux masses, comme autrefois, que c’était avec le concours de la force divine, par la force des miracles, qu’on allait sauver le peuple d’Israël, mais bien avec les efforts réunis de tous les israélites et moyennant quelques combinaisons politiques (Fresco 1909: 14).

24 Le Sionisme me semble faire au Judaïsme l’insulte la plus grave en essayant de faire croire que la foi religieuse est intimement attachée à la possession d’un lot de terre (Fresco 1909: 22).

25 [...] c’est redonner à la religion juive son caractère primitif, son caractère exclusif, purement national, tandis que la gloire du Judaïsme évolutionné c’est d’avoir un caractère universel et humanitaire (Fresco 1909: 22).

26 Donner à la religion juive un caractère de race, un caractère national, c’est la plus grande hérésie qu’on puisse commettre à son égard. C’est la placer au rang des croyances religieuses de certains peuples semi-barbares (Fresco 1909: 22-23).

27 C’est une charité que Dieu fit au monde en dispersant les fils d’Israël parmi les peuples de la terre, pour qu’ils travaillent à répandre le Monothéisme, d’où devaient naître les idées de Paix et de Justice (Fresco 1909: 17-18).

3.4 Against the will of God

An important idea that Fresko intends to spread against the Zionists is that they are not philanthropically helping the persecuted Jews of the world, but that they want to uproot the Israelites from their territories against God's will and turn them into adherents of an exclusionary culture, which is out of step with history and with the opening of humanity towards a world society without borders and without distinctions in the human family:

“Zionism wants to tear Israel away from the countries where it lives, if not materially, at least morally, by trying to make it adopt an exclusionary education and civilisation, by making it believe that it should consider itself as an outsider among other peoples and not associate itself with the great movement of Humanity, a movement which tends to make all borders disappear, all distinctions created by lies, and intimately link all members of the human family”.²⁸

3.5 Denying assimilation, turning one's back on God, religion, science and history

Another thesis that Fresko fiercely defends is the benefit of assimilation for mankind, and therefore he uses the denial of assimilation by Zionism as an opportunity to accuse this movement of going against the course of nature, against the evolution of history and against the progress of mankind:

“Against the laws of nature, against the laws of evolution, Zionism has this absurd and ridiculous pretext of preventing this action of assimilation from extending to the followers of a belief, the Israelites. Zionism, on the other hand, expresses horror at the idea of Israelites merging and assimilating with other members of the human family”.²⁹

His attack is not only limited to calling Zionism a regressive movement against the evolution of humanity by denying assimilation, but also against the principles of Jewish culture and morality, since it disobeys God's decree on the equality of men, which in Fresko's view negates Judaism itself as a religion:

“God, said the inspired Doctors of Jewish Doctrine, created one man so that the members of the human family could not claim superiority over one another. All men are children of the same Father, the work of the same Creator. It is precisely because Jewish Doctrine proclaimed this noble and equitable principle that it is respectable. To deny this principle to Judaism is to deny Judaism as a whole; it is to lower it to the rank of a pagan cult”.³⁰

3.6 Is a walled ghetto the solution?

Finally, Fresko ends his offensive against the Zionist deniers of assimilation by asking them, in the form of questions that force one to agree with him, what solutions or alternatives they intend to offer the Israelites, since the result of the denial of assimilation and the consequences of carrying out the plan to gather and isolate the Jewish people in one land can only alienate them from the human family:

28 Le Sionisme veut arracher Israël des pays où il vit, si non tout à fait matériellement, au moins moralement en essayant de lui faire adopter une éducation et une civilisation exclusives; en lui faisant croire qu'il doit se considérer comme étranger parmi les autres peuples et ne pas s'associer au grand mouvement de l'Humanité, mouvement qui tend à faire disparaître toutes les frontières, toutes les distinctions créées par le mensonge et à lier intimement tous les membres de la Famille humaine (Fresco 1909: 32).

29 Contre les lois naturelles, contre les lois de l'évolution, le Sionisme a l'absurde, la ridicule prétention d'empêcher que cette action de l'assimilation s'étende sur les adeptes d'une croyance, les Israélites. Le Sionisme, lui, exprime une horreur à l'idée que les Israélites se fusionnent, s'assimilent aux autres membres de la Famille humaine (Fresco 1909: 36).

30 Dieu, dirent les Docteurs inspirés de la Doctrine juive, créa un seul homme afin que les membres de la Famille humaine ne puissent pas prétendre à une supériorité les uns sur les autres. Tous les hommes sont les fils d'un même Père, l'œuvre d'un même Créateur. C'est précisément parce que la Doctrine juive proclama ce principe équitable, noble, qu'elle est respectable. Nier ce principe au Judaïsme, c'est nier le Judaïsme tout entier, c'est l'abaisser au rang d'un culte païen (Fresco 1909: 37).

“And what do you ask of the people of Israel? Do you, Zionism, want them to remain locked in the ghetto, to be surrounded by walls in their material and intellectual life, to be imprisoned and to submit voluntarily to all the miseries that result from isolation and inaction? For Israel to be preserved from assimilation, it is necessary that it should live alone, absolutely apart from the other members of the human family. It must not live outside its particular neighbourhood, it must be walled up in its ghetto, otherwise it can come into contact with the non-Jew and then it can dress like him, appropriate his habits and customs”.³¹

Final Remarks

So far we have seen a brief notion of Fresko’s anti-Zionist discourse. To conclude, one can only affirm that his work *Le Sionisme* is a mine of ideas and theses against this Jewish nationalist movement that can be further exploited, since it is a booklet based on Jewish and non-Jewish sources, principles, scholars and authors. Moreover, it possesses arguments that are capable of persuading and convincing readers of the theses defended in it, due to the good exposition, approach and narration of the ideas held. So there is much to analyse about these debates that arose after the emergence of Zionism in the Ottoman Empire. In short, it is necessary and essential to study and analyse more thoroughly not only Fresko’s book, *Le Sionisme*, but also to compare it with his Judeo-Spanish versions and his other statements on the subject. It is also necessary to analyse the postulates held by the advocates of these two ideologically opposing camps in order to gain a detailed understanding of the impact of the Zionist doctrine in the Ottoman Empire.

31 Et que demandez-vous du peuple israélite? Voulez-vous, Sionisme, qu’il reste enfermé dans le ghetto, qu’il s’entoure de murailles dans sa vie matérielle et intellectuelle? Qu’il s’incarcère et se soumette, volontairement, à toutes les misères qui résultent de l’isolement et de l’inaction? Pour qu’Israël soit préservé de l’assimilation, il est nécessaire qu’il vive seul, absolument retiré des autres membres de la Famille humaine. Il ne doit pas habiter hors de son quartier particulier, il doit être muré dans son ghetto, autrement il pourra être en contact avec le non-Juif et alors il pourra s’habiller comme lui, s’approprier ses us et coutumes’ (Fresco 1909: 38).

REFERENCES

- AYALA, Amor (2005). “‘Me vo dedikar enteramente al teatro djudio...’ Teatro sefardí de temática nacionalista judía: Iftakh de Sh. Y. Djaen (Viena, 1921)”, *Theatralia*, 7: 161-174.
- BALI, Rifat (2007). “Fresko, David”, *Encyclopaedia Judaica* 7, (2ª Ed.), (Fred Skolnik, Editor in Chief - Michael Berenbaum, Executive Editor), 258.
- BOROVAYA, Olga - PHILLIPS COHEN, Julia (2010). “Ben Giat (Ghiat, Benghiat), Aleksander”, *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, (Executive Editor Norman A. Stillman). http://dx.doi.org/10.1163/1878-9781_ejiw_SIM_000165 [Consulted online on 04 March 2023].
- BOROVAYA, Olga (2010). “Florentin, David Isaac”, *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, (Executive Editor Norman A. Stillman) http://dx.doi.org/10.1163/1878-9781_ejiw_SIM_000264 [Consulted online on 04 March 2023]
- BUNIS, David. M. (2021). “Alexandre Benghiat’s World War I Diary in Judezmo: A Preview”, *Ovras son onores: Estudios sefardíes en homenaje a Paloma Díaz-Mas* (eds. Željko Jovanović - María Sánchez Pérez), Leioa: Universidad del País Vasco, 355-384.
- CANO PÉREZ, María José - GARCÍA ARÉVALO, Tania María; SUBAŞI, Doğa Filiz (2021). *Lyorar i reir. Los conflictos del sionismo en el mundo sefardí*, Madrid: Dykinson S. L.
- CYTRIN, Yizhak - DORI, Nitza (2017). “Anti-Zionist Tendencies and Social Messages in the Hebrew Poetry Published in *El Tiempo*: the Newspaper of the Ottoman Empire’s Ladino-Speaking Community in the Early Twentieth Century”, *The Journal of Modern Hellenism*, 33: 1-28.
- DÍAZ-MAS, Paloma (1986). *Los Sefardíes. Historia, Lengua y Cultura*, Barcelona: Riopiedras.
- DÍAZ-MAS, Paloma (1989). “Influencias francesas en la literatura sefardí: estado de la cuestión” *Imágenes de Francia en las letras hispánicas*, (ed. Lafarga F.), Barcelona: PPU, 143-153.
- ERBAHAR, Aksel (2010). “Nahoum (Nahum), Haim (Ḥayyim)”, *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, Executive Editor Norman A. Stillman. http://dx.doi.org/10.1163/1878-9781_ejiw_COM_0016340 [Consulted online on 04 March 2023].
- FRESCO, David (1909). *Le Sionisme*, Istanbul: Imprimeria Fresco.
- FRESCO, David. <http://sefardiweb.com/node/251> [Consulted online on 03 March 2023].

GARCÍA ARÉVALO, Tania María (2021). “Coram populo: acusaciones entre Lucien Sciuto y David Fresco en la prensa de Constantinopla (1900-1911)”, *Ovras son honores. Estudios sefardíes en homenaje a Paloma Díaz-Mas*, (eds. Zeljko Jovanovic - María Sánchez Pérez), Leioa: Universidad del País Vasco, 81-93.

GARCÍA ARÉVALO, Tania María - SUBAŞI, Doğa Filiz (2023). “Los albores del sionismo en Estambul. La *Trajikomedia* de Nahum Sokolov”, *La diversidad de experiencias en las religiones*, (eds.) Barroso Romero, R. A.; Castillo Lozano, J. A.; García García, E. M.; González Blasco, L.; Solera Alfonso, D. Buenos Aires: Teseco-Press, 129-147.

GÜLERYÜZ, Naim. A. (2015). *Türk Yahudi Basını Tarihi - Süreli Yayınlar*, İstanbul: Gözlem.

GÜLERYÜZ, Naim (Avigdor) (2006) “Historia de la Prensa Judía Turca”, *Ayer y hoy de la prensa en judeoespañol, Cuadernos del Bósforo VII*, (eds. Pablo Martín Asuero - Karen Gerson Sarhon), Estambul: Isis, 71-76.

HADAR, Gila (2014). “Jewish Journalism in Salonika and Greece”, *Jewish Communities in the East in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, (ed. Eyal Ginio), Jerusalem: Israel Ministry of Education & Ben-Zvi Institute.

HADAR, Gila (2016). “Jewish Journalism in Salonika and Greece”, *Jewish Journalism and Press in the Ottoman Empire and Turkey*, (ed. Rifat Bali), İstanbul: Libra, 301-354.

HASSÁN, I. 1966, “El estudio del periodismo sefardí”, *Sefarad*, 26: 229-236.

LEWENTAL, D. Gershon (2010a). “L’Aurore (Istanbul)”, *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, (Executive Editor Norman A. Stillman) [Consulted online on 04 March 2023] http://dx.doi.org/10.1163/1878-9781_ejiw_SIM_0013500

LEWENTAL, D. Gershon (2010b). “Sciuto, Lucien”, *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, (Executive Editor Norman A. Stillman) [Consulted online on 04 March 2023] http://dx.doi.org/10.1163/1878-9781_ejiw_SIM_0019460

MARTÍNEZ CORRAL, Adrian (2016). Entrevista con Naim Güleriyüz, *MEAH Hebreo*, 65: 163-175.

PAPO, Eliezer (2010). “Konstruksion de la memoria i rekonstruksion de la identidad: Agadot de gerra, un jenero neglejado de la literatura sefaradi”, *Los sefardíes ante los retos del mundo contemporáneo: identidad y mentalidades*, (eds. Paloma Díaz-Mas - María Sánchez Pérez), Madrid: CSIC.

PHILLIPS COHEN, Julia - ABREVAYA STEIN, S. (2010). “Sephardic Scholarly Worlds: Toward a Novel Geography of Modern Jewish History”, *Jewish Quarterly*

Review, 100: 349-384.

RODRIGUE, Aron (1992). “Los sefardíes en el imperio otomano”, *Los judíos de España: la diáspora sefardí desde 1492*, (ed. Kedourie, E.), Barcelona: Crítica: 173-194.

ROMERO, Elena (1992). *La creación literaria en lengua sefardí*, Madrid: Mapfre.

ROMERO, Elena (2007). “La prensa española contra los recelos, la burocracia y la censura”, *Ayer y hoy de la prensa en Judeoespañol*, Cuadernos del Bósforo VII, 10. (eds. Pablo Martín Asuero - Karen Gerson Sarhon), Istanbul: Isis, 9-35.

SUBAŞI, D. F. (2018). *Yıldız i sus sekretos. El reyno de Abdul Hamid* de Gabay, Granada: Editorial de la Universidad de Granada.

ULUSAL, Öykü (2019). Samuel Halevi'nin Osmanlı Dreyfus'u: Bir Mitin Çeşitlemesi [‘Samuel Halevi’s Ottoman Dreyfus: A variation of a Myth’], Ankara: University of Ankara. (Unpublished M.A. Thesis).

ANNEX

AVANT PROPOS.³²

Depuis quelque temps, tout le monde à Constantinople a dû, probablement, entendre parler très souvent d'un mouvement juif qui a pris naissance en Autriche et dont le nom, Sionisme, exprime toutes ses aspirations. Ce mouvement qui a été créé, il y aura bientôt quinze ans, à la suite de la publication d'un ouvrage intitulé l'«Etat juif», n'avait cours jusqu'à ces derniers temps que dans quelques milieux israélites de l'Étranger. Mais, depuis la proclamation du régime constitutionnel en Turquie, les chefs de ce mouvement ont eu la malheureuse idée de vouloir le répandre parmi les israélites de notre pays. Ils ont à cet effet envoyé des émissaires à Constantinople et dans d'autres villes de l'Empire et ces émissaires ont, à leur tour, créé des journaux ou acheté quelques feuilles déjà existantes à Constantinople et en province, parmi lesquelles l'«Aurore», en langue française et un autre quotidien, également en français.

Presque tous les intellectuels israélites du monde entier ainsi que les grandes organisations juives d'Europe et d'Amérique, sont très hostiles à ce mouvement qu'ils considèrent tout d'abord comme absolument contraire aux vraies aspirations de la religion juive et ensuite comme extrêmement nuisible aux intérêts bien compris des israélites de tout l'univers. Ce mouvement présente aussi le grave inconvénient d'alimenter et de fortifier les vieux préjugés de race et de religion que la Science tâche d'extirper de chez tous les peuples.

En ma triple qualité d'homme, de citoyen ottoman et de Juif, j'ai crû de mon devoir de combattre les idées aussi dangereuses qu'absurdes préconisées par ce mouvement réactionnaire et d'empêcher, autant qu'il m'était possible, sa propagation parmi mes coréligionnaires et compatriotes de ce pays. J'ai, à cet effet, publié une série suivie d'articles dans le journal israélite «El Tiempo» paraissant à Constantinople. A la suite de ces publications la meute nourrie par l'Organisation Sioniste a été lancée contre moi et le journal «Aurore» a déversé sur ma personne tout un déluge d'injures et de calomnies aussi imméritées et aussi insensées les unes que les autres. Cette attitude du journal sioniste m'a décidé à faire connaître au Public de Constantinople mes vues et mes opinions sur le Judaïsme et le Sionisme en publiant une traduction en français de la thèse contre ce mouvement que j'avais soutenue dans le «Tiempo», c'est-à-dire devant un public exclusivement juif. Du moment qu'on a voulu porter le débat, plutôt la querelle, devant un auditoire cosmopolite, je crois avoir bien le droit de faire entendre aussi le son de ma cloche, afin de projeter un peu de lumière sur la conscience de quelques égarés qui, contre toute logique et le simple bon sens, se sont prononcés pour un parti sans entendre les arguments de l'autre. Je serais curieux de connaître l'opinion que ces Messieurs se feront, après avoir lu cet opuscul, de l'homme qui a soutenu un pareil ordre d'idées.

DAVID FRESCO.

Constantinople, Décembre 1909.

32 Both italics and typographical errors in the text have been respected.

Between East and West: Mimar Kemaleddin and 'Ahmed Ratib Paşa Mansion'

Hilal AKTUR*

Özet

Bu çalışma Mimar Kemaleddin'in 1900-1908 yılları arasında Ahmed Ratib Paşa için hazırladığı yazlık köşk üzerinden Son Dönem Osmanlı Mimarlığı üzerine bir incelemesidir.

Ahmed Ratib Paşa, Kaptan-ı Derya Topçubaşı-zade Mahmud Paşa'nın oğlu olarak İstanbul'da doğmuştur. Tanzimat'ın ilk yıllarına rastlayan dönemde modern bir eğitim alması sağlanmıştır. Mekteb-i Bahriye'den deniz subayı olarak çıkmış ve Osmanlı Donanması'na katılmıştır. Sultan Abdülaziz Dönemi'nin genç ve aydın subaylarından. Ahmed Ratib Paşa tarafından 1900-1908 yılları arasında Hicaz Valisi ve Kumandanı olarak görev yaptığı sırada Mimar Kemaleddin Bey'e yaptırılan yazlık köşk, II. Meşrutiyet yıllarında Maarif Nazırı Şükrü Bey'in girişimleriyle, eşyaları ile birlikte kamulaştırılmış; ilk olarak Çamlıca İnas Sultanisi olarak hizmete girmiş ve 1922'de kapatılmıştır. 1923 yılından 1934 yılına kadar süre boyunca Çamlıca Kız Orta Okulu olarak yeniden hizmete sokulmuş; 1934-1939 arasında kapalı kaldıktan sonra Çamlıca Kız Lisesi adı ile açılmış, daha sonra yatakhane bölümü olarak kullanılan bina uzun yıllar kullanılmamıştır.

Köşk, Mimar Kemaleddin'in 1909'da Evkaf Nezareti'ne bağlı olarak çalışmaya başlamasından önce inşa edilmiştir. Ahmed Ratib Paşa Köşkü'nün plandan kaynaklanan klasik düzlemsel disiplini, çok sayıda çıkma, balkon, farklı kotlara yerleştirilmiş saçaklar ve bunları destekleyen eli böğründeler ile farklılaştırılmıştır. Cephedeki saçak bezemeleri, eli böğründeler klasik ahşap bezeme detaylarından farklılaşarak eğrisel çizgilerin hâkim olduğu Osmanlı Barok geçmişine referans vermektedir. Balkon, pencere, kapı ve benzeri tüm mimari elemanlarda eşsiz ahşap işçiliğindeki floral desenli Art Nouveau bezemeler kullanılmıştır. Bununla birlikte pencere üzerlerinde yer alan sepet kemerler de yapının Art Nouveau akımının içinde yer aldığı önemli bir göstergesidir.

Mimar Kemaleddin'in Ahmed Ratib Paşa Köşkü'nü tasarladığı dönemde "Milli Mimarlık" konusundaki düşüncelerinin de yavaş yavaş şekillenmeye başladığı bir dönemdir. Aslında bu dönem II. Meşrutiyet'in hazırlık evresi olarak da düşünülebilir. Bu siyasi ortam ve düşünce ortamı ile eş zamanlı olarak ortaya çıkan Milli Mimarlık Akımı'nın bunlardan ayrılması da mümkün değildir. Mimar Kemaleddin'i sadece

* Ph.D. Architect (İTÜ), İzmir Karayolu 10.km Çanakkale, hilal_aktur@hotmail.com

Milli Mimarlık Akımı'nın kalıpları içinde ele almak, onun tasarımlarını seçici olarak değerlendirmek olarak yorumlanabilir.

Osmanlı'nın Batı'yı taklit etmekten çok; analiz-sentez sonucu, kendi çok katmanlı heterojen kültürü içinde uygulamalarda bulunduğunu söyleyebiliriz. Osmanlı, batılılaşma ve modernleşme çabasıyla Müslüman ve Doğulu kimliğini arka plana atmadan, kendini Batı'ya göre tanımlamaya çalışmıştır. Mimar Kemaleddin'in Ahmed Ratib Paşa Köşkü Ne Doğulu, Ne Batılı bir tasarım tanımlanabilir. Ahmed Ratib Paşa Köşkü, Osmanlı'nın çok kültürlülüğünün bir sentezi olarak vücut bulmuştur.

Summary

This study focuses on the Late Period Ottoman Architecture through the summer mansion designed for Ahmed Ratib Paşa by Mimar Kemaleddin, built between 1900-1908. Ahmed Ratib Paşa Mansion's classicist planar layout is modified with numerous cantilevers, balconies, and eaves placed on different levels and the angle braces that support them. On the façade, the eave adornments and the angle braces differ from classical decorative details and allude to an Ottoman Baroque past where curvilinear features are dominant. Floral Art Nouveau decorations in unique woodwork are used in all the architectural elements like balconies, windows and doors. In addition, the basket arches above the windows point to the building's affinity with the Art Nouveau Movement in a rather striking fashion.

Art Nouveau "Tarz-ı Cedid" showed up in Istanbul architecture, where almost all modes of Historicism were already represented, at the turn of the century. Although mostly applied by foreign architects, Art Nouveau was also practiced by local ones who had received formal training. In Istanbul, where Art Nouveau buildings were common, the portfolio included mostly large-scale urban residences such as apartment buildings, mansions and villas, countryside residences and office buildings. These buildings were favored mostly by top level Ottoman bureaucrats, by the section of the society affiliated with the court, Levantine bourgeoisie and members of foreign missions. Considering Ahmed Ratib Paşa's Western style and modern education, and likewise that of Mimar Kemaleddin's, it is not surprising that the former would wish for this new style in his residence and the latter would implement it. However, it is worth noting that it was also in the period where he was building Ahmed Ratib Paşa Mansion that Mimar Kemaleddin began forming his notion of "National Architecture".

Influenced by Ottoman Baroque Architecture, it is possible to evaluate Mimar Kemaleddin, who designed a residence decorated with Art Nouveau details, not only within the "National Architecture Movement" but also within the diverse cultural environment of the period.

Keywords: İstanbul Art Nouveau'su, Ahmed Ratib Paşa Köşkü, Mimar Kemaleddin Bey, Milli Mimari / Ulusal Mimari, Osmanlı Barok Mimarisi

This paper¹ aims to illustrate that the Ottomans, who strove to sustain their existence in this unique region that was often described a bridge between East and West, carried out practices within their own multi-layered and heterogeneous culture through the processes of analysis and synthesis, rather than merely imitating the West. More specifically, this study aims to draw attention to the identity issues within the Late Ottoman Architecture through the mansion designed by Mimar Kemaleddin between 1900 and 1908 for Ahmed Ratib Paşa (Figure 1). It should be noted that this examination does not necessarily intend to put forward a theory or to present a solution for any existing problems.

Ahmed Ratib Paşa was born in Istanbul as the son of Kaptan-ı Deryâ Topçubaşı-zâde (Navy Admiral) Mahmud Paşa and he was given a modern education in the period that coincided with the first years of the Tanzimat Era (Era of Reorganization). He graduated from Mekteb-i Bahriye (Navy Academy) as a naval officer and consequently joined the Ottoman navy. He was among the young and intellectual officers during Sultan Abdülaziz's Reign (1861-1876) and was serving as Naval Commander when Abdülhamid II (1876-1909) ascended the throne. He earned the trust of the Sultan and was appointed war aide at the Sultan's court. While he was a member of the Şûra-yı Bahrî (Naval Council) and a war aide at the court, he also took part as admiral in the committee sent to Crete in 1889 under the chairmanship of Mahmud Celâleddin Paşa. Then, he undertook various duties and received many accolades, and was eventually appointed to the rank of Sea Marshall in 1892 by the Sultan himself. Later he was appointed the Governor and Commander of Hejaz and removed from Istanbul. In Hejaz, where sentiments of independence were on the rise with upheavals under way, he followed a policy of moderation and maintained his close ties with the court. He worked for the establishment of Hejaz Railway Assistance Fund, to realize the Hejaz Railway Project of 1900s. He was also a High Officer of Teftiş-i Askerî Komisyon-u Alisi (the Commission for Military Inspection). While his duties had established his ties with the Sultan and Istanbul, in the Second Constitutional Era declared in 1908, his inclusion in the group known as "Devr-i sabık ricali" (dignitaries of the former period) led him to be stripped of his ranks and duties as well as to stand trial. In this political climate, he did not get to live in the mansion, even for a single day, and the property was thus confiscated. Although he was cleared through trial, he did not return to Istanbul due to resentment and lack of trust, instead going to France in 1909, where he passed away, in Paris, in 1913 (Batur, A. 1992: 92-101).

¹ This paper draws upon the essay titled *An Analysis of the Identity Issue in the Work of Mimar Kemaleddin, in the Framework of 'Ahmed Ratib Paşa Köşkü'*, an Art Nouveau Structure, submitted for the Identity Issues in the Late Ottoman Architecture module under the supervision of Prof. Dr. Afife Batur, as a part of the History of Architecture Postgraduate Degree Program at İstanbul Technical University.

In 2015 it was presented by the title *Between East and West: Mimar Kemaleddin and 'Ahmed Ratib Paşa Mansion'* in iaSU 2015 "Archi-Cultural Translations throughout the Silk Road".

The book titled *İstanbul Art Nouveau'su* which was published during the article review, was also examined during the preparation of the article.

With love and respect to the memory of my esteemed teacher Prof. Dr. Afife Batur.

Figure 1. Ahmed Ratib Paşa Mansion Main entrance (Aktur, H. 2008)

The architect of the mansion, Kemalettin Bey, was born in 1870 in İstanbul. His father Ali Bey was a Lieutenant Colonel in the Navy and his mother Sadberk Hanım, daughter of a middle-class İstanbul family. He started his elementary education in 1876 at İbrahim Ağa Mekteb-i İptidaisi (İbrahim Ağa Primary School). The family moved to Crete in 1880 upon his father's appointment to the island, where he began his secondary education as well as his French studies. Upon his return to İstanbul, he continued his education at Şemsü'l-Maarif (which later became İstanbul High

School) and attended Nümune-i Terakki İdadisi (Senior High School), later entering Hendese-i Mülkiye Mektebi (Faculty of Political Science) in 1887 for his higher education. During his education, he had the opportunity to work with academics from different countries, such as German Professor Kos, Austrian Professor Forcheimer and German Professor Jasmund. After graduation, he was appointed assistant to Professor Jasmund in 1891. He retained this position for four years and worked in the construction of Sirkeci Railway Station as Jasmund's assistant. Jasmund's influences are visible in his later work. In 1895, he was sent to Charlottenburg Technische Hochschule in Berlin by the state upon the proposition of Professor Jasmund, in order to receive his architectural education. Following his two-year training, he worked with various architects and was awarded the title of "Ottoman State Architect" in this period. In 1900, he returned to Istanbul and to his position at Hendese-i Mülkiye Mektebi. In 1901, he was appointed as the architect at Harbiye Nezareti Ebniye-i Askariye (Military Buildings of the Cabinet of War) (Yavuz, Y. 2003: 521-522). During this period, he also carried out his personal projects. His work for the mansion coincides with this period, before Mimar Kemaleddin started working for Evkaf Nezareti (General Directorate of Foundations) in 1909. The "architectural holiday" between 1900-1909 sufficiently illuminates the role played by the Ministry of Foundations in Mimar Kemaleddin's life (Tanyeli, U. 2007: 265). Without this appointment, Mimar Kemaleddin would probably not have had a different career and historical identity than other architects and engineers of that period (Tanyeli, U. 2007: 265). The period between 1909-1919 is also the most productive period of architecture (Yavuz, Y. 1981: 16). Indeed, this mansion is an elaborately detailed and uniquely elegant building, as if made with leisureliness of a holiday. Out of the wooden residential designs from Mimar Kemaleddin's early career as an architect, only Ahmed Ratib Paşa Mansion survives to this day. At the same time, it is the only example among the Art Nouveau buildings whose architects are known in Istanbul, whose author is Turkish (Gümüş, M. D. 2023: 176).

During the Second Constitutional Era, with the initiative of Şükrü Bey, the educational minister at the time, the mansion was expropriated along with all of its furniture; upon which it initially served as a secondary school for girls under the name Çamlıca İnas Sultanisi, however, it was shut down in 1922. Between 1923 and 1934 the building was back in service as Çamlıca Secondary School for Girls; and following a closure between 1934 and 1939, it was reopened with the name Çamlıca High School for Girls (Batur, A. 1992: 92-101). Ahmed Ratib Paşa Mansion is in Çamlıca High School for Girls's Campus, Acıbadem Street No.92 Küçük Çamlıca (Yavuz, Y. 2009a: 269).

Ahmed Ratib Paşa Mansion is a three-storey wooden structure erected on a high stone basement, within a large garden (Yavuz, Y. 2009a: 89-90). In this mansion, new materials such as steel or cast iron/glass composition are used for galleries and similar spaces (Batur, A. 2005: 158).

It is axially and symmetrically planned, and positioned lengthways 24mx53m on the North-East and South-West axis (Batur, A. 2008: 69). On either side of the hall, which directly beyond the main entrance, there are wings with identical plans, composed of a wide corridor that cuts across the whole building lengthways, and rooms and additional halls that open on to this corridor. At the far end of these wings are staircases and doors identical in design and formation, most probably intended to serve as Harem (for women) and Selamlık (for men) entrances (Figure 2-3).

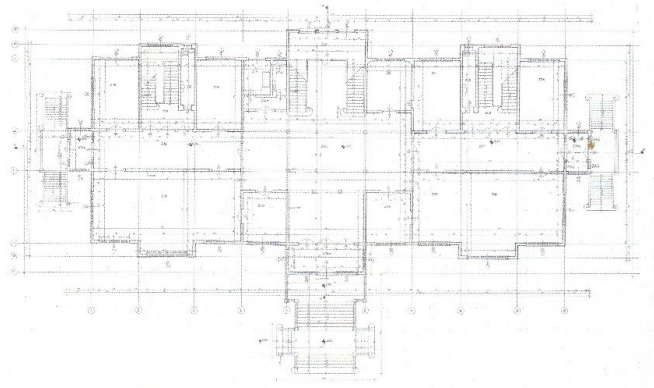

Figure 2. Ahmed Ratib Paşa Mansion Ground floor plan drawing by Ali Hacıhaliloğlu (Yavuz, Y. 2009a: 89-90)

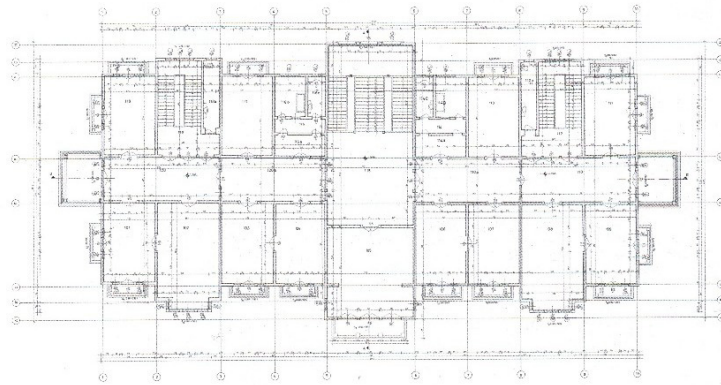

Figure 3. Ahmed Ratib Paşa Mansion First floor plan by drawing Ali Hacıhaliloğlu (Yavuz, Y. 2009a: 89-90)

The classical axial and symmetrical scheme define a classicist design approach. Despite the classical axial layout, the design makes reference to the Ottoman Baroque past with its non-classical forms and curved lines (Figure 2-5) (Batur, A. and Yavuz, Y. 2008: 69).

Innovations in plan and space introduced by the Art Nouveau concept are not very widely observed in the building. That being said, while there is no great divergence from the traditional plan schema, the use of galleries and mezzanines, stained glass panels with a floral design and metal structured glass roofs are nevertheless in line with the Art Nouveau Style (Batur, A. 2005: 153). In terms of the construction technique, in addition to a wooden bay and brick inlay on the outer walls, and lath and plasterboard on wooden base on the inside, as was the traditional wooden structural technique of the period, there is also the aforementioned metal structural system on the central axis. Carried by two slender columns on each side, this system extends to take in the upper floor and the galleries as explained above, thus merging with the traditional structural system. This composite system indicates that Mimar Kemaleddin incorporated new materials into his designs and that he was open to innovations in architecture. The axial and symmetrical plan complements the “classicist” design of the building (Figure 2-3) (Batur, A. 1992: 92-101). That being said, this classicist approach has undergone significant changes in the modeling of the building mass, in the arrangement of the façade, in the construction technique and particularly in the choice of decorative features. Although the plan maintains the classical plenary model, this was then altered with numerous corbelled wooden supports, balconies, eaves placed on different levels and the angle braces that support them. Eaves and corbelled wooden supports are used above the balconies and windows at different levels in façade; they alter the traditional geometric division of the façade, and wooden floral motifs complete the Art Nouveau effect (Figure 4-5).

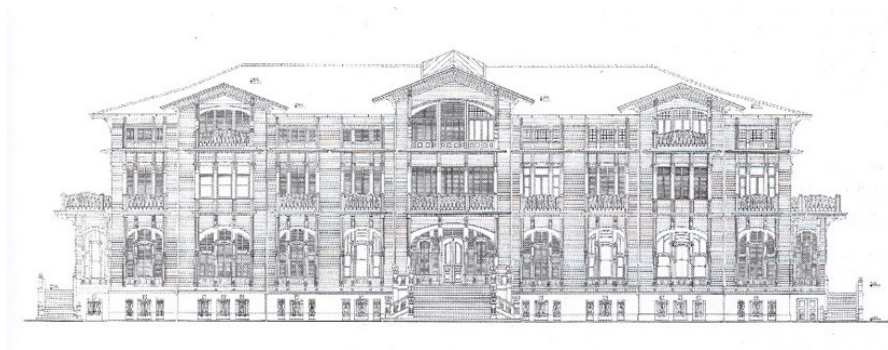

Figure 4. Ahmed Ratib Paşa Mansion Main façade drawing by Ali Hacıhaliloğlu (Yavuz, Y. 2009a: 89-90)

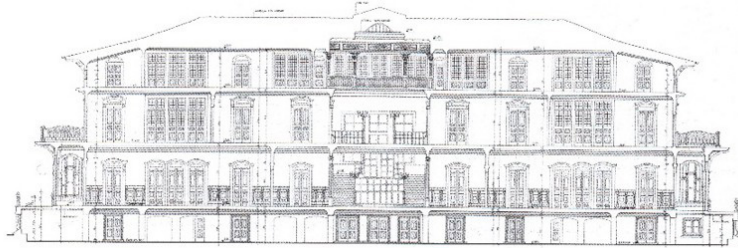

Figure 5. Ahmed Ratib Paşa Mansion Section drawing by Ali Hacıhaliloğlu (Yavuz, Y. 2009a: 89-90)

The eave adornments and the angle braces on the façade differ from classical wooden decorative details and allude to an Ottoman Baroque past where curvilinear features are dominant (Batur, A. 2008: 69). Every architectural element, as in balconies, windows or doors boast floral Art Nouveau decorations in exquisite woodwork. In addition, the basket arches above the windows are similarly significant indicators of the building's Art Nouveau influences (Batur, A. 2005: 153) (Figure 6-9). This wooden mansion decorated with floral ornaments refers to the Italian *Liberty* Style (Barillari, D. and Godoli, E. 1996: 190).

Figure 6. Ahmed Ratib Paşa Mansion Detail from façade (Aktur, H. 2008)

Figure 7. Ahmed Ratib Paşa Mansion Detail from façade (Aktur, H. 2008)

Figure 8. Ahmed Ratib Paşa Mansion Detail from façade (Aktur, H. 2008)

Figure 9. Ahmed Ratib Paşa Mansion Detail from façade (Aktur, H. 2008)

The spaces in this section, although without the characteristic spatial fluidity of Art Nouveau, have a layout that extends and expands with the adjoining spaces. The first-floor hall with a high ceiling that rises to two stories stands out with the meticulous attention to detail in the decorative features and the elegance of the woodwork. On the second floor, which is accessed through the monumental staircase placed on the entrance axis, there is a large hall and opposite it a large reception hall, possibly the main harem room, with a large balcony overlooking the garden. The large hall rises to the height of two stories, whereby the second-floor section acts as a gallery enclosing the hall, decorated with stained glass on top and covered with a metal structural layer (Batur, A. 1992: 92-101) (Figure 10-14).

Stained glass was used in the metal structured upper cover and stairwells above the large reception hall of the mansion. The stained glass above the reception hall is decorated with leaves in different shades of green and burgundy buds (Figure 10). The one in the stairwell is more colorful; it is composed of blue flowers, stylized curly branches and green leaves placed on an orange-yellow background (Figure 12) (Gümüş, M. D. 2023: 182).

Figure 10. Ahmed Ratib Paşa Mansion galleria²

2 <https://www.kadioglugruprestorasyon.com/ahmet-ratip-pasa-kosku/>, (10.12.2022).

Figure 11. Ahmed Ratib Paşa Mansion staircase³

Figure 12. Ahmed Ratib Paşa Mansion window glass detail⁴

3 <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.10152501695913649.1073741830.164466203648&type=3>, (10.12.2022).

4 <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.10152501695913649.1073741830.164466203648&type=3>, (10.12.2022).

Figure 13. Ahmed Ratib Paşa Mansion door detail⁵

Figure 14. Ahmed Ratib Paşa Mansion ornament detail⁶

Traces of different styles from Art Nouveau can also be seen in the interior of the mansion. Neoclassical lines dominate the ceiling moldings and column capitals (Figure 10-11,13). Mimar Kemaleddin's Milli Mimarlık 'National Architecture' tendencies are evident in the south-facing room on the middle wing of the first floor. Possibly arranged as the Oriental Room 'Şark Odası', this room has stalactite 'mukarnas' and rumi-palmet motif ceiling moldings and a sunburst-shaped 'şemse' ceiling core filled with rumi and palmettes (Gümüş, M. D. 2023: 184).

The majority of the materials used in the interior decoration were brought over from various European countries. The monumental staircase that connects the halls facing the main entrance is like a harmonic play of elegance and magnificence with Baccarat crystal banisters and lighting made of Murano crystal, and the floral Art Nouveau stained-glass decorations at the landing (Figure 15-16).

5 <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.10152501695913649.1073741830.164466203648&type=3>, (10.12.2022).

6 <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.10152501695913649.1073741830.164466203648&type=3>,(10.12.2022).

Figure 15. Ahmed Ratib Paşa Mansion baluster detail⁷

Figure 16. Ahmed Ratib Paşa Mansion staircase and lighting element detail⁸

⁷ <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.10152501695913649.1073741830.164466203648&type=3>, (10.12.2022).

⁸ <https://www.kadioglugruprestorasyon.com/ahmet-ratip-pasa-kosku/>, (10.12.2022).

The tiles used in the ground floor bathroom was selected from the *Jugendstil* line designed by Villeroy & Boch in Mettlach (Godoli, E. 1995: 64-68; Barillari, D. and Godoli, E. 1996: 194). Additionally, the other two bathrooms were designed by Josef Maria Olbrich (Batur, A. 1992: 92-101; Godoli, E. 1995: 64-68) (Figure 17-18). In these designs, simpler and geometric patterned tiles were preferred (Gümüş, M. D. 2023: 182; Adıgüzel, H. 2023: 238-242).

Figure 17. Ahmed Ratib Paşa Mansion bathroom photo by Banu Kutun, 2005 (Batur, A. 2005: 153)

Figure 18. Ahmed Ratib Paşa Mansion bathroom tile detail (Batur, A. 1995: 44-63)

Josef Maria Olbrich is also the designer of the tiles used in Beylerbeyi Palace's basement bathroom and Yıldız Palace Beyaz Köşk. It is known that Olbrich, who was influential on Istanbul Art Nouveau Architecture, was known in Istanbul through architectural magazines (Adıgüzel, H. 2023: 239). This may be an indication that Mimar Kemaleddin followed Art Nouveau architectural publications.

The same meticulous attention is also evident in the way that the floral wooden decorations of the window and door frames are mirrored in the indoor space. This continuity ensures that the effect created on the façade is in a way reflected on the inside as well (Figure 19-22).

Figure 19. Ahmed Ratib Paşa Mansion door detail (Aktur, H. 2008)

Figure 20. Ahmed Ratib Paşa Mansion door⁹

The windows of the mansion, produced in Vienna (Akbay, H. 1946: 3719-3720), are cradle-arched and animated with curvilinear arrangements, and the column capitals in wood-carving technique are decorated with flowers and stylized branches (Figure 21). However, a simpler window frame was used on the roof (Figure 22).

The building was built with great care, with expensive and valuable materials, and the furniture was brought from Vienna and Paris (Batur, A. and Yavuz, Y. 2008: 25; Barillari, D. and Godoli, E. 1996: 194).

9 <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.10152501695913649.1073741830.164466203648&type=3>, (10.12.2022).

Figure 21. Ahmed Ratib Paşa Mansion window frame from inside (Barillari, D. ve Godoli, E. 1996: 194)

Figure 22. Ahmed Ratib Paşa Mansion roof window frame detail¹⁰

¹⁰ <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.10152501695913649.1073741830.164466203648&type=3>, (10.12.2022).

It seems that the properties of Art Nouveau that challenge and loosen the norms of classical discipline and allow the architect a certain degree of pleasure and freedom, thereby inciting his creativity, had taken hold of Mimar Kemaleddin despite all his apparent solemnity. At the main entrance, the classical alignment and size of the triple staircase, marble balustrade and newel posts are softened down and reshaped with Art Nouveau designs and floral patterns. In particular, “the stylization of the newel posts, if they are Mimar Kemaleddin’s design, are a real work of plastics” (Batur, A. 1992: 92-101).

Figure 23. Ahmed Ratib Paşa Main entrance stairs (Aktur, H. 2008)

Ahmed Ratib Paşa Mansion is studied within the First Era of Istanbul Art Nouveau (1900–1915)¹¹. Ahmed Ratib Paşa Mansion is building that is unique to Istanbul. Bearing in mind that it was built for Ahmed Ratib Paşa, an Ottoman high bureaucrat, and considering his education and socioeconomic standing, it is not so surprising that he would commission a mansion in the architectural style that represented Westernization in that era. It is possible to see the contributions of high-level officials of the Empire in spreading the Art Nouveau Style in Istanbul, in the Art Nouveau Style residences concentrated generally in Pera and Galata.

After all, particularly the buildings that fall into the category of the First Period Art Nouveau were usually found in Pera as well as on the western coast of the Bosphorus, in Yeşilköy, Moda and similar districts; and these belonged to Ottoman high bureaucrats, palace officials, Levantine bourgeoisie and members of foreign (European) missions; in other words, to the elite who were eager to embrace and utilize the innovative, contemporary trends and products symbolized by Art Nouveau.

Gümüş stated that Mimar Kemaleddin’s work in Art Nouveau Style is a special case (Gümüş, M. D. 2023: 185). It can be thought that the choice of this style was due to the demand of Ahmed Ratib Paşa, for the reasons mentioned above. On the other

11 The First Era of Istanbul Art Nouveau (1900–1915) The first era lasts until the Second Constitution and is the era when Art Nouveau architecture was adopted and applied by professional architects. Ad far as is known, the Art Nouveau designs of this era were created by architects with an organized academic training. For these reasons, almost all of them have a definite professional quality: Karamustafa Paşa Mescidi (Karamustafa Paşa Meşjid, Karaköy, 1903, demolished in 1958); Şeyh Zafir Tomb/Library/Fountain, Beşiktaş, 1903; Laleli Fountain, Galata; Yeniçeri Müzesi (Janissaries Museum), Sultanahmed, 1900; Yetimhane (Orphanage), Beyoğlu, 1900; Yıldız Sarayı Şale Köşkü (Chalet), 1898; Küçük Mabeyn at Yıldız Palace (Batur, A. 2005: 157-158). In line with the requirements, taste and financial means of these social groups the Art Nouveau architecture was generally large, magnificent and expensive. Some of the most important examples of the Istanbul Art Nouveau architectural heritage are the Hidiv Palaces (Bebek and Çubuklu), Huber Mansion (Yeniköy-Tarabya, still the Presidential Residence), the Italian Ambassadorial Summer Residence (Tarabya, 1905), and Nazime Sultan Palace (Kuruçeşme, 1903, demolished in 1923) (Batur, A. 2005: 158). The Second Era of Istanbul Art Nouveau (1922-1930) “is characterized by assimilation of the taste for Art Nouveau by the middle classes and more widespread use of Art Nouveau architecture in housing construction” (Batur, A. 2005: 161).

hand, Gümüş stated that this wooden mansion, which Mimar Kemaleddin built for himself in Bakırköy in the same years and which has limited data and has not survived, is related to the Art Nouveau Style and Ahmed Ratib Paşa Mansion (Gümüş, M. D. 2023: 185). Another case that shows Kemaleddin Bey's interest in Art Nouveau Style is that after the construction of his own house, he moved his office to Vlora Han (Ferruh Bey Hanı), one of the city's magnificent Art Nouveau buildings, in 1904 (Gümüş, M. D. 2023: 185). In addition, Mimar Kemaleddin's drawing of a garden / quay wall found in the Ottoman Archive is a hybrid design that reflects the two dominant styles of the 20th century, Art Nouveau and National Architecture (BOA, PLK. P. 1799; Gümüş, M. D. 2023: 186-187, 220). This hybrid design is an indication of how interesting and unique Mimar Kemaleddin could come up with if he was more involved with Art Nouveau (Gümüş, M. D. 2023: 186-187).

There is no information or data that Mimar Kemaleddin produced a work in the Art Nouveau Style in the following years. It would not be wrong to think that his interest in this style was limited to the first years of the 20th century (Gümüş, M. D. 2023: 185-186). With this in the period he was working on Ahmed Ratib Paşa Mansion, Mimar Kemaleddin had begun shaping his ideas regarding "National Architecture". At the same time, the drawing of the wall in the Ottoman Archive shows this. This period can be considered the preparatory phase for the Second Constitutional Era. As for the National Architecture Movement, it is impossible to isolate it from the political and the ideological context of the time.

After the proclamation of the Second Constitutional Monarchy in 1908, with the overthrow of Abdülhamid II, chief architect Raimondo D'Aronco, one of the most important representatives of Istanbul Art Nouveau architecture, had to return to Italy (Adıgüzel, H. 2023: 126). These were a serious setback in the development of Art Nouveau Style, at least in term of its use in official buildings and places or similar monumental buildings. The Young Turks Movement (Jön Türk Hareketi) that took a nationalist ideological stance on the cultural identity question also put a questioning of westernization, Europeanism and cosmopolitanism on the agenda. With the emergence of Ottoman Revivalism, commonly known as National Architecture, the Art Nouveau Movement began to recede. From the 1860's, the Ottoman appearance acquired by the continuing Orientalist tendency could be taken as an indication of the cultural identity. And so, Mimar Kemaleddin, designer of Ahmed Ratib Paşa Mansion, one of the most interesting Art Nouveau Architecture. This recession in Art Nouveau and the wars, defeat and collapse, and the occupation that followed left a void not only in Art Nouveau but in everything and in all architecture (Batur, A. 2005: 153).

The National Architecture of Vedad Bey and Kemaleddin Bey and the nationalism discourse of Ziya Gökalp emerged with the Second Constitutional Monarchy (II. Meşrutiyet) (Akın, G. 2003: 23). In Turkish Architectural History, the National Architecture Period (First National Architecture Period) refers to the two decades which began in 1908 with the declaration of the Second Constitutional Monarchy and ended

in 1930's (Yavuz, Y. 1981: 6). Kemaleddin Bey reacted to the stylistic confusion and corruption of "Westernized" minority architects, which consisted of forms of Western eclecticism and surface arrangements inspired by local architecture (Ünalın, Ç. 2009: 158). Despite the efforts of nationalism in architecture, Mimar Kemaleddin adopted a "foreign / international form" in the Ahmed Ratib Paşa Mansion (Yavuz, Y. 2009b: 132). Although he is commonly associated with National Architecture, it is hardly fair to study Mimar Kemaleddin, who was influenced by the Ottoman Baroque Architectural Style¹² and designed residences adorned with Art Nouveau details, solely within the confines of the National Architecture Movement. Another design that differs with its National Architectural Style is the Neo-Baroque Style design of the front façade of Kadıköy Süreyya Opera and Theatre, which is not certain to belong to him. Although the sculptures placed in the niches on this façade seem contrary to Mimar Kemaleddin's National Architectural principles, the "basket handle arches" are reminiscent of his 2nd Vakıf Han Apartment arches (Yavuz, Y. 2009b: 140). However, Mimar Kemaleddin suggested placing human sculptures in niches for the front façade of Gazi Muallim Mektebi, the final building he designed in Ankara, but this proposal was not implemented later (Yavuz, Y. 2009b: 140). Within this identity issue, or rather crisis, Mimar Kemaleddin stands out as the architect of one of the most magnificent examples of Art Nouveau residences in Istanbul, and yet he is frequently associated with "National Architecture"¹³. Mimar Kemaleddin also expressed his orientation towards National Architecture from time to time in his writings (Tekeli, İ. and İlkin, S., 1997; Sariaslan, Ü. 2005: 88-89). The fact that Vedat Bey was the spokesperson of a national understanding of architecture against his education in Paris and Kemaleddin Bey's in Berlin could be interpreted as a desire to join the "nationalist discourse" rather than a closure to localism (Akın, G. 2003: 23).

Thanks to the significant Art Nouveau influences clearly traceable in Ahmed Ratib Paşa Mansion, we can extrapolate that Mimar Kemaleddin did not limit his practice to exclusionary labels or ideological frameworks. The influence of Art Nouveau, which was the prevalent architectural style of the period in Istanbul, on his work might be at first seen as the result of the ideas around "Westernization"¹⁴. However, when we consider his motives for opting for Art Nouveau in this specific project, we should also consider that it was the preferred architectural style among the pro-Westernization officials affiliated with the Palace, and that given it was intended as a private residence, the preferences of the employer would have been key.

12 Harikzedegân Apartment in Laleli references the Baroque elements of the Laleli Complex and Ottoman Baroque Architecture (Batur, A. and Yavuz, Y. 2008: 35-36).

13 The main sources examining Mimar Kemaleddin within the boundaries of the National Architectural Movement are İnci N. Aslanoğlu's PhD thesis "1923 – 1938 Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı (Sosyal, Ekonomik, Kültürel Ortam Değişimi ve Mimarlığa Yansımaları)" and Yıldırım Yavuz's PhD thesis "Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi ve Mimar A. Kemaleddin Bey". Tekeli, İ. ve İlkin, S., Mimar Kemaleddin'in Yazdıkları, Şevket Vanlı Mimarlık Vakfı, Ankara, 1997.

Sariaslan, Ü. Cumhuriyetin Mimarları "Kuruluş Ankarası"nda Üç Mimar Kemaleddin - Ernst Arnold Egli – Bruno Taut, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2005. Aslanoğlu expressed "Kemaleddin Bey as the important representative of National Architecture" (Aslanoğlu, İ. 2010: 25).

14 Tanyeli emphasized Kemaleddin Bey's educational personality (Tanyeli, U. 2007: 264-269). Talking about Kemaleddin Bey is often synonymous with talking about nationalism "ulusalcılık". Tanyeli discussed the relationship between National Architecture and Kemaleddin Bey through the book "Fenn-i Mimari" written by Kemaleddin Bey with Ali Tâl'at Bey (Tanyeli, U. 2009: 93-101).

Another important representative of the National Architectural Movement is Mimar Vedat Tek. Tek's design and structures, which was influenced by a movement other than the "National Architecture" style, is unknown (cf. Batur, A. 2003).

For the concepts of romanticism, historicism and modernism in National Architecture, cf. Akın, G. 2003. In addition to this romanticism concept, Akın discuss briefly the relation between Kemaleddin Bey's writings and Ziya Gökalp's sociology with European romanticism (Akın, G. 2003: 22-23, 32-35).

Moreover, considering his education under the foreign architects and engineers employed at the education institutions of his day, along with his training abroad, it is not surprising that Mimar Kemaleddin would have studied various Western trends. Even though he would later on become almost the architectural spokesman for İttihad ve Terakki (Committee of Union and Progress), we can clearly see in his writings “Kemaleddin’in Yazdıkları” (Tekeli, İ. and İlkin, S. 1997), that he had examined various Eastern and Western architectural styles in depth. All these factors, coupled with the backgrounds of Ahmed Ratib Paşa and Mimar Kemaleddin, explain the architectural preferences in Ahmed Ratib Paşa Mansion: Parallels such as their Western style education, time spent in Crete and their military roots, are no doubt among the reasons that the building does not follow the classical Ottoman residence architecture. As previously mentioned, Ahmed Ratib Paşa Mansion is the only surviving building from Mimar Kemaleddin’s early career. However, examples of his other work such as Üçüncü Vakıf Han and Harikzedegâr Apartments in Laleli also prove that his work stands outside of what is defined as National Architecture. Therefore, it is highly questionable how accurate it would be to consider Mimar Kemaleddin solely within the confines of National Architecture, thus disregarding his open minded and bold approach reinforced with research and experimentation, and describe him instead as an architect who ignored Modernization and practiced an imitative, eclectic style. Batur stated that Kemaleddin Bey’s early works are not known enough, and that Ahmed Ratib Paşa Mansion is an example of early architectural works, and that it is indispensable for Mimar Kemaleddin Bey’s architecture as well as being a magnificent example of civil architecture of the period (Batur, A. 1993: 132). All in all, Ahmed Ratib Paşa Mansion remains in all its magnificence a unique example of Istanbul Art Nouveau. In addition to its achievements in terms of structural technique and the material quality, its floral decorative work chiseled out of woodblock is particularly sensational, not only in terms of the designs but also craftsmanship. The three-flight classicist staircase at the entrance indicates an openness to experimentation, with a stylization that boasts a unique plasticity. It is clear that, beyond fulfilling the needs of the Ottoman bureaucracy of the time, Ahmed Ratib Paşa Mansion actually serves as a starting point not only for illustrating how a Western style can harmoniously co-exist with Ottoman tastes and aesthetics, fitting into the daily life and but also for defining the problematic of how to define what, and under which conditions, is Western.

SOURCES:

Adıgüzel, H., “İstanbul Yapılarında Art Nouveau Üsluplu Çiniler”, İstanbul Art Nouveau’su, pp.225-252, editor Müjde Dila Gümüş, alBaraka Yayınları, İstanbul, 2023.

Adıgüzel, H., “Raimondo D’aronco’nun İstanbul Art Nouveau Mimarisine Katkıları”, pp.117-174, İstanbul Art Nouveau’su, editor Müjde Dila Gümüş, alBaraka Yayınları, İstanbul, 2023.

Akbay, H., “Çamlıca Kız Lisesi”, İstanbul Ansiklopedisi, Volume 7 pp.3719-3720, TarihVakfı Yayınları, İstanbul, 1946.

Akın, G., “Sadece başlamış bir proje olarak 1908 romantizmi ve Vedad Tek”, M. Vedad Tek: Kimliğin İzinde Bir Mimar, pp. 21-38, hazırlayan Afife Batur, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

Ali Kemaleddin and Ali Tal’at, Fenn-i Mimari, Mühendis Mektebi Kütübhanesi, İstanbul, 2. Baskı (iki cilt, metin ve şekiller), 1926.

Ali Kemaleddin and Ali Tal’at, Fenn-i Mimari, Mühendis Mektebi Kütübhanesi, İstanbul, 1. Baskı (tek cilt), 1911.

Aslanoğlu, İ., “1930’lar Türk Mimarisinde Erken Modernizm”, Cumhuriyet’in Mekânları Zamanları İnsanları, pp.25-29, edition Elvan Altan Ergut and Bilge İmamoğlu, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010.

Aslanoğlu, İ. N., “1923 – 1938 Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı (Sosyal, Ekonomik, Kültürel Ortam Değişimi ve Mimarlığa Yansıması)”, İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, Ankara, 1980.

Barillari, D. and Godoli, E., “İstanbul 1900: Art Nouveau Mimarisi ve İç Mekanları”, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul, 1996.

Batur, A., “Art Nouveau Mimarlığı ve İstanbul”, Avrupa’dan İstanbul’a Art Nouveau, TarihVakfı Yayınları, İstanbul, 2005.

Batur, A., M. Vedad Tek: Kimliğin İzinde Bir Mimar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

Batur, A., “Art Nouveau”, Yapı Dergisi, S.161, pp.44-63, YEM Yayınları, İstanbul, 1995.

Batur, A., “Ahmed Ratib Paşa Köşkü”, İstanbul Ansiklopedisi, Volume 1 pp.131-132, TarihVakfı Yayınları, İstanbul, 1993.

Batur, A., “Biz, “Aşağıda İmzası Olanlar””, İstanbul Dergisi, Volume 2, pp.92-101, TarihVakfı Yayınları, İstanbul, 1992.

Batur, A., “Geç Osmanlı İstanbul’u”, Dünya Kenti İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.

Batur, A. and Yavuz, Y., Mimar Kemaleddin Yapıları Rehberi, editor Afife Batur, TMMB Mimarlar Odası İstanbul BüyükkentŞubesi, İstanbul, 2008.

Ciner, S., Son Osmanlı Devri Ahşap Konutlarında Cephe Bezemeleri, İstanbul, 1982.

Godoli, E., “Türkiye’de Olbrich Yorumlar”, Volume 161, pp.64-68, Yapı Dergisi, YEM Yayınları, İstanbul, 1995.

Gümüş, M. D., “Kemaleddin Bey, Kyriakides, Yenidünya ve Karakaş Kardeşlerin Art Nouveau Eserleri Üzerine Bir Yakın Okuma”, İstanbul Art Nouveau’su, pp.175-224, editor Müjde Dila Gümüş, alBaraka Yayınları, İstanbul, 2023.

Kuban, D., Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları, YEM Yayınları, İstanbul, 1998.

Ortaylı, İ., Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Plan-Proje-Kroki (PLP.p.) 1799

Sarıaslan, Ü., Cumhuriyetin Mimarları “Kuruluş Ankarası”nda Üç Mimar Kemalettin - Ernst Arnold Egli – Bruno Taut, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2005.

Sözen, M. and Tapan, M., 50 Yılın Türk Mimarisi, Tapan, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1982.

Sözen, M., Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarisi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1996.

Tanıl, B., Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik -4-, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Tanyeli, U., “Bir Ulusalcılık Açmazı Olarak Mimar Kemaleddin ve Ali Tâl’at Bey’in “Fenn-i Mimari”si, Mimar Kemalettin Anma Program Dizisi Mimar Kemalettin ve Çağı Mimarlık / Toplumsal Yaşam / Politika, pp.93-101, editor Ali Cengizkan, TMMOB Mimarlar Odası ve Vakıflar Genel Müdürlüğü ortak yayınları, Ankara, 2009.

Tanyeli, U., Mimarlığın Aktörleri Türkiye 1900–2000, Garanti Galeri Yayınları, İstanbul, 2007.

Tekeli, İ. and İlkin, S., Mimar Kemalettin’in Yazdıkları, Şevket Vanlı Mimarlık Vakfı, Ankara, 1997.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA).

Ünalın, Ç., “Meşrutiyet Dönemi “Cemiyetleşme” Hareketleri ve Bir “Osmanlı Aydını” Olarak Mimar Kemalettin”, Mimar Kemalettin Anma Program Dizisi Mimar

Kemalettin ve Çağı Mimarlık / Toplumsal Yaşam / Politika, pp. 151-161, editor Ali Cengizkan, TMMOB Mimarlar Odası ve Vakıflar Genel Müdürlüğü ortak yayınları, Ankara, 2009b.

Yavuz, Y., Mimar Kemalettin Anma Program Dizisi İmparatorluktan Cumhuriyete Mimar Kemalettin 1870-1927, TMMOB Mimarlar Odası ve Vakıflar Genel Müdürlüğü ortak yayınları, Ankara, 2009a.

Yavuz, Y., “Yeni Bulguların Işığında Mimar Kemalettin ve Yapıtları”, Mimar Kemalettin Anma Program Dizisi Mimar Kemalettin ve Çağı Mimarlık / Toplumsal Yaşam / Politika, pp. 129-140, editor Ali Cengizkan, TMMOB Mimarlar Odası ve Vakıflar Genel Müdürlüğü ortak yayınları, Ankara, 2009b.

Yavuz, Y., “Kemaleddin Bey”, İstanbul Ansiklopedisi, Volume 4, pp.521-522, Tarih Vakfı, İstanbul, 2003.

Yavuz, Y., Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi ve Mimar A. Kemalettin Bey, (PhD Thesis), O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Basım İşliğı, Ankara, 1981.

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Atatürk ve Çanakkale Savaşlarını Araştırma Merkezi

Çanakkale Onsekiz Mart University
Atatürk and Gallipoli Campaign Research Centre

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

- Rıza ÖZBÖLÜK** Captivity and Shame: An Evaluation on Memories and Diaries of Turkish Prisoners of War in World War One
- Emin KURT** Hiding Defeat From Eyes: British Air Force Activities in the Evacuation of Gallipoli
- İbrahim ERDAL** Financial Problems of Joint Stock Companies in the Established After the Izmir Economic Congree and the Establishment Formation Process of State-Owned Enterprises: The Case of Sümerbank
- Burcu MALKADI ÇİÇEK** Population and Demographic Structure of the Karaferye District in 1835
- Fatih PARLAKYILDIZ**
Muhammet ERAT Some Arrangements and Supports of the Atatürk Era Republican People's Party for the Organization of Sports in Turkey
- Mithat ATABAY** A Fake French Monument Built by Greeks in Kumkale Village
- Nesrin HANGÜL** Adana Community Centres and Their Activities
- Doğa Filiz SUBAŞI** The anti-Zionist discourse of David Fresko in his work
- Hilal AKTUR** Between East and West: Mimar Kemaleddin and 'Ahmed Ratib Paşa Mansion'

The Turkish Yearbook Of Çanakkale Studies

www.canakkalearastirmalari.comu.edu.tr